

Bloc 2

El paisatge de les Terres de l'Ebre. Aspectes generals

El present bloc s'inicia amb una descripció dels principals condicionants naturals del paisatge de les Terres de l'Ebre (com el clima, la litologia, els processos geomorfològics, el relleu o l'aigua), i també dels elements naturals que s'han desenvolupat sobre aquest substrat (com les formacions vegetals i els hàbitats).

En el segon capítol, es descriu la seqüència evolutiva del paisatge de les Terres de l'Ebre i dels principals factors que hi han afavorit els canvis al llarg de la història.

Aquest capítol dona pas a un altre que descriu el paisatge actual de les Terres de l'Ebre, és a dir, la combinació i la interacció dels elements que constitueixen l'estructura actual del paisatge i que en defineixen el caràcter. Aquest tercer capítol també entra de ple en les tendències i els canvis que es produeixen —i en les que es poden produir— en el paisatge de les Terres de l'Ebre, fruit de les principals activitats i processos que hi incideixen, i com a conseqüència de la implementació de les polítiques territorials, urbanístiques i sectorials vigents.

El següent capítol tracta el paisatge de les Terres de l'Ebre des de diferents expressions

artístiques (pintura, literatura, postals, rondalles, cançó, llegenda...). El llegat artístic i literari mostra paisatges que responen a una determinada concepció social i que influeixen enormement en l'imaginari col·lectiu de les Terres de l'Ebre.

Aquest capítol enllaça amb el cinquè, que fa una descripció qualitativa dels principals valors paisatgístics de les Terres de l'Ebre, i diferencia els ecològics dels culturals (històrics, simbòlics i identitaris), socials i estètics, atenent la riquesa i diversitat dels paisatges culturals de les Terres de l'Ebre i la necessitat imperant de deixar constància dels seus valors.

En el sisè capítol s'identifiquen i es descriuen les principals rutes i punts que permeten observar, interpretar i descobrir el caràcter dels paisatges de les Terres de l'Ebre.

Finalment, s'avalua el paisatge de les Terres de l'Ebre identificant-ne les principals debilitats, amenaces, fortaleses i oportunitats que cal considerar a l'hora de protegir-lo, gestionar-lo i ordenar-lo.

1. Elements naturals

Barranc del Carrer Ample, situat al Parc Natural dels Ports. Observatori del Paisatge

El paisatge és el resultat de la interacció d'un gran nombre d'agents i processos, tant de tipus natural com humà, que es produeix en un espai concret al llarg del temps. Els elements naturals constitueixen una base territorial, una matriu biofísica, que les societats humanes han modelat d'acord amb unes estratègies d'aprofitament de l'entorn natural determinades pels sistemes culturals i socioeconòmics vigents en cada període històric i que consegüentment han donat forma als paisatges actuals. No hi ha pràcticament cap territori que no hagi experimentat una transformació humana.

El caràcter del paisatge de les Terres de l'Ebre està condicionat en primer lloc per l'estructura i el modelat del relleu. Els sectors de

munyanya o les àrees de plana, amb les formes de relleu pròpies en relació amb la litologia i la tectònica, constitueixen el substrat de cada paisatge. El gradient altitudinal i la distància respecte del mar, juntament amb l'orientació de les grans unitats de relleu (i els efectes que tenen sobre les adveccions marines o continentals), modifiquen i introdueixen matisos a les característiques generals del clima mediterrani de la zona. D'altra banda, la hidrografia, i la vegetació no fan sinó reflectir les variacions en l'espai dels valors ambientals i les combinacions entre diferents litologies i condicions climàtiques, a les quals s'afegeix la secular intervenció humana.

1.1 El relleu

El 90% de l'àmbit de les Terres de l'Ebre pertany a la conca de l'Ebre, fet que podria fer pensar que hom es troba en un territori morfològicament homogeni. No obstant això, la discordança entre l'estructura i la morfologia ha donat lloc a una gran diversitat de relleus. Els processos erosius han modelat el terreny abrupte i accidentat originat pels moviments tectònics i han donat lloc a un relleu divers però molt menys accidentat. Aquest procés es fa evident en alguns indrets, com el massís del Port, on l'erosió no ha estat tant acusada com a la resta de territori i, per tant, el terreny és molt més abrupte. Les aparences morfològiques que s'observen en algunes zones emmascaren sovint l'estructura, com per exemple a la part nord dels vessants de l'Ebre.

*L'alternança de planes i serres és una constant a les Terres de l'Ebre. A la imatge, la plana del Bugar amb la Creu de Santos al fons.
Observatori del Paisatge*

A les Terres de l'Ebre conflueixen grans unitats tectòniques que es diferencien tant per l'època de creació com per les característiques. Així, existeixen formacions que corresponen a les serralades prelitorals catalanes com les serres de Cardó i de Tivissa amb una presència important de roques calcàries. Comunicats amb aquestes serres hi ha els darrers contraforts de la Serralada Ibèrica que conformen el gran massís del Port, màxima elevació de la regió que actua com a divisió principal entre les terres de l'interior i les terres costaneres. Finalment, en l'àmbit litoral s'ha d'esmentar l'extensa plana del delta de l'Ebre, unitat geològica de creació recent que conforma un dels espais més característics de la zona. Per tant, a les Terres de l'Ebre es poden distingir formacions més erosionades, com són els terrenys meridionals i l'altiplà de la Terra Alta, altres que formen part de les serralades prelitorals, i més a l'interior, una part de la Serralada Ibèrica. Totes aquestes formacions han estat aprofitades pel riu Ebre per a la creació i l'assentament posterior de les planes i cubetes, així com del delta.

Les terres meridionals

El delta de l'Ebre constitueix el límit de les terres meridionals. Té un origen holocè i presenta una litologia predominant de sorres i torbes a la part més limítrofa. El 45% de la plana deltaica està per sota dels 50 cm de cota i les zones més altes tot just arriben als 4 metres.

A part del delta, destaquen per la seva superfície les terrasses del riu Ebre, que s'estenen a banda i banda del riu des de Xerta, al marge dret, i Tivenys, a l'esquerra, fins a Amposta. Aquestes terrasses es consideren terres baixes ja que en cap moment superen els 20 metres d'altura respecte del nivell del mar. Igual que el delta, es tracta d'un material de l'holocè, però en aquest cas amb una litologia en què predominen les graves.

El bloc de Cardó, principalment calcari, puja suaument de les terrasses del riu Ebre fins a la carena que culmina el bloc, des d'on es despenja de manera enèrgica en el vessant fracturat. En aquest bloc es poden diferenciar tres subunitats morfològiques: el bloc de Cardó pròpiament dit, la serra del Boix i el coll de l'Alba. El primer, culmina a la Creu de Santos (942 m), el punt més alt. La serra del Boix, en part juràsica i en part cretàica, arriba fins als 785 m; i el coll de l'Alba, plenament cretaci i més modest, arriba als 382 m.

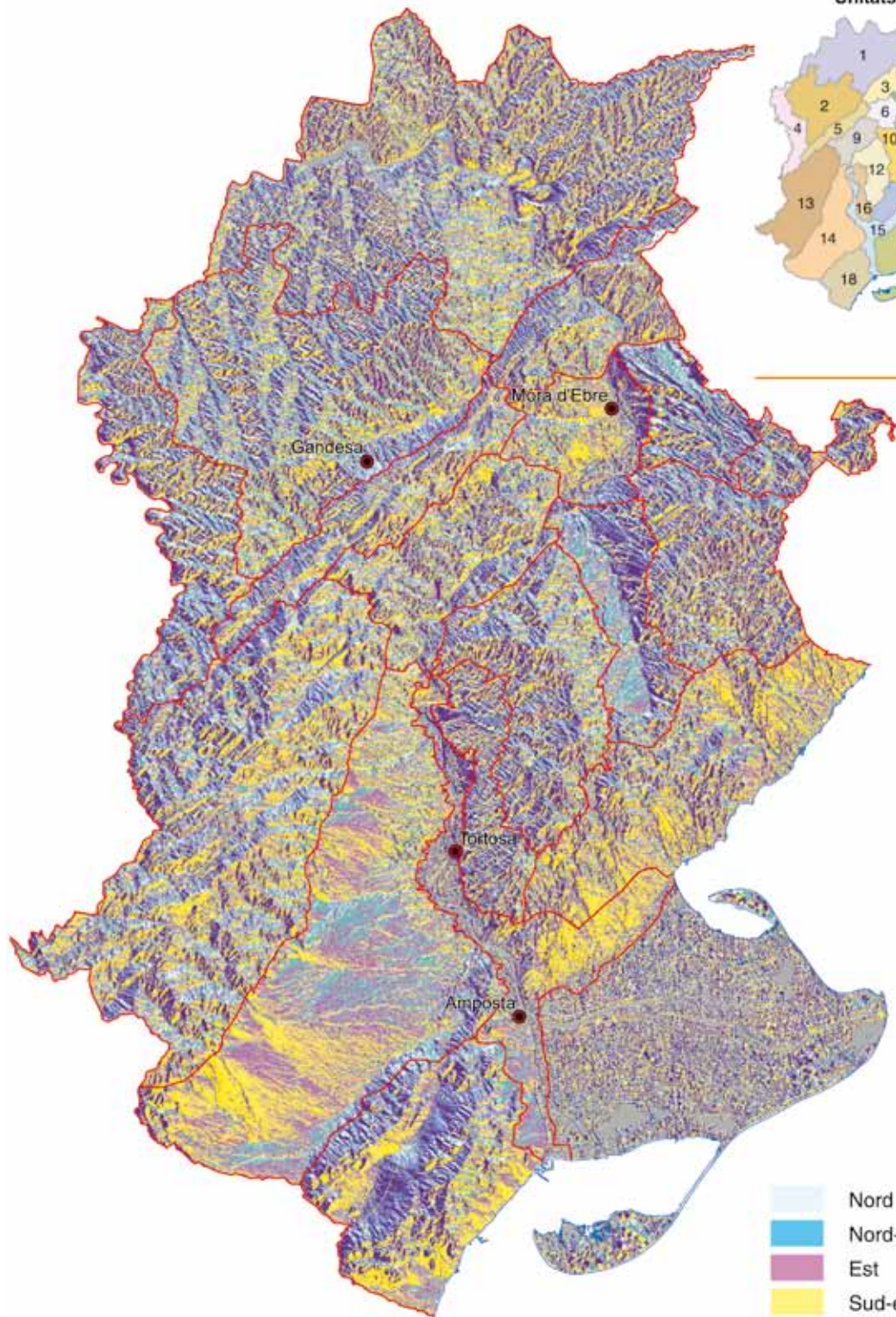
Entre la serra de Cardó i la serra de Tivissa s'estén la plana del Bugar, plana de graves del període quaternari amb unes dimensions realment sorprenents, d'uns 15 km de llarg per 5 km d'amplada de mitjana. Les muntanyes de Tivissa-Vandellòs són la continuació occidental i meridional de la serra de Llaberia i estan constituïdes per serres i moles de materials triàsics molt plegats. Com a entitats orogràfiques d'aquestes muntanyes pertanyents a l'àmbit de les Terres de l'Ebre, destaquen la Roca de Migdia (592 m), la Tossa (718 m) i Jovara (766 m). La serra de Llaberia és un conjunt més complex des del punt de vista tectònic. S'hi observen grans fractures, plegaments, i encavalcaments dels materials triàsics. A l'oest d'aquesta serra trobem la serra de Montalt, mentre que el punt més elevat, al nord, és la Miranda de Llaberia, amb 919 m.

En el grup de terres més meridionals s'ha inclòs la cubeta de Móra. Aquesta és una zona deprimida travessada pel riu Ebre i encerclada per relleus més elevats: a l'oest hi ha els relleus triàsics i juràsics de les serres de Pàndols i Cavalls; al sud i a l'est, el conjunt de la serra de Cardó, la plana del Bugar i la serra de Tivissa; i al nord, el front triàsic de la depressió de Marçà i Falset i la serra del Tormo. Aquesta cubeta se situa a unes altituds a l'entorn dels 50 m, clarament inferiors a les altituds de les zones baixes immediates, com poden ser els 100 m de la plana del Bugar.

A la continuació morfològica de la plana del Bugar i al peu de la serra de Tivissa, s'hi suma la plana de Sant Jordi, i més al sud les planes litorals del Perelló i l'Ametlla, així com les de l'Ampolla i Camarles al peu de les serres de Cardó i el Boix. Totes aquestes planes estan constituïdes per materials quaternaris.

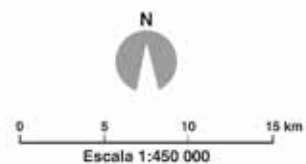
Continuant amb les planes, s'ha de mencionar el pla del Baix Ebre i el Montsià, com a gran extensió que comprèn les anomenades planes d'Alfara, pla de la Galera i el pla de la Sénia, i enllaça amb la

Orientacions de les Terres de l'Ebre

Unitats de paisatge de les Terres de l'Ebre

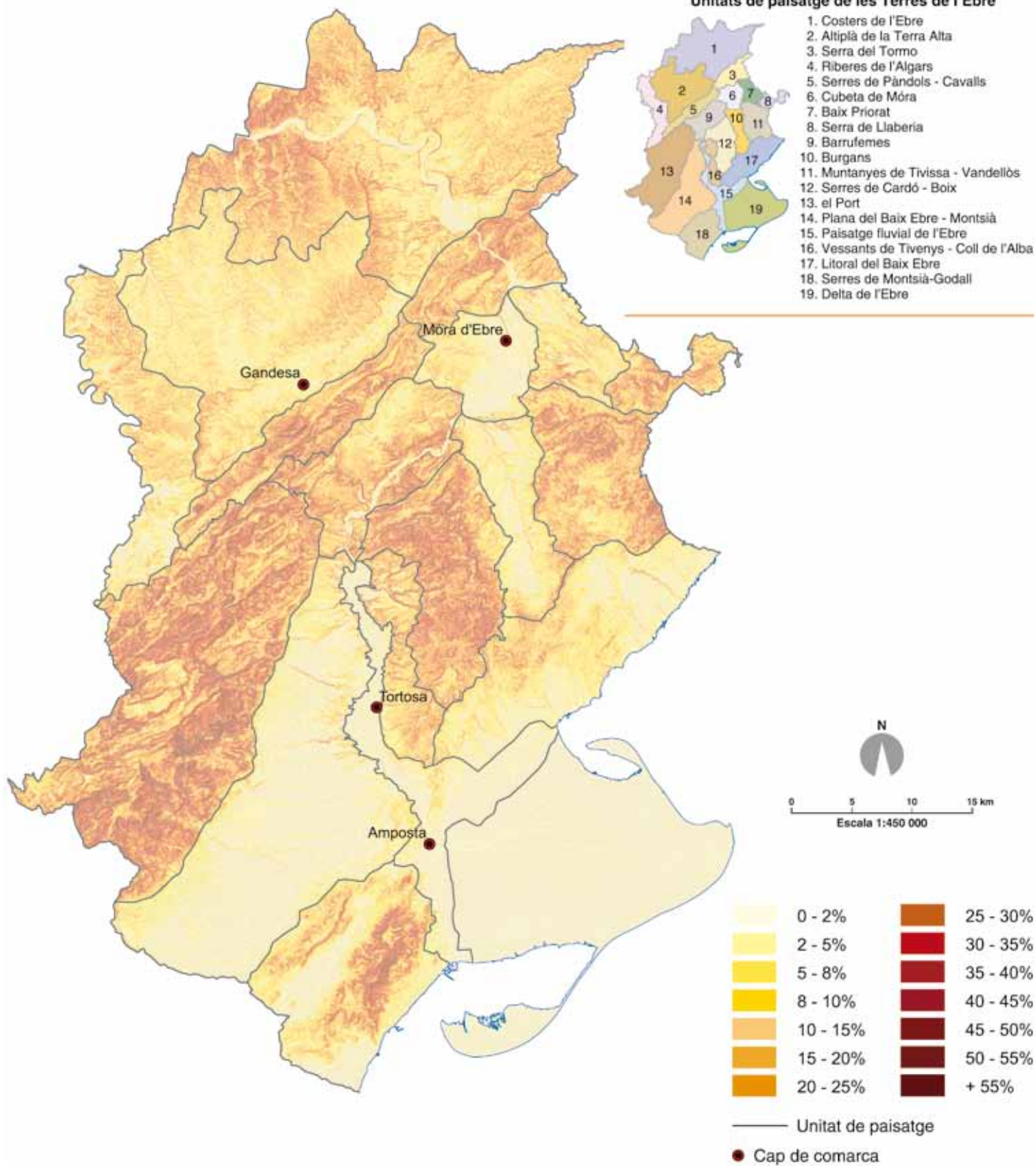
1. Costers de l'Ebre
2. Altiplà de la Terra Alta
3. Serra del Tormo
4. Riberes de l'Algars
5. Serres de Pàndols - Cavalls
6. Cubeta de Móra
7. Baix Priorat
8. Serra de Llaberia
9. Barrufemes
10. Burgans
11. Muntanyes de Tivissa - Vandellòs
12. Serres de Cardó - Boix
13. el Port
14. Plana del Baix Ebre - Montsià
15. Paisatge fluvial de l'Ebre
16. Vessants de Tivenys - Coll de l'Alba
17. Litoral del Baix Ebre
18. Serres de Montsià-Godall
19. Delta de l'Ebre

	Nord		Est
	Nord-est		Sud-oest
	Est		Oest
	Sud-est		Nord-oest

- Unitat de paisatge Cap de comarca

Pendents de les Terres de l'Ebre

Panoràmica de la plana de la Galera des de la serra de Godall. Al fons, el Port. Mariano Cebolla

gran plana litoral del Baix Maestrat. Aquesta gran plana es pot dir que s'inicia al barranc de la Xalamera i envolta tot el vessant marítim del Port. L'altitud va des dels 400 m dels voltants de la Sénia, fins a arribar al nivell del mar a Alcanar i Amposta.

Al sud del pla de la Galera s'estén de nord-est a sud-oest la serra de Godall, amb un vessant meridional més abrupte que el septentrional. Hi destaca la mola de Godall amb 400 m d'altura sobre el nivell de mar. Aquesta serra se separa de la serra del Montsià per la depressió o foia d'Uldecona, amb una altura mitjana de 100 m. Per últim, la serra del Montsià amb forts pendents, és una formació calcària del període cretaci on destaquen el puig de Mata-redona (619 m), la Foradada (698 m), la Torreta del Montsià (764 m), i la serreta d'Alcanar, amb la Cogulla (406 m).

Les terres d'interior

Del conjunt de les terres d'interior destaquen tres formacions geomorfològiques: el massís del Port, la serralada de Pàndols i Cavalls i l'altiplà de la Terra Alta.

El massís del Port, ubicat entre la Serralada Prelitoral catalana i el Sistema Ibèric, té un relleu força complex i accidentat. Està format

per materials calcaris que determinen un relleu abrupte i trencat per diverses falles. El vessant oriental, molt més abrupte, és tallat per un escarpament de falla i és molt ric en cingleres. Aquest vessant no presenta afloraments de conglomerats. En canvi, al vessant occidental els rius excaven gorgues profundes de gran espectacularitat. La litologia predominant són les calcàries del període del cretaci i el juràssic, tot i que les dolomies del mateix període també tenen una representació important. Cal destacar les valls de Paüls i Alfara al nord del massís.

Hi ha diversos conjunts d'elevacions importants com el format per la mola de la Barcina, el Negrell (1.345 m), el tossal d'en Cervera (1.347 m) i el mont Caro (1.447 m), el pic més elevat de totes les Terres de l'Ebre. Les característiques Roques de Benet (1.017 m), al vessant interior, destaquen per la seva singularitat.

La plana que envolta el massís del Port pel nord és coneguda com a Terra Alta, i forma part de la depressió central o de l'Ebre. Té una altitud compresa entre 450 m al nord, uns 500 m a la base del Massís, i uns 600 m a la serra de la Fatarella. És un altiplà caracteritzat per tota una sèrie de graves, margues i argiles més o menys erosionades en bona part de la superfície, fet que conforma un

Roques de Benet, als Ports. Observatori del Paisatge

continu de rieres. Les calcàries i les margues del període del paleogen afloren a les zones que no han patit tant els processos erosius.

I, per últim, les serres de Pàndols i Cavalls presenten un relleu abrupte i aspre sense assolir grans altures, fet que les converteix en unitats geomorfològiques característiques de la zona. D'est a oest, destaquen la muntanya de Santa Bàrbara (749 m), la mola de Buscarrons (605 m), l'agulla de Bot, el puig Cavaller (707 m), la punta Redona (659 m), la punta de l'Àliga, i la mola d'Irto. De la mateixa manera que en el cas del massís del Port, el predomini de la roca calcària ha determinat la formació de nombroses formes càrstiques com poden ser coves o avencs. La zona central de l'espai està constituïda per calcàries i dolomies juràssiques, i a l'extrem nord-oriental apareixen argiles i calcàries del triàsic.

44

1.2 El clima

Les Terres de l'Ebre tenen un clima mediterrani. Aquest fet no implica, però, que el comportament dels elements climàtics sigui exactament el mateix a tots els indrets del territori, ja que el relleu i la distància respecte del mar, així com l'altitud i l'orientació, entre altres, són factors que influeixen en les variacions del clima. Així doncs, el clima de gran part del territori és semiàrid, especialment a l'interior; entre les serres litorals del Montsià i les serres de Cardó i del Boix és sec subhúmit; i a les parts més elevades del massís del Port i a la serra de Llaberia és més humit. No es pot deixar de mencionar el vent de mestral, serè, o de dalt, característic de les Terres de l'Ebre.

La temperatura mitjana anual de les Terres de l'Ebre disminueix gradualment des de la costa fins a l'interior a mesura que varia l'altitud, i les precipitacions es comporten a la inversa i augmenten en els sectors de muntanya. Al litoral, a causa de l'efecte termoregulator del mar, les temperatures no són tant rigoroses com a altres àrees més allunyades del mar. És a dir, l'amplitud tèrmica (tant la diària com l'annual) és més contrastada a les terres d'interior i, en canvi, és molt menor en zones com el delta de l'Ebre. A partir

del coll de Som, a l'alçada de l'assut de Xerta, el relleu comença a ser més abrupte i la distància respecte del mar més elevada. És en aquest punt on la diferència de temperatures al llarg del dia comença a ser més marcada. Aquest fenomen està condicionat per l'aïllament dels vents marins per l'existència de les muntanyes de Tivissa-Vandellòs a la part nord occidental, les serres de Cardó-Boix al sud i centre, i el Port a la banda sud-oriental. L'augment de l'amplitud tèrmica en aquestes zones queda reforçada a la zona nord-occidental per estar oberta a les adveccions fredes del nord.

La temperatura

Els sectors de les planes més meridionals enregistren temperatures mitjanes anuals al voltant dels 16-17 °C, amb amplituds tèrmiques de l'ordre dels 15-16 °C. En aquestes localitats ubicades a les planes litorals dels municipis de la costa, a les planes interiors del Baix Ebre i Montsià, i als laterals del riu fins a arribar a l'estret de Barrufemes, les glaçades són un fenomen excepcional i només es donen en hiverns extraordinàriament freds. Els llocs més càlids de les Terres de l'Ebre corresponen a les terrasses fluvials situades a l'entorn de Tortosa i al delta de l'Ebre, amb mitjanes anuals entre 17-18 °C, a causa de la baixa altitud i de la proximitat al mar. Cap a l'interior del pla de la Galera i de la Sénia, així com als vessants de les serres de Cardó i del Boix, i a les zones pròximes al riu situades des de Benifallet fins a Flix, les temperatures mitjanes anuals disminueixen progressivament fins als 15 °C. A les parts més elevades d'aquestes serres mencionades, més a la serra de Montsià, així com a les falques del Port i a l'altiplà de la Terra Alta, i fins a les localitats més septentrionals de Terres de l'Ebre, les temperatures mitjanes són entre 14-15 °C. A les serres de Pàndols i Cavalls i al massís del Port la temperatura baixa fins als 13 °C de mitjana anual. Les parts més altes del Port tenen una temperatura mitjana anual que pot arribar a disminuir per sota dels 10 °C. En les zones més elevades es detecta una certa disminució de l'amplitud tèrmica, un fenomen habitual a les zones de muntanya.

La precipitació

A les Terres de l'Ebre, les oscil·lacions interanuals de precipitacions poden ser molt importants, tal com ho demostren les dades de les diferents estacions meteorològiques ubicades al territori. Tot i això, si es tenen en compte les dades sobre precipitació mitjana anual que proporciona l'*Atles Climàtic de Catalunya*, si només ens fixem en el sector septentrional, les zones amb una precipitació inferior als 400 mm s'ubiquen a l'extrem nord-occidental del territori, en concret als termes de Ribera-roja d'Ebre i de la Pobla de Massaluça, i van augmentant progressivament fins arribar a la costa del Baix Ebre, on s'aconsegueixen valors pròxims als 600 mm. Malgrat això, a la part central, a les serres de Cardó i del Boix, la pluviositat pot arribar fins als 650 mm. Les precipitacions al sector sud de les Terres de l'Ebre, augmenten progressivament des de la costa cap a l'interior, a mesura que augmenta l'altitud, i arriben fins a un màxim de 850 mm a les parts més altes del Port. Pel que fa a precipitacions al delta de l'Ebre, se situen entre els 500-600 mm.

Pel que fa a les nevades, a Beseit, nucli de la comunitat autònoma aragonesa ubicat als Ports, hi ha registres de nevades que

Vista panoràmica presa des del Montalt, a la serra de Llaberia. En primer terme, la serra de Tivissa, amb la boira remuntant pels Burgans en segon terme. Observatori del Paisatge

mostren que als Ports hi ha una mitjana de cinc dies anuals de precipitació en forma de neu. Es tracta principalment del període entre gener i febrer, és menys probable que la precipitació en forma de neu caigui en els mesos de març, abril, novembre i desembre. Aquestes dades indiquen una certa continentalitat al vessant interior, ja que al vessant marítim, el nombre de dies amb nevades no arriba ni a un de mitjana.

Pel que fa a la boira, a les Terres de l'Ebre aquest fenomen no té una presència significativa, com en el cas de la plana de Lleida. Tot i això, hi ha indrets com la cubeta de Móra o la depressió entre Ascó, Flix i Ribarroja, que, com a conseqüència del refredament de l'aire en dies anticiclònics dels mesos d'hivern, entre octubre i gener, s'hi produeix inversió tèrmica. És a dir, l'aire fred, més dens que el calent, roman al fons de la vall fins que un vent fort el remougui o l'escalfor del dia el faci aixecar.

El vent

El mestral, vent de dalt, serè o cerç, noms amb què es coneix el vent del nord-oest, és el més freqüent en el conjunt de les Terres de l'Ebre. És un vent de règim hivernal que es caracteritza per ser particularment sec i intens quan les depressions se centren en el golf de Lleó, fet que s'esdevé amb freqüència a l'hivern. L'orografia del territori obliga els corrents d'aires baixos procedents de l'Aragó a ascendir pel vessant de les serralades, compactar-se i convertir-se, per l'efecte föhn, en un vent càlid, sec, amb altes velocitats que es dona a sotavent de les serralades. La velocitat del "vent de dalt" supera sovint els 70 o 80 km/h, amb ràfegues que superen els 100 km/h, especialment al nord (el Perelló) i al sud (la Sénia, Mas de Barberans), i arriba a registrar velocitats de 159 km/h, segons dades de l'Observatori Astronòmic de l'Ebre, situat a Roquetes.

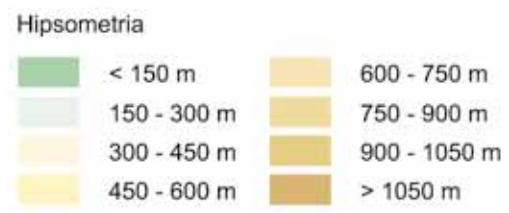
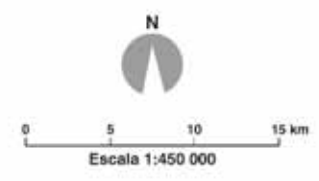
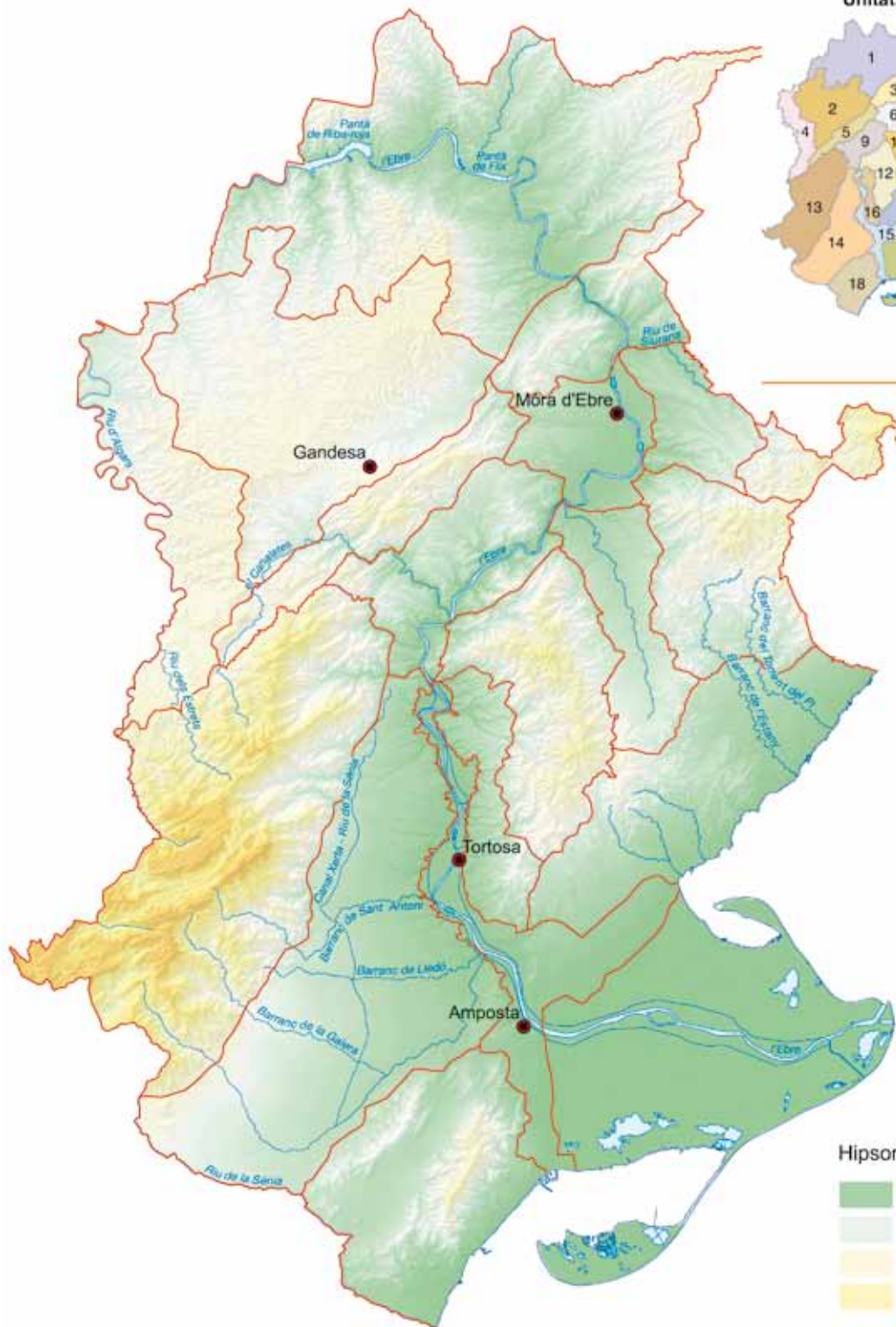
Aquest tipus de vent, juntament amb l'escassetat i la distribució irregular de la precipitació al llarg de l'any, genera un clima generalment sec per al conjunt de les Terres de l'Ebre. El comportament d'aquests corrents d'aire es produeix fonamentalment per dues raons. La primera és que aquests corrents han recorregut la península fins a arribar al Baix Ebre i han disposat del temps necessari per desprendre's de gran part de la humitat que poguessin transportar. La segona és que els vents, en entrar a les comarques de l'Ebre, es veuen obligats a ascendir per a superar les serres del Port, i per això es refreden i provoquen precipitacions a les parts més altes. En descendir cap a la depressió de Tortosa, ja sensiblement alleugerits de vapor d'aigua, s'escalfen per contacte amb unes falces desproveïdes de vegetació i, per tant, fortament assolellades. La humitat relativa d'aquests vents disminueix, amb la qual cosa es comporten com autèntiques esponges sobre totes les estructures que contenen aigua, com la vegetació o el sòl.

Aquest vent, també dona lloc a un fenomen meteorològic molt característic de les Terres de l'Ebre que té incidència en el paisatge: és el núvol estret que s'allarga sobre el perfil del massís del Port a causa de l'efecte föhn i que es coneix com la cella sobre el Port.

El tipus de clima

A les Terres de l'Ebre, en general, es poden identificar dos dels dotze bioclimas que Gaussen (1954) descriu a escala mundial. A les parts més baixes, mitjanes i a bona part de les muntanyes, hi ha un bioclima de tipus xerotèric o mediterrani, caracteritzat per un període àrid estival llarg i un període hivernal curt (com a màxim dos mesos) o gairebé inexistent. El segon bioclima, que es localitza a les parts més elevades del Port, és de tipus axeromèric o mediterrani, sense períodes àrids i amb un període hivernal més o menys llarg.

Mapa hidrològic i de relleu de les Terres de l'Ebre

Si es fa una anàlisi més detallada, segons els criteris de classificació de bioclims establerts per Bolós i Vigo (1984), el pla de la Galera, la fossa d'Uldecona, la serra de Godall, les terrasses de l'Ebre i els primers contraforts veïns del massís del Port presenten l'anomenat tipus de Tortosa, amb clima mediterrani subhúmit i subàrid de terra baixa, sense autèntic hivern ja que solament tenen un mes clarament hivernal i un o dos mesos molt àrids. Correspon aproximadament al domini climàtic de les màquies amb olivera i margalló (*Quercus-Lentiscetum*).

Les zones amb altituds entre 300 i 600 m, com són la serra de Montsià, les serres de Cardó i del Boix, les muntanyes de Tivissa-Vandellòs i en algunes zones del Port, es corresponen al tipus de Tivissa, clima mediterrani de baixa muntanya marítima, caracteritzat per una temperatura més baixa, amb tres o quatre mesos d'hivern i entre dos i quatre mesos molt àrids. Abastaria bona part del domini climàtic dels carrascars (*Quercetum rotundifoliae*).

Al nord i nord-oest de les Terres de l'Ebre el clima es torna més continental, disminueix la precipitació i s'incrementa l'ariditat. Es tracta del tipus de Gandesa, amb dos mesos àrids i dos de periàrids. La vegetació estaria dominada pels carrascars (*Quercetum rotundifoliae*).

I, per últim, les zones més enlairades, per sobre de 1.100 m, que només es troben als Ports, presenten un tipus de clima diferent al de la resta del territori, és el tipus axeromèric. Es caracteritza per la manca de mesos àrids i l'existència de mesos amb valors tèrmics de tipus hivernal.

1.3 La hidrografia

El conjunt hidrogràfic de les aigües continentals de les Terres de l'Ebre està format pels rius així com per les masses d'aigua en forma d'embassaments, basses agrícoles i canals de regadiu.

La xarxa de canals secundaris i séquies permet que gran part d'aquestes terres es conreïn i aportin riquesa al territori.
Yamileth Amelines, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

Com en qualsevol territori, però en especial a les Terres de l'Ebre, pel fet de ser travessades pel riu més cabalós de la península, la hidrografia proporciona al paisatge d'aquest indret color i vida, afavoreix els contrastos de vegetació i contribueix enormement a enriquir els valors ecològics i estètics del paisatge.

A les Terres de l'Ebre, les zones humides no solament es localitzen a la proximitat del riu Ebre o al delta, sinó que es troben repartides per tota la superfície, fins i tot a les àrees agrícoles. Els canals de regadiu deriven del riu principal, l'Ebre, i es ramifiquen i formen una xarxa de canals secundaris i séquies que permeten que gran part d'aquestes terres es conreïn i aportin riquesa al territori.

Rius i rieres

La xarxa hidrogràfica de les Terres de l'Ebre s'estructura en cinc conques hidrogràfiques (Ebre, rieres de Calafat-golf de Sant Jordi, rieres de la serra de Montsià, rieres de Llaberia i Vandellòs i riu de la Sénia), on destaca la conca de l'Ebre, que ocupa gairebé el 90% de la superfície. De fet, el nexa d'unió de gran part d'aquest territori és el riu que dona nom a aquestes terres, el riu Ebre. Aquest riu no únicament ha determinat el paisatge de les Terres de l'Ebre, sinó que també determina una rica xarxa hidrogràfica formada per barrancs, la majoria d'ells de règim intermitent, que excaven amb rotunditat la roca mare que travessen.

El riu Ebre entra per l'extrem nord-est i seguidament l'aigua és regulada pel pantà i la central hidroelèctrica de Ribera-roja d'Ebre. Una vegada passada aquesta presa i el meandre de Ribera-roja, el riu arriba al pantà de Flix, de dimensions més petites i on hi ha una altra central hidroelèctrica. L'Ebre banya els termes d'Ascó, Vinebre, García, Móra d'Ebre, Tivissa, Benissanet, Ginestar, Miravet, Rasquera, Benifallet, Tivenys i Xerta, on hi ha l'assut. És aquí on neixen els dos canals més importants de les Terres de l'Ebre (el canal de la Dreta i el de l'Esquerra de l'Ebre). A partir d'aquí transcorre per Aldover, Tortosa, l'Aldea i Amposta, on entra a la formació deltaica des d'on li queden 27,6 km fins a arribar a la desembocadura, passant pels termes municipals de Deltebre i Sant Jaume d'Enveja.

A excepció del riu Ebre, els rius i les rieres presenten un règim irregular, d'acord amb les característiques del règim de precipitacions mediterrani. Dins de la conca de l'Ebre destaquen, més al nord, les subconques del riu Matarranya i del riu Canaletes, i al sud, la xarxa de rambles encaixades a la plana del Baix Ebre-Montsià, com la de Sant Antoni o la de la Galera. Pel que fa a la subconca del Matarranya, aquesta rep aportacions dels rius Algars i dels Estrets. Aquests rius presenten uns cabals petits i sovint a l'estiu s'assequen en alguns trams. El riu Canaletes rep l'aigua de tot un conjunt de barrancs de curt recorregut, i molt encaixat, acaba vessant les aigües a l'Ebre enfront del nucli urbà de Benifallet.

Les nombroses rambles i els barrancs encaixonats que desembiquen directament a l'Ebre en general només porten aigua després de pluges torrencials. De fet, a excepció del riu Ebre, els rius i les rieres de les Terres de l'Ebre presenten un règim irregular, d'acord amb les característiques del clima mediterrani. Hi ha algun barranc que porta aigua durant tot l'any gràcies a les aportacions dels brolladors.

48

*Vista parcial del riu d'Algars, que pertany a la subconca del Matarranya.
Lluís Vives, Escola d'Art i Disseny de Tarragona*

Destaquen alguns barrancs per la importància ecològica que tenen: hi ha el barranc de Sant Antoni, que desemboca entre la Raval de Crist i Vinallop i té una subconca relativament extensa (1.670 ha) que recull les aigües dels barrancs situats al sud del mont Caro. També destaca el barranc de la Galera, amb una subconca major (2.737 ha), que rep les aportacions dels torrents que baixen del nord al sud, com els de Lledó, el Pelós, la Garrovera, els Clots i el de Valldebous. A més, també rep aportacions del barranc de Solsó, que transcorre entre les serres de Godall i Montsià, a la foia d'Ulldecona. La riera de la Galera passa pels pobles de la Galera i Masdenverge i desemboca prop del delta.

El riu de la Sénia, durant bona part del recorregut, és una frontera natural entre Catalunya i el País Valencià. Presenta un petit tram amb aigua permanent durant tot l'any i està regulat per l'embassament d'Ulldecona, ja fora dels límits catalans. A la capçalera rep aportacions dels barrancs del Salt, la Tenalla i la Fou, discorre pel costat de Sant Joan del Pas, al terme d'Ulldecona, i desemboca a la Mediterrània al sud del Montsià, entre Vinaròs i Alcanar.

Les rieres de Calafat-golf de Sant Jordi es caracteritzen per ser curtes i no portar aigua, excepte quan hi ha pluges abundants. Per la superfície de subconca destaca el barranc de l'Estany, que ocupa 1.300 ha aproximadament. Aquest barranc neix a la serra de Tivissa i desemboca prop del poble de l'Ametlla de Mar, a l'espai anomenat de les Roques Daurades. En importància de superfície

el segueix el torrent del Pi, amb 859 ha de superfície, que neix a les muntanyes de Vandellòs, i desemboca a la cala del mateix nom, a la urbanització de les Tres Cales. Tot i ser curts, al sud de la conca destaquen els barrancs de Sant Pere i el del Baconer per la influència que tenen en el sòl urbà de l'Ampolla.

Per últim, les rieres de la serra de Montsià són les que provenen del vessant solell de la serra. Banyen els municipis de Sant Carles de la Ràpita i d'Alcanar. Els de la part nord, com ara el barranc del Llop, el del Codonyol o el de l'Aiguassera, tenen una subconca petita que no arriba a les 170 ha en cap cas. I, en canvi, els del sud, que afecten el barri de les Cases del municipi d'Alcanar, tenen una superfície de conca que en alguns casos pot arribar a les 400 ha, com en del barranc dels Castellans.

Zones humides

Les zones humides són uns dels ecosistemes més diversos i rics però, a la vegada, més fràgils i vulnerables. A les Terres de l'Ebre hi ha trenta-cinc espais inclosos dins l'Inventari de Zones Humides de Catalunya. D'aquests espais, més de la meitat s'ubiquen a la superfície deltaica i gran part de la resta a les illes del riu Ebre.

El delta té dues zones humides importants per la seva extensió: la punta de la Banya i el Fangar, que han propiciat la formació de les badies dels Alfacs i del Fangar, respectivament. De les dues, destaca la punta de la Banya per ser l'àrea natural més extensa que queda al delta. És una península situada a l'hemidelta sud que ocupa més de 2.500 ha, amb una part concedida per a l'exploració de sal. Aquesta zona humida, com la majoria de les del delta de l'Ebre, forma part del Parc Natural del Delta de l'Ebre. A més, aquesta en concret és Reserva Natural Parcial des de l'any 1986. Al delta hi ha moltes llacunes, d'entre les quals destaquen les de l'Alfacada, la Tancada, el Canal Vell, les Olles i l'Encanyissada. La llacuna de majors dimensions és la de l'Encanyissada, amb prop de 900 ha de superfície si se suma tot l'espai perimetral. Està comunicada de forma natural amb el mar –amb la badia dels Alfacs– i també de forma artificial pels desguassos. La llacuna rep aigua dolça que prové dels arrossars i també directament de la xarxa de reg. Per últim, cal destacar l'illa de Buda com una de les zones humides més importants del delta de l'Ebre. L'illa, amb més de 1.100 ha, és l'illa més gran de Catalunya i té un ampli ventall d'ambients naturals.

El riu Ebre, en el recorregut que segueix des de l'entrada a Catalunya fins a Amposta, té diverses zones humides, entre les quals destaquen les illes. Des del Pas de l'Ase fins a la desembocadura hi ha onze illes inventariades com a zones humides. D'aquestes sobresurt, per la superfície, l'illa d'Audí, de 54 ha i de propietat privada. A més, també cal destacar la zona humida de la ribera de l'Ebre a Flix. Un espai fluvial que sobresurt per l'extensió que té, unes 110 ha, per la bona conservació de les comunitats vegetals i per la gran diversitat de fauna associada.

A banda de les zones humides del delta i del riu Ebre, també hi ha petits enclavaments humits distribuïts per la resta del territori, entre els quals destaquen els ullals, com els de Panxa, de l'Aríspe i Baltasar, o els marjals de Campredó. També cal anomenar les

La llacuna de l'Alfacada, situada a l'hemidelta sud. Fundació Catalunya-La Pedrera

desembocadures de barrancs i torrents, com la del riu Siurana, al sud del Pas de l'Ase, o la del torrent de Santes Creus, al litoral del Baix Ebre.

1.4 La vegetació

La vegetació constitueix un indicador indirecte de les condicions biofísiques que predominen en un territori. El relleu de les Terres de l'Ebre i les característiques climàtiques imperants diferencien quatre pisos bioclimàtics pel que fa a les característiques de la vegetació. En primer lloc, s'observa una vegetació potencial ripària i de regadiu a tot el tram del riu Ebre i al delta. Per una altra banda, trobem el pis termomediterrani, caracteritzat per uns hiverns càlids, que es localitza al llarg de les terrasses del riu i a tot el litoral per sota dels 100 metres. A partir dels 100 m i fins als 800 m, s'hi localitza la vegetació típica mediterrània, però amb uns hiverns més suaus que introdueixen algunes variacions en la vegetació potencial. Gairebé tot el territori de les Terres de l'Ebre es troba dins aquesta darrera categoria. Per últim, a partir dels 800 m, al massís del Port, s'observa el pis supramediterrani amb unes característiques de relleu i clima molt diferents a les de la resta de territori.

Abans d'aprofundir més en la vegetació actual de les Terres de l'Ebre, cal tenir present que l'agricultura ha transformat aquest territori al llarg de la història, de manera que cap plana o coster mitjanament accessible n'ha restat al marge. Només algunes zones molt muntanyoses i interiors del massís del Port han tingut una pressió humana menor, fet que se sol traduir en l'existència de zones forestals remarcables. El litoral també s'ha transformat, en aquest cas pel desenvolupament de l'activitat turística. La transformació del paisatge s'ha caracteritzat per l'increment de la urbanització de gran part del territori. La vegetació costanera ha acusat aquests impactes, fins al punt que és difícil disposar d'un domini potencial ampli.

Els boscos

Les pinedes de pi blanc (*Pinus halepensis*) són la formació vegetal que ocupa més superfície forestal de les Terres de l'Ebre. Es troben des del litoral fins a les serres, i són molt comunes a les conques

interiors que desemboquen a l'Ebre. Formen des de masses denses, que són veritables boscos mixts de pi i alzina o de pi i carrasca, fins a poblaments esclarissats que just arriben a recobrir la superfície del sòl. El més corrent, però, és trobar brolles calcícoles portadores d'un estrat arborei de pi blanc poc atapeït.

Les pinedes de pi roig (*Pinus sylvestris*) es limiten a les cotes altes del massís del Port per sobre dels 1.000 metres on constitueixen formacions forestals primàries. És el cas de la pineda rovirosa de pi roig amb gèum boscà (*Geo-Pinetum sylvestris*) i també de les pinedes de pi roig amb boixerola (*Arctostaphylo-Pinetum catalaunicae*). Territorialment, les pinedes de pi roig perden importància perquè estan limitades a zones molt concretes i en cotes altes. Aquest fet els proporciona menys visibilitat per part de la població. El mateix succeeix amb les pinedes de pinassa (*Pinus nigra*), ben representades als Ports, però que espurnegen tímidament en el domini del roure de fulla petita a Cardó i Llaberia.

Els boscos planifolis tenen un paper menys destacat que els aciculifolis. No obstant això, s'observen diverses variants d'alzinar litoral (*Quercetum ilcis galloprovinciale*), algunes importants, com l'alzinar amb marfull (subsp. *Pistacietosum*) a les muntanyes de Tivissa i Vandellòs o l'alzinar amb roure de fulla petita (subsp. *Quercetosum fagineae*) a les muntanyes calcàries del Port, entre 500 i 1.000 m. En general, els alzinars es refugien a les muntanyes o als llocs poc accessibles, i es mesclen bastant amb els carrascars. D'entre carrascars (*Quercetum rotundifoliae*), el carrascar amb espina cervina de fulla petita (subsp. *Rhamnetosum infectoriae*) és ben present a la Terra Alta i a la cubeta de Móra.

Per últim, els boscos planocaducifolis ocupen extensions molt reduïdes. Així, es localitzen rouredes de roure de fulla petita (*Vio-Quercetum fagineae*) a la serra de Cardó, i també rouredes de roure valencià (*Quercus faginea* o híbrids) a l'est de la Terra Alta. Per la seva localització geogràfica, mereixen una atenció especial les excepcionals fagedes del Port, situades a la Vallcanera i als voltants, a les obagues que ronden els 1.200 m en ple context de la pineda rovirosa. Es tracta de la fageda amb boix (*Buxo-Fagetum*), molt empobrida, i de la fageda amb primula acaule (*Primulo-Fagetum*), exclusiva de l'indret. I, finalment, cal destacar la teixeda, bosc singular del grup de les fagedes, però dominat per un arbre aciculoperennifoli: el teix (*Taxus baccata*). El teix és hoste habitual de portells i grans esvorancs rocosos d'algunes cingleres calcàries del massís del Port i, en menys quantitat, a les obagues altes de la serra de Cardó i de les muntanyes de Tivissa-Vandellòs.

Les bosquines

La comunitat vegetal de bosquines que domina el paisatge de les Terres de l'Ebre és la brolla calcícola de romaní i bruc d'hivern amb esteperola (*Anthyllido-Cistetum clusii anthyllidetosum cytisoidis*), sobretot a la serra de Montsià, a Cardó i a Tivissa-Vandellòs, així com al desert d'Alfama. Com més a l'interior, aquesta formació s'enriqueix amb espècies com la foixarda (*Globularia alypum*) o la bufalaga (*Thymelaea tinctoria*).

De manera més reduïda, la màquia litoral de garric i margalló (*Quercu-Lentiscetum*) només es troba en una petita zona entre els

termes d'Alcanar i Sant Carles de la Ràpita, ja que a la resta del litoral ha estat substituïda per brolles o, en molt casos, per conreus, edificacions i la vegetació ruderal associada.

Pel que fa a les bosquines d'interior, a les muntanyes de Llaberia-Colldejou, Cardó, i als Ports, en els crestalls situats entre 900 i 1.400 m, es localitza la brolla d'eriçó amb antil·lis de muntanya (*Erinaceo-Anthyllidetum montanae*) acompanyada d'anyol i festuques.

Els prats

Al massís del Port, es troben en subassociacions diverses joncedes i prats, sovint emmatats de jonça (*Aphyllanthes monspeliensis*) –i timonedes associades–, calcícoles, de la muntanya mitjana poc plujosa. Més corrents són els prats secs, especialment els llistonars i fenassars. Els que més abunden en el territori de l'Ebre són els llistonars, els prats secs de fenàs (*Brachypodium retusum*) i els prats terofítics calcícoles, repartits pels vessants de les serres i al litoral. Els fenassars de fenàs de marge (*Brachypodium phoenicoides*), amb lletera (*Euphorbia serrata*) i espunyidella blanca (*Galium lucidum*) els podem trobar a la Terra Alta, principalment alternant-se amb el conreu de la vinya. En aquestes contrades també predominen els gramenets d'anyols i festuques.

Vegetació de ribera, aigualosa i litoral

50

La vegetació higrofítica pren una importància paisatgística especial a la terra baixa i a l'empara del riu Ebre. Tot i això, és al delta de l'Ebre i a les zones humides encara existents, on pren un paper de primer ordre. És en aquests indrets on la vegetació penetra amb l'halòfila i psammòfila lligada als ambients marins, fins al punt que es confon. A més, l'avançada degradació de les platges convencionals fa que aquests ambients més marjalencs resultin l'últim gran reducte de la vegetació arenícola.

Prats de jonça i peus solitaris de pinassa (*Pinus nigra*), als Ports. Observatori del Paisatge

Les comunitats de ribera no prosperen al sector occidental amb domini de màquia de garric i margalló. Les rieres i barrancs, eixuts quasi tot l'any, són la seu de comunitats ripàries perennifòlies i de murtrar amb margalló. A les ribes fangoses i nitrificades de l'Ebre prospera el tamarigat (*Tamaricetum canariensis*).

La comunitat de llenties d'aigua i el creixenar típic són habituals a la zona, mentre que els herbassars només es troben en els cursos més permanents. I en els escassos sòls de les Terres de l'Ebre ocasionalment amarats prosperen les jonqueres típiques.

A la plana deltaica la situació canvia. Els sòls, quasi sempre humits, i fins i tot inundats, són la norma. Això permet la instal·lació de tota mena de jonqueres, herbassars alts i comunitats fistuloses, sobretot després que l'acció humana destruís els boscos de ribera primitius. Així, al delta de l'Ebre hi ha quilòmetres de séquies i regalls, hectàrees d'aiguamolls dolços, que es veuen envaïts pel canyissar comú (*Typho-Schoenoplectetum glauci typho-phragmitetosum australis*) o pel bogar (*Typhetum latifoliae*).

El pas entre els paisatges de l'arròs al delta de l'Ebre i la vegetació halòfila que apareix en el front marítim, es produeix on les penetracions d'aigua salada topen amb l'èmbol d'aigua dolça empès pels rius. Les grans transformacions agrícoles que hi ha hagut al delta, algunes molt fortes per bombeigs i rentats, desdibuixen el fenomen, però no arriben a eliminar-lo. Així, al delta de l'Ebre, canyissars i horta, al costat del riu i el continent, indiquen el subsòl dolç, mentre que canyissars i arròs indiquen el salabrós i, ja a la perifèria, salobrans diversos indiquen el predomini de l'aigua salada. Al delta també hi resten marjals i basses importants on la vegetació helofítica i halòfila prospera amb puixança: l'Encanyissada, la Tancada, el Canal Vell, els Calaixos de l'illa de Buda i les Olles, entre altres.

Quan el substrat no admet la formació de salobrans, la vegetació de rere la platja entra en contacte directe amb el mantell forestal costaner que sovint està transformat en una brolla d'estepa d'arenal o simplement en una brolla de romaní i bruc d'hivern.

La vegetació de les roques litorals no és rellevant, i només queden rastres de comunitats de limòniums i fonoll marí (*Crithmo-Limonietum gibertii*) en alguns penya-segats del litoral del Baix Ebre.

L'activitat agrícola i la vegetació ruderal

Totes les planes i costers suaus de les Terres de l'Ebre s'han aprofitat per a l'establiment de diversos conreus. En aquests espais creixen el que la majoria d'agricultors consideren males herbes. Aquestes són unes o altres segons el tipus de conreu predominant. Així, als camps de cítrics creix la vistosa comunitat de pa de cucut. A la resta de conreus de regadiu predominen les comunitats de cerreigs i panissoles. Als arrossars, la comunitat que apareix és la de jónçara i amnània.

Cal no oblidar que el canyar i el fenassar quasi sempre són inherents a l'espai agrícola i que les àrees ruderalitzades abunden sobretot a les vores de camins, als espais periurbans i a les àrees més trepitjades.

2. Procés històric de poblament i la seva influència sobre el paisatge

Barraques de pedra seca i noves infraestructures elèctriques a la Terra Alta. Xavier Rebés

El paisatge actual de les Terres de l'Ebre és el resultat de l'acció conjunta i prolongada al llarg del temps de determinats factors biòtics i abiòtics sobre el territori. A part d'aquests factors naturals, l'activitat humana també ha tingut una influència determinant en la configuració del paisatge d'aquest àmbit territorial, i ha esdevingut el principal agent de transformació de l'entorn, especialment en els darrers dos segles. Així doncs, les diverses cultures que en un moment o altre de la història s'han establert en aquest territori han

fet ús del seu paisatge i l'han convertit en un element essencial de la seva realitat social, tot modificant amb més o menys intensitat les condicions de l'entorn.

Les pàgines següents ofereixen una breu perspectiva històrica de l'ocupació de les Terres de l'Ebre i les transformacions paisatgístiques d'aquest territori al llarg dels segles.

2.1 Des de la prehistòria fins al segle XVIII

Diversos vestigis arqueològics demostren la presència humana en el territori ja en època paleolítica. D'aquestes primeres comunitats nòmades de caçadors i recol·lectors destaca un excepcional conjunt d'abrils, balmes i coves amb restes de pintura rupestre, entre els quals sobresurten els jaciments de l'Ermita a la serra de la Pietat (Ulldecona), els de les Esquarterades (Ulldecona) o els de les Calobres (el Perelló), del Ramat (Tivissa) o Pintada (Alfara de Carles). Tots aquests i d'altres, l'any 1988 es van inscriure a la Llista del Patrimoni Mundial de la UNESCO dins el bé cultural de l'Art rupestre de l'arc mediterrani de la Península Ibèrica (Adserias, Ramón i Teixell, 2002: p. 30). Dels campaments localitzats, les escenes de caça pintades, els estris i les restes de menjar, es desprèn que aquestes comunitats ocupaven les muntanyes mitjanes a mig camí entre el mar i les muntanyes interiors i tenien una incidència i una capacitat molt reduïda de modificar un paisatge natural amb una vegetació arbòria important.

Amb l'aparició de les comunitats sedentàries de l'època neolítica la transformació del paisatge es va accentuar lleugerament per les pràctiques agrícoles i ramaderes però, també, per un període climàtic menys humit que el precedent. Tot i no ser molt nombrosos, els jaciments de la cova del Vidre (Roquetes), barranc d'en Fabra (Amposta), barranc de Gàfols (Ginestar), Aldovesta (Benifallet) o el del turó del Calvari (Vilalba dels Arcs) ens indiquen, també en aquesta àrea, una dinàmica transformadora creixent com a conseqüència de la consolidació progressiva del sistema de vida sedentari (poblats), una estructura social diferent (ritus funeraris) i un major coneixement tecnològic (metal·lúrgia del bronze i ferro). Les principals zones conreades són poc més que les terrasses de les valls de rius o barrancs que presenten uns sòls més lleugers i fàcils de treballar.

D'una distribució dels nuclis d'acord amb els recursos (disponibilitat de sòl i pastura) es va passar a una estructura jerarquizada de poblats. Aquest canvi es produí amb l'esclat de la cultura ibèrica que va suposar una agricultura fonamentada en la vinya, l'olivera i els cereals que ocupà no de manera extensiva les terres més properes als assentaments de població. Les masses forestals s'utilitzaven com a zones de pastura, per a l'extracció de llenya i fusta, fruits silvestres, així com peces de caça.

La tribu ibera que vivia en aquestes terres era la dels ilerconvons, que es creu que s'estenia pels territoris que ressegueix el riu Ebre incloent-hi sectors de la Franja d'Aragó i del País Valencià limítrofs amb les Terres de l'Ebre. En concret, la població s'estenia, de sud a nord, des de la serra d'Almenara, al País Valencià, fins al coll de Balaguer, ja en terres tarragonines. Cap a ponent penetrava Ebre amunt, fins a l'aiguabarreig del Segre-Cinca amb el riu Ebre. Els ilerconvons eren, dins del conglomerat ibèric, una de les cultures més dinàmiques, gràcies a la seva privilegiada situació geogràfica a prop d'una via fluvial important, bàsica per a la comunicació entre la costa i l'interior, com era el riu Ebre.

Els assentaments ibers se situaven relativament agrupats entre ells perquè era important el contacte visual per raons defensives. Els poblats se situaven de manera genèrica, o bé vora cursos d'aigua o en llocs més o menys elevats per les esmentades raons defen-

Poblat iber del Castellet de Banyoles. Adrià Borràs, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

sives, que amb els anys devien anar alternant en funció de les condicions de seguretat del territori.

Les restes de poblats descoberts fins ara marquen una distribució dels assentaments que seguïen l'eix del riu Ebre, del Matarranya i l'Algars, per una banda, i que ocupaven punts més o menys elevats de les modestes muntanyes properes al litoral. Diversos estudis consideren l'altiplà de la Terra Alta i les riberes de l'Algars com uns dels territoris amb una implantació més antiga de les tribus iberes, com ho demostren diverses restes de poblats localitzats al llarg del riu Matarranya i el riu d'Algars, així com en altres indrets com la Gessera (Caseres), Castellans (Cretes), Escodines Altes, Escodines Baixes i Sant Cristòfol (Massalió), Sant Antoni (Calaceit), tossal del Moro-Pinyeres (Batea), coll del Moro (Gandesa), turó del Calvari (Vilalba dels Arcs), entre altres. Al baix Priorat i a la serra del Tormo destaquen les restes del poblat del Castellet de Banyoles, al terme de Tivissa, on es va fer una important troballa de diversos utensilis i joies de plata que s'ha anomenat el Tresor de Tivissa, i a Vinebre es van trobar les restes del poblat de Sant Miquel. També s'han descobert restes d'antics assentaments ibers a Barrufemes i a les terrasses fluvials del tram final de l'Ebre a Benifallet (Castellots i coll de Som), a Vinallop-Tortosa (pla de les Sitges) i a Amposta (Carrova) i també sembla que, on actualment hi ha el castell de la Suda de Tortosa, hi hauria hagut un assentament primitiu. Fora d'aquests àmbits fluvials destaquen els assentaments d'Alcanar (Moleta del Remei i Sant Jaume) i d'Ulldecona (Castell, les Ventalles i Ferradura), a les serres de Montsià-Godall.

Hi ha constància que la societat ibera ja conreava el blat, la vinya i l'olivera. Per al treball de la terra ja s'utilitzava la força animal, com ho demostra l'estatueta de bronze amb dos bous junyits, trobada al jaciment iber del Castellet de Banyoles (Tivissa). Aquest fet implica que l'extensió de la superfície agrícola s'hauria vist lleugerament incrementada respecte les etapes històriques anteriors. No obstant això, en aquest període el paisatge predominant seguia sent el forestal, amb formacions boscoses abundants enmig de les quals s'ubicaven els poblats i els camps de conreu que ocupaven extensions modestes.

Fou en l'època romana quan es començà a bastir una certa estructura territorial que, en part, encara perdura avui dia. És l'època esplendorosa de la Tàrraco romana, capital de la meitat del territori peninsular, que estructurava les principals vies de comunicació al llarg del litoral i cap a l'interior. De fet, la construcció de les vies romanes fou una de les principals transformacions del paisatge durant aquesta època. Les zones muntanyoses, més aïllades, aparentment van resistir millor a la llatinització i van mantenir tipus de vida diferents dels romans. Es pot imaginar, per tant, un paisatge dual: unes zones planes amb uns mosaics agroforestals incipients, on l'agricultura cada cop anava ocupant més superfície, sobretot en els sectors més fèrtils (terrasses fluvials i llocs amb disponibilitat d'aigua, entre d'altres) i unes zones muntanyoses amb predomini dels boscos i pastures, on els paisatges agrícoles eren realment poc representatius.

De manera genèrica es pot afirmar que a les Terres de l'Ebre no abundaven els assentaments romans, si bé n'hi havia uns quants a la zona nord, vora el riu, on actualment hi ha Vinebre, Riba-roja i el Ginestar, segurament per aprofitar les terres fèrtils més properes al riu. A Tortosa, i com a enclavament estratègic a l'Ebre, hi ha l'assentament més meridional d'aquestes terres, amb vil·les i necròpolis satèl·lit.

No hi ha evidències d'assentaments romans en les zones més abruptes ni als altiplans de la Terra Alta, que com s'ha esmentat, resistiren millor a l'ocupació romana en estar allunyats dels dos principals eixos de comunicació: el riu Ebre i el litoral. Al baix Priorat diversos historiadors afirmen que a la comarca hi havia dues vies principals de comunicació, una que conduïa des del riu Ebre al Camp de Tarragona per Tivissa i el coll de Fatxes (Vandellòs), i l'altra que, seguint el riu Ebre, comunicava Tortosa amb Saragossa. Al tram baix del riu Ebre hi hagué tres llocs de poblament a la vora del curs fluvial, als llocs on ara hi ha Xerta, Tortosa i Amposta. D'aquesta època destaquen les restes d'àmfores i ceràmica trobades a la partida de l'Aumedina, als afores de Tivissa, així com les talaies, ubicades al llarg del riu Ebre, com les de Miravet, Castellet de Banyoles, Ascó, Flix i Riba-roja d'Ebre, que es van renovar i mantenir en els períodes històrics següents (islàmic i feudal).

El segle VIII es pot considerar l'inici de l'època islàmica, període que es caracteritza per un creixement moderat dels assentaments degut al desenvolupament de l'agricultura romana. Aquest és el moment de la construcció de séquies que va prendre una rellevància força destacable a les terres ebrenques. Les descripcions de les donacions fetes després de la conquesta parlen que ja en època dels andalusins existien els horts, els conreus d'olivera, de vinya, de sembradures i les figueres.

De fet, en aquesta època es va repoblar el camp i es van fer noves rompudes de terres, que es treballaven en règim de propietat, censari o parcer. L'increment de la població, que permeté recuperar les pèrdues de població que s'havien produït al Baix Imperi, en part, per la crisi del camp a causa dels elevats impostos romans (Grau i Sorribes, 1985), va anar acompanyat de la construcció d'alqueries, cases senyoriales de l'època de la conquesta àrab. Segons Federico Pastor (1901) s'atribueix als àrabs la construcció d'una antiga canalització de les aigües de la Caramella i la construcció de molins com els de Compte, en Sedó i Soldevila.

Paisatge fluvial de l'Ebre actual a l'altura de Jesús i Bitem, que es va començar a estructurar durant l'època islàmica. Observatori del Paisatge

A les terrasses fluvials del tram final de l'Ebre, l'assentament islàmic va ser força important, tant pel període de permanència com per la transformació agrícola que van impulsar amb el desenvolupament dels sistemes de reg.

Als altiplans de la Terra Alta i a les riberes de l'Algars, els diversos episodis bèl·lics d'aquest període van comportar que aquesta terra en determinats moments fos terra de ningú. Probablement el paisatge de la zona s'anà modificant en funció del major o menor grau d'humanització del territori. Els documents històrics citen en aquesta època assentaments fortificats, com els de Gandesa o Batea.

Segons la documentació escrita, la reconquesta i la repoblació de les Terres de l'Ebre es van fer amb l'impuls d'un període de bonança que va des de final del segle X fins a principi del XIV i que es va traduir a tot Europa en un augment general de població.

Durant els segles XII i XIII, els *Costums de Tortosa*¹ van fomentar el conreu de la terra, afirmant el dret de propietat, un dret obtingut per donació o per algun altre procediment. Els Costums autoritzaven a ampliar el terreny cultivat mitjançant un procediment que consistia a llençar una pedra fora de les fites de la propietat, en els terrenys erms circumdants. Es podien cultivar les terres que quedaven entre la propietat i la pedra. El procés podia continuar fins que s'arribés a unes altres fites de propietat pública o privada. Sembla que fou una manera de fer que va arribar fins al final del segle XIX. Aquesta llei, que va permetre que l'agricultura arribés fins a llocs insospitats, permetia també la introducció de millores i la conversió de camps de secà en regadiu per mitjà de la construcció d'assuts, sínies i séquies. Els conreus que s'hi produïen eren de civada, blat, ordi, cànem, oli, vi, llegums i productes d'horta.

Malgrat que hi havia ramaderia, l'activitat predominant sempre va ser l'agricultura. De fet, els ramats tenien prohibit entrar a les terres

¹ Recopilació del dret tortosí duta a terme l'any 1272 i publicada el 1539 amb el títol de *Libre de les costums generals escrites de la insigne ciutat de Tortosa* (Amic, 1539).

de conreu. A partir de la segona meitat del segle XIII la ramaderia llanera és la que va tenir més importància sobretot gràcies a la constitució del lligallo. El lligallo era un nom genèric que englobava una sèrie d'institucions que agrupaven els propietaris de ramats. Competia amb una colla d'usos com la construcció de camins ramaders o abeuradors, l'extinció de llops i animals o la recollida dels animals que s'havien perdut.

Durant aquest període, es va produir una intensa explotació dels boscos amb l'objectiu d'obtenir principalment brea naval, quitrà i fusta per a la construcció de naus. L'explotació forestal feia que els muntanyesos (els que es dedicaven a l'explotació i fabricació dels productes del bosc), els carboners, els arrendataris dels pous de la neu i els pastors visquessin contínuament a la muntanya, especialment al massís del Port. Cap al segle XII les tropes cristianes van ocupar part dels altiplans interiors, tot i que els repobladors cristians, provinents principalment de les terres de Lleida, van conèixer fins al segle XVII amb la població musulmana. Aquest fet fa pensar que és probable que es recuperés el cultiu dels conreus i que proliferessin els sistemes de reg. L'altiplà de la Terra Alta i les riberes de l'Algars van ser territoris repoblats pels templers, que van crear els termes de Batea, Gandesa, el Pinell de Brai, Horta de Sant Joan, Arnes, Bot, Caseres, Prat de Comte, Camposines, Vilalba dels Arcs, la Fatarella, Mudèfer, Pinyeres i Algars (aquests tres darrers avui dia despoblats). Als segles XIV i XV els pobles d'aquest territori interior ja eren els actuals.

54

Als costers de l'Ebre, al baix Priorat i a la cubeta de Móra, la població islàmica es va mantenir a la comarca fins al 1610, quan va ser expulsada per Felip III d'Espanya. La seva presència es traduí en uns aprofitaments hídrics i una infraestructura hidràulica que s'anà millorant amb el temps, i que permeté una expansió lenta però imparabile de les superfícies de regadiu. En aquests territoris, doncs, es pot afirmar que la conquesta cristiana va refermar els assentaments àrabs en permetre a la població autòctona de romandre on eren, i va completar la xarxa de poblament amb els nuclis de Vinebre, Riba-roja, el Ginestar, les Gorraptés (municipi de Vinebre), Salvaterra (Benissanet) i Banyoles (Tivissa).

Cap al segle XII, els territoris del tram baix de l'Ebre i de les planes litorals i prelitorals, van ser terra fronterera entre els comtats cristians, situats al nord, i els territoris musulmans, ubicats al sud. Sobre aquest territori avançat agrícolament, s'hi acabà implantant un sistema senyorial que va marcar el territori fins als temps moderns. És en aquesta època que es crearen la majoria de pobles actuals, a través de les respectives cartes de població. A mitjan segle XIV, segons el fogatge de Pere III, en aquests territoris hi vivien uns 12.000 habitants, 5.000 dels quals a Tortosa, i al voltant d'un miler als municipis d'Ulldecona, Alcanar, el Perelló, Xerta, Amposta i la Sénia. En aquesta època la zona de la costa estava força despoblada per la pirateria existent en aquest sector de la Mediterrània. Aquest fet explica la construcció de la torre de vigilància, posteriorment bastida com una petita fortificació, de Sant Jordi d'Alfama, a l'actual municipi de l'Ametlla de Mar.

La configuració i distribució de la xarxa de torres de vigilància respon a criteris topogràfics i de protecció. Les torres es van disposar de manera més o menys uniforme al llarg de dos eixos: el litoral i

l'Ebre, confluint a Tortosa, i formant una barrera de protecció al riu de la Sénia. En aquesta zona es van consolidar tres ciutats-frontera: Alcanar, Ulldecona i la Sénia, que van donar lloc a un espai segur entre el riu de la Sénia i l'Ebre, on se situà un port resguardat: la punta de Benifallim. A la plana del Baix Ebre-Montsià i a les serres de Montsià-Godall es van desenvolupar en aquesta època feudal els nuclis de Godall, les Ventalles, Freginals, la Galera, el Mas de Barberans, Amposta i un primer enclavament de la Ràpita. La major part d'aquests enclavaments es van desenvolupar vora un camí, i van donar lloc a creixements lineals. Al litoral del Baix Ebre, als vessants de Tivenys-Coll de l'Alba, als vessants marítims del Port i a les terrasses fluvials del riu Ebre, es desenvoluparen els nuclis de l'Aldea, Camarles, Fullola, Alfara de Carles, Paüls, Cardó, Alfama, el Perelló, Aldover, Tivenys i Benifallet, que eren enclavaments existents a l'època islàmica però que en aquesta època es van cedir als cristians i es van consolidar.

La torre de la Fullola, al Perelló, data del segle XIII. Observatori del Paisatge

Fins a l'expulsió dels moriscos, la població es distribuïa uniformement pel nucli habitat. Quan aquesta es va produir hi va haver un despoblament, abandonó i empobriment sobretot de les terres de secà.

Durant els segles XIV i XV, la reduïda agricultura dels territoris marítims de les Terres de l'Ebre es va expandir en extensió i es van perfeccionar les tècniques agrícoles. Això va significar una millora en els rendiments de la terra. Tot i això, el progrés de l'activitat agrícola en aquestes comarques va ser força lent, però aquest s'accelerà durant el segle XIV amb la construcció de séquies. Al segle XIV s'inicià una campanya de disposicions administratives per preservar la massa forestal del Port dels incendis i de les tales abusives.

La propietat estava molt repartida i no abundaven els propietaris de grans finques. Una declaració oficial de béns feta l'any 1353 a "Talla Nova" (Bayarri, 1985) permet tenir una idea de com era l'agricultura al segle XIV. La majoria dels pagesos van manifestar que posseïen un oliverar, una vinya o totes dues coses alhora. Les

oliveres, les vinyes i els garrofers eren la activitat agrícola principal de la zona. No eren gaires els pagesos que declaraven que tenien un hort, un figueral o un pomerar. Abundaven, en canvi, els que declaraven que tenien “terra campà”, és a dir, per a cultiu de cereals, o un mas.

En aquell període, les terres de garriga o de secà comprenien les planes centrals del Montsià i Baix Ebre, amb un predomini de l'agricultura mediterrània de secà: oliveres, garrofers i vinya ocupaven pràcticament totes les superfícies conreades. En els “establiments”² dictats per a Amposta el 1344 i el 1436 s'esmentaven com a conreus les oliveres, els garrofers, les alzines, el blat, la vinya i les figueres (López, 1975: p. 108).

Durant aquests segles es va conrear fins i tot el safrà, el cànem i el lli. També al segle *xiv* hi havia cítrics (taronges, llimones) i a Xerta també s'hi feia sucre. Amb les obres de diferents séquies i sínies es van guanyar noves zones de regadiu on es conreaven productes hortícoles, entre els quals enciams, fruiters, cítrics, préssecs, magranes, peres, cireres, etc. En el segle *xiv* es coneix l'existència d'algun conreu d'arròs.

La ramaderia va incrementar la seva importància durant el segle *xiv*. A la zona hi havia ramats locals d'ovelles, cabres, moltons i també ramats de boví. A més, la cria de conills i animals de ploma complementaven l'agricultura. L'extracció de sal tenia la seva importància al delta i en el segle *xv* fou quan adquirí una incidència significativa a la Mediterrània occidental ja que la sal de Tortosa s'exportava en exclusiva a Nàpols, Sicília, Niça, Sardenya, Florència i Gènova.

Així, als segles *xvi* i *xvii* els paisatges agrícoles amb la presència de sínies eren comuns a les planes al·luvials de l'Ebre i s'aprofitaven els torrents que baixaven del Port. Hi havia una diversitat de conreus d'horta i d'arbres fruiters, l'extensió dels quals era limitada per la disponibilitat d'aigua; blat i vinya en quantitat insuficient; petitíssimes extensions de conreu dedicat al comerç (espècies, conreus industrials...) i sobretot oliveres, amb el complement de figueres i garrofers. Ja es començaven a conrear les illes de l'Ebre: s'hi feia blat, panís i fesols. També es va expandir el regadiu mitjançant noves obres de canals i séquies que van permetre una introducció modesta del cultiu de l'arròs al delta a final del segle *xvii*.

En aquest període es consolidaren els nuclis urbans i s'expandiren els conreus en detriment de les masses forestals. En general, el paisatge d'aquesta època presentava una estructura agroforestal amb pobles agrícoles a les planes, petits i compactes, i unes masses forestals més o menys explotades, amb pobles petits i escasses superfícies agrícoles als sectors de muntanya, que vivien majoritàriament de les activitats silvícoles i ramaderes. Es pot dir que és un període en què el paisatge era més o menys equilibrat, harmònic i molt divers. Per tant, és fàcilment imaginable un paisatge amb una diversitat notable de conreus, amb clapes forestals i amb un entorn fluvial més o menys ben conservat.

² Rabassa morta: contracte de conreu emfitèutic establert com a arrendament d'un tros de terra per a conrear-hi vinya, amb la condició que el contracte restava dissolt quan morissin dos terços dels primers ceps plantats. És anomenat també “establiment a primers ceps”.

2.2 Els segles *xviii* i *xix*

Les característiques més rellevants del paisatge de les Terres de l'Ebre de principi del segle *xviii* estan relacionades amb una feble comercialització dels productes del camp, un autoconsum elevat i uns rendiments escassos. Però aquesta situació es va anar modificant al llarg d'aquest segle, a causa de l'increment de la demanda com a conseqüència de l'augment de la població, amb l'extensió dels conreus a indrets fins llavors no conreats.

Conreus abandonats als vessants de les muntanyes de Tivissa-Vandellòs. Adrià Borràs, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

A partir del segle *xviii* es va iniciar un període de recuperació agrícola que va suposar, per una banda, l'increment de les hectàrees de conreu en detriment dels paisatges naturals i, per l'altra, la intensificació dels conreus. L'increment de la superfície conreada està relacionat, entre altres causes, amb les concessions de les illes de l'Ebre, amb el desbrossament de les terres de secà i amb l'explotació dels vessants de les muntanyes. En aquesta època es van crear els nuclis de Santa Bàrbara i Roquetes gràcies a la “rabassa” que permetia l'aparició de nous propietaris de terres. La intensificació de la producció, en canvi, està relacionada amb la introducció de noves tècniques agrícoles i el progrés hidràulic que va permetre millores importants en el regadiu, tant per l'augment de superfícies regades com per l'increment del rendiment.

Les hortes eren importants a Xerta, Aldover, Tivenys i Tortosa a la banda del riu Ebre, i a la Sénia, Ulldecona i Alcanar, per la banda del riu de la Sénia. Es té constància que a les comarques de l'Ebre el 1865 es regaven 6.574 ha. Andreu Llauredó escrivia, el 1878, que el riu de la Sénia regava 650 ha dels termes de la Sénia, Ulldecona i Alcanar. Hi havia altres regadius de poca importància quant a extensió, com els de Pauils, proporcionats per tres rieres. També des d'Amposta fins a Sant Carles de la Ràpita, era un continuïum d'olivars, garrofers i altres arbres, tot i que també hi havia una petita horta regada amb aigües de petites séquies.

Durant aquest període es produí l'expansió del conreu de l'olivera. Sembla que aquest procés es va iniciar al segle *xvi* i es va accentuar lleugerament durant el segle *xvii*. Però no va ser fins als se-

gles XVIII i XIX que va tenir lloc la gran expansió d'aquest cultiu i que va donar lloc al paisatge del segle XX amb un predomini absolut de l'olivera a les terres de secà de l'Ebre. A més de plantacions de seny (és a dir, a plena plantació), l'olivera es trobava sovint dispersa, a l'atzar o en alternança amb altres arbres o fins i tot amb cereals o vinya.

A mitjan segle XIX, els altiplans, les serres i les planes de l'interior de les Terres de l'Ebre es caracteritzaven per uns paisatges agraris de secà i uns altres de regadiu. El paisatge agrari de secà es presentava en forma de bancals esglaonats per marges de pedra seca que remuntaven fins als sectors més escarpats adaptant-se a les irregularitats del terreny. Els conreus dels diversos productes s'anaven alternant a criteri del pagès o de les necessitats de cada moment; sovint es distribuïen en sembrats enmig de tires d'oliveres i ametllers, o bé les tires de vinya se situaven encerclant sembrats i camps de llegums. Als fons dels barrancs i de les petites valls, més fàcils de treballar, hi havia oliveres, ametllers o vinya, segons l'altitud i humitat. A les darreries del segle XVII els principals conreus per ordre d'importància eren la morera, l'olivera, el sembrat, la vinya, la figuera³ i l'horta. La importància de la morera estava relacionada amb l'existència d'una considerable producció domèstica de cria de cucs de seda, costum i producció que es va mantenir fins ben entrat el segle XIX, que és quan aquesta pràctica va començar a decaure.

Tot i que el regadiu no es va estendre àmpliament fins ben entrat el segle XX, en aquells moments ja existia una franja prou extensa en tota la ribera de l'Ebre des de Benissanet fins a Miravet, així com diversos enclavaments a la zona d'Ascó-Vinebre o Flix. Les hortes i les sènies⁴ eren molt habituals al llarg de la zona al·luvial de l'Ebre fins a finals del segle XVII malgrat que les riudes i sortides de mare del riu Ebre inundaven la zona i molts cops destruïen els conreus i els edificis. De tota manera, un cop passada l'aigua s'hi tornava a construir i conrear.

Pel que fa al litoral, aquest territori es va anar poblant progressivament a partir del creixement dels diversos nuclis preexistents, com l'Ampolla, Camarles, l'Aldea o Sant Carles de la Ràpita, o bé a partir de la creació de nous assentaments, com el poble mariner de l'Ametlla de Mar, creat a principi del segle XIX per pescadors de les comarques alacantines juntament amb pobladors autòctons del municipi del Perelló.

La zona del delta de l'Ebre havia estat poblada ocasionalment al llarg dels segles però a mitjan del segle XVIII s'hi va establir població

3 El fruit de la figuera s'utilitzava com a aliment per a les persones i animals de càrrega però també per fabricar aiguardent i melassa, aprofitant el boom del comerç marítim amb Amèrica.

4 Eren unitats de producció pagesa d'origen àrab que representaven, a la comarca de la Ribera d'Ebre, els exemples més nombrosos de poblament dispers i d'arquitectura autòctona encara en els anys setanta del segle XX. Les sènies van desaparèixer entre el 1734 i el 1761 a causa de la gran crescuda del riu que, fins i tot, va canviar el seu curs, i es va emportar totes les hortes i les sènies que hi havia al llarg del que es coneixia com a camí de les Sènies, que molt probablement anava per davall de la Riba i el Mal Pas en direcció als actuals Regués, que aleshores encara no existien. Ascó i Vinebre són per aquest motiu els únics municipis que no tenen sènies. En tenen des de Riba-Roja a Flix, a Garcia, a les dues Mòres, a Ginestar, a Benissanet i a Miravet. Prova d'això són tots els diferents topònims que s'hi troben, i en la memòria local dels pagesos.

El poble mariner de l'Ametlla de Mar va ser creat a principis del segle XIX per pescadors de les comarques alacantines juntament amb pobladors autòctons del municipi del Perelló. ICC, Fons Cuyàs

de manera estable, progressiva i permanent. Aquest fet s'explica pel desenvolupament i consolidació d'activitats com la caça, les pastures o les salines.

A partir de la meitat del segle XIX, es va iniciar un procés moderat d'expansió demogràfica a les Terres de l'Ebre, que, juntament amb el creixement més important que tingueren altres regions veïnes, comportà una colonització agrícola dels espais forestals que fins aleshores se n'havien mantingut al marge. Era el moment de màxima pressió agroforestal sobre el territori, amb la rompuda de vessants amb pendents molt pronunciats que es van aterassar utilitzant la tècnica de la pedra seca per a la construcció de marges. Aquests murs de pedra seca, que en molts casos han arribat als nostres dies, són, encara avui, un dels principals agents que configuren el paisatge en molts espais de muntanya mitjana de les Terres de l'Ebre.

En aquest període, els espais forestals van ser explotats fins a la seva pràctica desforestació, fet que va generar processos erosius de certa magnitud. L'abundant ramaderia extensiva, juntament amb l'increment de la demanda de carbó com a matèria primera de les primeres indústries i el ferrocarril, expliquen la tala de la majoria de masses forestals ubicades en zones de muntanya. Quan es va detectar que el deteriorament progressiu de les masses forestals del massís del Port, considerades estratègiques per a l'Estat, es va decidir no desamortitzar-les i impulsar, durant el segle XIX, diversos plans de gestió controlats del *Distrito y Patrimonio Forestal del Estado*. Qualsevol aprofitament passava per l'aprovació de l'enginyer d'aquest organisme, qui autoritzava la tala per a

subhastes de pins, de pins caiguts, cremats o malferits. Les zones on van ser més freqüents les tals de pins a final del segle XIX són la mola de Catí, el barranc Fondo, la cova Cambra, la cova del Rastre i Bunyols, en les quals es van marcar aprofitaments en més d'un pla anual.

Allà on el terreny era més favorable per a l'agricultura (a causa d'un pendent més reduït o de la disponibilitat d'aigua) es va produir una ocupació pràcticament total del territori. En aquest sentit, es van talar els darrers espais forestals existents en aquestes àrees i els policonreus van donar pas al domini de la vinya i l'olivera. A les comarques d'interior sobretot és el conreu de la vinya que agafà protagonisme, tant als sectors planers com a la muntanya, per l'increment dels preus que es produí com a conseqüència de la davallada en la producció vitivinícola francesa, que ja es veia afectada per la plaga de la fil·loxera. A les comarques litorals el conreu que més es va expandir va ser el de l'olivera.

2.3 Des de 1900 fins a 1940

Durant els primers anys del segle XX, a les Terres de l'Ebre es va donar una doble dinàmica agrícola que va acabar tenint una incidència especial en el paisatge actual. Per una banda, l'arribada de la fil·loxera a les comarques de l'Ebre, durant la dècada de 1900-1910, provocà l'abandonament progressiu de bona part dels conreus de les zones de vessants més costeruts, que van ser ocupats progressivament per boscos. Aquest fet va conformar un paisatge similar al que hi havia abans de l'aparició del monocultiu de la vinya en aquesta zona. En els sectors menys costeruts i de millor accessibilitat de les muntanyes i de les planes de l'interior de les Terres de l'Ebre, es va iniciar el conreu de nous productes com l'ametller, i en els indrets amb una major pluviometria, com a les muntanyes de Tivissa-Vandellòs o a l'entorn de la Fatarella, es van plantar avellaners. En alguns indrets l'olivera va substituir els conreus de vinya.

En aquest sector interior, el nou context va configurar durant els anys successius uns paisatges que recuperaren, en certa mesura, una organització semblant a la que havien tingut durant el segle XVIII. Això és, els mosaics agroforestals constituïts per diversos conreus, amb unes zones forestals concentrades a les muntanyes més escarpades, i uns vessants i planes ocupades per conreus d'olivera, ametller i avellaner, entre els quals progressivament es reintroduí la vinya (amb peus americans resistents a la fil·loxera), especialment a l'altiplà de la Terra Alta i al baix Priorat.

L'abandonament de conreus en els vessants més costeruts de les serres interiors, així com la davallada de la demanda de carbó, que gradualment va ser substituït per productes derivats del petroli i que provocà la progressiva desaparició de les activitats forestals d'extracció de fusta i el carboneig, va afavorir en aquests primers anys del segle XX el desenvolupament de l'activitat ramadera. Per exemple, al municipi de Rasquera l'any 1930 pasturaven pels vessants interiors de la serra de Cardó uns 35.000 caps de bestiar, entre cabres i ovelles.

Malgrat les dificultats produïdes per l'arribada de la fil·loxera, en el sector interior de les Terres de l'Ebre la població es va mantenir

Durant la primera meitat del segle XX, es reintrodueix la vinya a l'altiplà de la Terra Alta. A la imatge, vista de la depressió de Bot presa des del coll del Moro. Jose Miguel Martínez, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

pràcticament estable des de finals del segle XIX i fins al 1920 en tots els municipis de l'interior, excepte a Miravet, Garcia i Vinebre, que van perdre fins un 20% de la població. Però entre 1920 i 1940, ambdues comarques van perdre fins un 20% de població, excepte a Móra la Nova i Flix, a causa de la sequera i la industrialització de Barcelona i voltants. Aquests fets, juntament amb els estralls de la Guerra Civil, van provocar emigracions importants.

Per tant, durant les primeres quatre dècades del segle XX, la poca urbanització i els canvis de conreus van donar lloc a un paisatge amb certes similituds amb paisatges del passat, conformats per petits pobles envoltats de mosaics agroforestals, on, per una banda, s'iniciava la recuperació de les masses forestals i, per l'altra, s'introduïen nous conreus que generaren una diversificació paisatgística.

Per altra banda, durant els primers anys del segle XX, en el sector costaner de les Terres de l'Ebre es va construir el canal de l'esquerra de l'Ebre, inaugurat l'any 1911, que va provocar uns canvis paisatgístics molt importants en el delta.

Durant la primera meitat del segle XX, el principal conreu que s'expandí al delta fou l'arròs, ja que és dels pocs que aguanta la salinitat dels sòls deltaics. La seva presència es va notar bàsicament als municipis de Tortosa (que en aquella època incloïa els actuals municipis de Deltebre, l'Aldea, Camarles i Sant Jaume d'Enveja, tots ells en ple delta de l'Ebre) i a l'Ampolla. Les noves terres de regadiu no van créixer en detriment de les de secà, ja que les del delta van romandre majoritàriament ermes, dedicades al pasturatge i a la recollida d'herba sosa, fins al segle XX.

A part de la construcció d'aquest canal, en aquella època hi havia altres projectes de regadiu com el formulat per la Societat Hidrodinàmica de l'Ebre, que pretenia derivar 24 m³/s del riu Ebre cap als municipis d'Amposta, Aldover, Santa Bàrbara, Alcanar, Ulldecona, Sant Carles de la Ràpita, la Galera, Freginals, Masdenverge, Vi-

A mitjan segle xx, l'olivera representava al voltant del 53% de tota la superfície agrícola del Baix Ebre i el Montsià. En la imatge, camp d'oliveres a la plana del Baix Ebre-Montsià que també era aprofitat com a pastures. ICC, Fons Cuyàs

58

naròs, Benicarló, Sant Jordi, Càlig i Tortosa per al reg de terrenys d'una extensió aproximada de 35.000 ha.

Entre els anys 1927 i 1932 es va presentar, a la Confederació Hidrogràfica de l'Ebre, el projecte del canal Aldea-Camarles. En aquest sentit, es va constituir una comunitat de regants adient que va obtenir una concessió a perpetuïtat d'1,4 m³/seg amb destinació al regatge de 2.334 ha de terrenys compresos als termes municipals de Tortosa i el Perelló. Malgrat això, i diversos intents de recuperar-lo al llarg del segle xx, aquest projecte no es va arribar a realitzar mai.

En aquest sector litoral, a mesura que augmentaven les superfícies destinades al regadiu, les terres de secà de baixos rendiments s'anaven abandonant, sobretot les situades en els vessants més escarpats de les serralades (Ports, muntanyes de Tivissa-Vandellòs, serres de Cardó-Boix), que a més havien patit la fil·loxera en els conreus de vinya. En els sectors més planers, en canvi, es va intensificar l'ocupació del sòl, sobretot a partir de la introducció de més plantacions d'olivera. Per tant, al sector litoral de les Terres de l'Ebre, el conjunt de les terres dedicades al conreu de secà va quedar estabilitzat durant la primera meitat del segle xx, de 37.340 ha el 1900 a 38.330 ha el 1963.

Els conreus més estesos en el conjunt de les terres litorals de les Terres de l'Ebre eren els de secà. Sobresortia el conreu d'olivera per damunt dels altres. L'olivera a principis de segle representava el 51,33% de tota la superfície agrícola de les comarques del Baix

Ebre i el Montsià, mentre que el 1963 havia augmentat lleugerament fins al 53,80%. La densitat mitjana de plantació d'oliveres era d'unes 80-100 oliveres per hectàrea. Aquest conreu s'acostumava a acompanyar amb un petit hort de regadiu, així com altres petits conreus per poder repartir el treball al llarg de l'any. Concretament, en el marge esquerre de l'Ebre hi havia principalment ametllers, mentre que a la dreta sobretot hi havia vinya i presseguers de secà.

Un altre conreu de secà important era el garrofer, sobretot a prop de la costa, malgrat que a mesura que avançava el segle xx va anar disminuint en importància a causa de la disminució del nombre d'animals de càrrega, que n'eren els principals consumidors. La resta de conreus de secà eren molt menys importants i s'estabilitzaren pel que fa a superfície ocupada.

Als anys trenta, a les terrasses fluvials de l'entorn de Tortosa hi havia una gran plana hortícola destinada bàsicament al consum local. Aquestes terrasses al·luvials, de Xerta a Amposta, tenien uns 65 km², dels quals a principis dels seixanta es regaven uns 40 km². A més de les patates primerenques, s'obtenien cereals d'hivern, panís, alfals, llegums, tomàquets, carxofes, albergínies, mongetes tendres i cogombres.

Tant a les terrasses del curs baix de l'Ebre com a les terrasses situades a la Ribera d'Ebre, es conreaven fruiters de regadiu, com els presseguers, els perers, les pomeres, les figueres, i els albercoquers, així com també, i en menor mesura, prunes, melons, síndries, cireres, nespres, llimones i fins i tot fals safrà.

La generalització dels regadius al delta de l'Ebre va comportar en aquests inicis del segle xx la consolidació dels nuclis urbans de la Cava, Jesús i Maria, Sant Jaume d'Enveja, els Muntells i Balada, que fins aleshores formaven un conjunt inconnex de barraques (edificacions aixecades a partir dels materials de la zona: joncs,

Les barraques del delta foren l'origen dels nuclis de població actuals d'aquest paisatge. ICC, Fons Cuyàs

canyes i fang). El seu origen va determinar l'urbanisme d'aquests nuclis urbans, caracteritzat pel caràcter disseminat i per l'absència d'un nucli urbà relativament consolidat.

Durant aquest període, els pobles del predelta (l'Ampolla, Camarles, l'Aldea, Amposta i Sant Carles de la Ràpita) van experimentar creixements moderats vinculats a la progressiva colonització i consolidació dels conreus al delta de l'Ebre.

2.4 Des de 1940 fins a 1960

Entre els anys 1940 i 1960 es van gestar nous canvis paisatgístics en bona part de les Terres de l'Ebre. Per una banda, hi hagué el període més gris de la història contemporània del conreu de l'olivera: la postguerra havia minvat el nombre de pagesos així com els recursos disponibles per afrontar una regeneració dels conreus. El punt culminant de la davallada de l'olivera va coincidir amb la gran gelada de febrer de 1956, que suposà l'afectació de molts

arbres, amb pèrdues de collites generalitzades i un lent procés de recuperació o regeneració de les plantacions. Les dades següents demostren la pèrdua d'importància del conreu d'olivera: el 1945 es van moldre 23 milions de quilos d'oliva, el 1956 la xifra baixà als 9 milions. Els territoris més afectats per la gelada van ser els altiplans, les planes i les serres interiors de les Terres de l'Ebre, on les plantacions d'oliveres i garrofers quedaren totalment destruïdes (Bayerri, 1984).

En vista d'aquesta situació, aparegueren diverses iniciatives i variants per tal de superar-la. Al sector litoral de les Terres de l'Ebre, a final del mateix 1957 es constituí l'anomenada Comissió Coordinadora de l'Estudi del Pla d'Aprofitament del Baix Ebre, integrada pels representants de les confederacions hidrogràfiques del Pirineu oriental, l'Ebre i el Xúquer, amb la finalitat de realitzar els estudis adients per portar a terme el Pla d'aprofitament integral de les aigües del tram inferior del riu Ebre, amb l'objectiu de promoure el regadiu de més de 60.000 ha al marge dret i 28.500 ha al marge esquerre. Poc temps després, van veure la llum els principals pro-

La sènia era el model d'explotació agrària intensiva de vora riu que es va imposar a la cubeta de Móra. A la imatge, les sènies de Benissanet. Jordi Urioz. Arxiu Associació Cultural Artur Bladé

jectes relacionats amb preses d'aigua a Xerta i, concretament el 1970, l'avantprojecte del Canal Xerta-Càlig. El concurs del projecte tècnic i l'execució material es va anunciar el 16 d'abril de 1970 per la Direcció General d'Obres Hidràuliques.

Al sector litoral de les Terres de l'Ebre, es va consolidar el conreu de l'arròs i es va iniciar l'expansió del cultiu d'horta en les zones més aptes (predelta i immediacions del riu) que presenten unes majors elevacions, i per tant, uns nivells de salinitat més baixos.

En aquesta època, els municipis del Port van anar perdent població, com a conseqüència de la crisi del món rural que començava per afectar els sectors més abruptes i de pitjor accessibilitat. Mentrestant, els pobles situats a les planes litorals, van mantenir estabilitzada la població, a causa de la seva situació en terrenys més planers que permetien un millor aprofitament agrícola. En el sector de les planes del Baix Ebre i del Montsià, a la dècada de 1950, com a complement de l'activitat agrícola, es va iniciar la construcció de granges d'aviram que poc a poc i puntualment van anar configurant nous elements en el paisatge tradicionalment agrícola.

Els pobles litorals, com Sant Carles de la Ràpita, les Cases d'Alcanar, l'Ampolla i l'Ametlla de Mar, aquests tres darrers nuclis de pescadors creats entre els segles XVIII i XIX, van experimentar un creixement moderat en aquest període, per la seva relativa especialització en l'activitat pesquera, que restava més o menys al marge de la crisi agrícola predominant.

60

Les dècades de 1940 a 1960 van ser especialment dures al territori de l'interior de les Terres de l'Ebre. Aquestes comarques van patir de manera directa l'impacte de la Guerra Civil ja que en aquesta zona es va produir la batalla de l'Ebre, que va suposar la destrucció de pobles i el malmetement de camps de conreu. Tot plegat va provocar una pèrdua de població important i una elevada dificultat per conrear de nou les terres, ja que en moltes d'elles van quedar restes de material bèl·lic, amb el perill que això suposava per a la seguretat dels pagesos. La important gelada de 1956 va acabar de complicar la lenta recuperació de la població i dels conreus en aquestes comarques.

Les noves plantacions de vinya a l'altiplà de la Terra Alta i al baix Priorat i la replantació o recuperació d'oliveres en aquests i altres territoris interiors, van ser les dinàmiques que marcarien la transformació paisatgística d'aquest sector de les Terres de l'Ebre en aquest període.

A la cubeta de Móra, just al marge del riu, es van potenciar les sènies com a model d'explotació agrària intensiva que permetia afrontar la crisi amb una certa garantia. Les sènies eren unitats d'explotació que permetien viure a una o dues famílies. S'estructuraven perpendicularment a l'eix del riu i al voltant d'una sènia, que proveïa d'aigua, amb la qual es regaven diversos tipus de conreus: vinya, morera, cereal, llegum, horta i fruiters. A la cubeta de Móra, especialment al tram entre Móra d'Ebre, Benissanet i Miravet, n'hi havia una cada setanta o vuitanta metres, i configuraven un paisatge perfectament ordenat, alhora que divers per la varietat de conreus que s'hi cultivaven.

Durant aquest període, en aquestes comarques interiors la població disseminada va disminuir fins pràcticament desaparèixer, excepte en les esmentades sènies de la vora del riu Ebre. Només alguns pobles de la vora del riu Ebre (Riba-roja, Flix, Móra d'Ebre, Móra la Nova) presentaven algun creixement urbanístic més o menys important, en actuar de centres principals o secundaris en l'àmbit comarcal. És el cas de les dues Mores o d'una certa industrialització en el cas de Flix. A Riba-roja la construcció de la presa aigües amunt del riu va atraure un elevat nombre de treballadors que hi fixaren la seva residència, amb la conseqüent expansió del nucli urbà.

En el municipi de Móra la Nova destaca en aquest període la construcció dels tallers de reparació de ferrocarrils, que representaren la construcció d'uns nous paisatges urbans, així com un cert creixement del nucli urbà vinculat als llocs de treball que generaven els tallers.

2.5 Des de 1960 fins al 2000

A partir de la dècada de 1960 es van iniciar una sèrie de canvis en els paisatges de les Terres de l'Ebre. Fins aleshores, aquells paisatges havien estat eminentment rurals i agrícoles. Tot i que encara avui dia un dels trets distintius més característics del paisatge ebrenc és el seu caràcter agroforestal, durant aquest període parts del territori cada cop més importants en superfície, sobretot al sector litoral, es van transformar a través d'actuacions que tenien una incidència paisatgística important amb vocació de permanència.

Per una banda, va continuar l'èxode rural que en successives onades havia anat buidant els territoris de muntanya o espais rurals aïllats, com l'altiplà de la Terra Alta, de les riberes de l'Algars o els pobles del Port (Paüls, Alfara de Carles i Prat de Comte). Per l'altra, les planes litorals, les terrasses fluvials i el front litoral van iniciar un creixement demogràfic i d'activitats, tant en intensitat com en volum total. Els pobles principals de les planes interiors (Gandesa, Móra d'Ebre) també van incrementar lleugerament la població, ja

Muntanyes del municipi del Perelló, on la vegetació de matollars i garrigues revela la recurrència passada d'incendis forestals. Ferran Aguilar

que part de la migració provinent de zones de muntanya o d'espais rurals més marginals va trobar millors condicions de vida i més facilitats d'integració laboral, a la vegada que algunes d'aquestes viles i ciutats esdevingueren capitals administratives.

Als sectors de muntanya (Ports, Pàndols-Cavalls, Cardó-Boix, Torro, Tivissa-Vandellòs, Llaberia) pràcticament van desaparèixer les activitats silvícoles i associades (especialment el carboneig) i només es van mantenir activitats ramaderes cada cop més residuals, així com tales puntuals de les masses forestals, que s'efectuaven quan al propietari li convenia per motius econòmics i que no representaven autèntics mecanismes de gestió forestal. En aquests sectors, els conreus només es van mantenir en terrenys de poc pendent i propers als nuclis habitats.

En paral·lel a aquest abandonament de les activitats agroforestals, es va produir una desaparició dels assentaments disseminats que va comportar la degradació, i fins i tot la desaparició en molts casos, de les edificacions i del patrimoni arquitectònic associat com els corrals, les cisternes, els senders, els forns de calç o les places carboneres.

Aquest abandonament massiu de conreus i la no-gestió forestal van donar lloc a una massa forestal contínua que va afavorir, a partir de la dècada de 1960, l'augment dels grans incendis forestals. Els efectes d'aquests grans incendis forestals tenen una clara incidència en el paisatge actual d'arreu de les Terres de l'Ebre, i han provocat que la majoria de les masses forestals presentin una estructura de matollars o garrigues en diferent estat de desenvolupament.

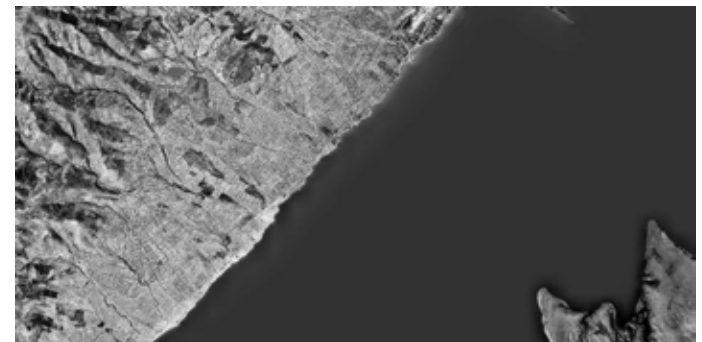
En aquests sectors de muntanya, sobretot a les carenes litorals del sistema Cardó-Boix, van aparèixer des de mitjan anys noranta diversos projectes de parcs eòlics. En aquest sentit, l'any 1995 es construï el parc eòlic Pebesa, al sector nord del coll de l'Alba al municipi de Tortosa, amb 25 aerogeneradors i l'any 2000, el parc eòlic de les Colladetes al municipi del Perelló, amb 54 aerogeneradors.

Als sectors rurals més aviat planers de l'interior de les Terres de l'Ebre, es donaren diverses dinàmiques agrícoles vinculades a les dinàmiques del mercat. Per una banda, a l'altiplà de la Terra Alta i al baix Priorat, va proliferar el conreu de la vinya mentre que l'ametller i els sembrats van entrar en plena recessió. En alguns casos es van roturar terres que anteriorment ja havien estat conreades amb vinya, tot i que amb la mecanització moltes de les feixes es feien amb marges de terra i, per tant, en variava l'estructura característica de la pedra seca. Per l'altra, a la cubeta de Móra el conreu de la fruita dolça es va estendre per terres cada cop més allunyades del riu, al mateix temps que es va anar millorant la tecnologia per a l'extracció d'aigua del subsòl. Aquestes dinàmiques van provocar una certa homogeneïtzació del paisatge en aquest sector central de la cubeta, en ser eliminats gairebé tots els rastres d'antics conreus de secà així com de bona part de l'explotació agrària que representaven les sènies, que només es mantenien en indrets marginals. Finalment, destaca tot el procés d'abandonament dels conreus d'olivera situats als costers de l'Ebre, degut a diversos factors com l'envelliment de la població, la derivació de mà d'obra

cap a la construcció de les centrals nuclears d'Ascó (iniciada a finals de la dècada de 1970 i acabada el 1984) i la implantació de nous conreus de regadiu, sobretot fruita dolça i cirerer a l'eix entre Vinebre i la Torre de l'Espanyol.

Els nuclis urbans de tot aquest sector interior, configurat per les serres i els altiplans, no van experimentar canvis significatius en el parc edificat al llarg dels darrers quaranta anys del segle xx. Els sectors de les planes litorals, les terrasses fluvials i el front litoral, en canvi, van tenir uns creixements considerables, urbans sobretot, i en menor mesura industrials. Aquestes transformacions es van realitzar especialment a partir del desenvolupament immobiliari vinculat principalment a l'activitat turística de sol i platja, que va anar ocupant progressivament els fronts litorals. En un primer moment, a les dècades de 1960 i 1970, el desenvolupament urbanístic va tenir lloc al municipi de l'Ametlla de Mar (urbanitzacions de Calafat, Sant Jordi d'Alfama, les Tres Cales, l'Alguer i Roques Daurades), a Sant Carles de la Ràpita i Alcanar, on sobretot es van construir urbanitzacions amb habitatges aïllats amb jardí amb una funció de segona residència. Aquestes urbanitzacions, moltes vegades realitzades sense planejaments previs i de manera desordenada, van donar lloc a un paisatge descuidat, desestructurat i amb arquitectures de poca qualitat estètica.

Posteriorment, a les dècades de 1980 i 1990, es va iniciar l'ocupació del front litoral de l'Ampolla i va continuar en els altres municipis esmentats anteriorment, amb una tipologia constructiva predominant en forma d'habitatges adossats i apartaments turístics. Tot

Una comparativa entre les imatges aèries de l'any 1956 i el 2000 del tram entre les Cases d'Alcanar i Sant Carles de la Ràpita permet copsar l'elevat dinamisme de les planes litorals. ICC

i això, aquests creixements urbanístics no van arribar als nivells d'ocupació de sòl i densitat que van experimentar en altres sectors del litoral català.

El creixement urbanístic es va fer sobretot resseguint l'eix de les vies de comunicació (la carretera N-340), i així es va crear un cert continuïm urbà en gairebé tot el front litoral dels municipis esmentats. Només en restaven al marge aquells indrets amb una menor accessibilitat o major pendent del terreny. La no-urbanització d'aquests espais litorals ha esdevingut un element molt característic i singular del paisatge litoral ebrenc. Cal tenir en compte que el patró d'urbanització que es va desenvolupar en aquelles dècades impedeix la visió del mar des d'alguns punts, trenca patrons arquitectònics de les poblacions litorals i provoca una homogeneïtzació dels paisatges urbans.

La construcció de l'autopista AP-7, en servei des de final dels anys setanta, implicà l'obertura d'una cicatriu en una part del front litoral, especialment des del sud del municipi de l'Ametlla de Mar fins al nucli urbà de l'Ampolla.

Al sector de les terrasses fluvials es van produir diversos canvis. Per una banda, a les terrasses fluvials des de Xerta fins a Amposta, es van anar substituint els conreus hortícoles, molt característics fins aleshores, per conreus de cítrics. Paral·lelament, a les terrasses fluvials de l'entorn de la conurbació Tortosa-Roquetes, es va donar un procés d'ocupació de construccions vinculades a les activitats industrials, agropecuàries i de serveis. Gasolineres, granges, escorxadors, petites naus industrials, comerç-aparador entre d'altres van configurar nous paisatges seguint els eixos de

comunicació (les carreteres C-12 i C-42). Per altra banda, a la dècada de 1970 es desenvolupà el polígon industrial del Baix Ebre a la vora del nucli urbà de Campredó (nucli agregat al municipi de Tortosa) que significà l'ocupació de zones de conreu i el creixement del propi nucli urbà.

Al litoral del Baix Ebre els paisatges agroforestals es van mantenir, tot i que es van anar abandonant gradualment els conreus d'olivera menys accessibles. Per altra banda, la plana del Baix Ebre-Montsià, al sector sud i a l'entorn del nucli urbà de Santa Bàrbara, els conreus d'olivera es van substituir pels cítrics, en un procés paral·lel al desenvolupament tecnològic que anava facilitant l'extracció d'aigua del subsòl i fruit dels canvis en les condicions del mercat. Aquest procés es va produir majoritàriament entre les dècades de 1980 i 1990.

La Sénia, Ulldecona i Alcanar van augmentar la població i l'edificació, i es van alliberar de les serioses pèrdues de població dels pobles d'interior amb la incorporació de recursos econòmics: la indústria del moble a la Sénia, de la pedra, de l'oli, del moble i altres indústries a Ulldecona, o l'agroindústria i els serveis a Alcanar van generar un increment important de les edificacions, tant de residència com industrials, a partir de 1980. El sector litoral del municipi d'Alcanar, on els pagesos havien tingut històricament la residència d'estiu lligada a petites parcel·les de conreu d'horta i tarongers, es va mantenir al marge de la implantació urbana d'edificacions turístiques.

Un fenomen característic d'aquestes planes litorals i prelitorals va ser la proliferació de l'assentament disseminat, especialment a partir de la segona meitat de la dècada de 1990. Es tractava d'un procés, que encara continua vigent, que consistia a rehabilitar antics masos que ja no tenien la funció agrària original. És un fenomen que protagonitzaren ciutadans procedents de diversos països europeus (sobretot anglesos), i que va tenir una certa incidència en municipis com el Perelló, l'Ametlla de Mar, l'Ampolla, Rasquera, i més recentment (i ja als altiplans, vessants i planes interiors) a Gandesa, Tivissa o Riba-roja.

Per altra banda, al sector nord d'aquesta plana, més propera als nuclis urbans de Roquetes, Tortosa, i Amposta, es van experimentar transformacions paisatgístiques per intrusió d'elements que els sistemes urbans expulsaven (granges, naus industrials, etc.) i que van esquitxar el territori. Malgrat tot, el conreu de l'olivera es mantingué en bona part d'aquesta plana prelitoral, fet que configurà un dels paisatges més singulars i característics de les Terres de l'Ebre.

A les terrasses, planes i a la zona predeltaica, com s'ha dit, es va produir un increment del parc edificat degut a l'increment de població d'aquests territoris. L'ampliació dels nuclis urbans es va anar produint d'una manera constant amb la construcció de nous eixamples i barris amb noves tipologies d'edificis, amb major alçada i densitat d'habitatges. Aquest fenomen sobretot es va donar a les capitals de comarca i entorns: Roquetes, Tortosa, Amposta i Sant Carles. En aquests casos, els nuclis antics es mantenien com a estructura urbana tancada, per bé que amb signes de deteriorament (molt important en el cas de Tortosa), on es van iniciar algunes intervencions de rehabilitació i recuperació d'espais, així com la construcció de noves edificacions.

62

El litoral del Baix Ebre fou un dels paisatges on tingué més incidència la construcció de l'autopista AP-7, com es pot apreciar en aquesta imatge del procés de construcció. ICC, Fons SACE

Les urbanitzacions que es van anar construint durant aquesta època a l'entorn dels principals nuclis urbans (Roquetes, Tortosa i Amposta), es van ocupar principalment per gent del propi territori, com a primera o segona residència. Aquest fenomen⁵, invers al produït durant l'edat mitjana, quan les classes benestants tendien a viure dins de les muralles, és característic dels sistemes urbans i formes de vida actuals, per bé que en el cas de les Terres de l'Ebre és un fenomen que no ha arribat als nivells d'altres territoris de Catalunya i, per tant, té una incidència territorial i paisatgística escassa.

Durant aquestes quatre dècades al delta de l'Ebre es va culminar el procés de colonització agrícola a través de la implantació dels conreus d'arròs que van arribar fins gairebé la primera línia de costa. En paral·lel a aquest procés, a final de la dècada de 1970 i principi de la de 1980 es va produir la reivindicació dels valors naturals d'aquests ecosistemes, que van culminar amb la creació, l'any 1984, del Parc Natural del Delta de l'Ebre, que garanteix la protecció d'una part dels paisatges naturals característics del front litoral deltaic i d'alguns sistemes d'aiguamolls adjacents.

En aquest període els nuclis de la Cava i Jesús i Maria van créixer molt i pràcticament van acabar unint-se en un de sol (de fet, la unió toponímica es produeix sota el nom de Deltebre). A banda de la important extensió superficial que es va assolir, especialment al nucli de la Cava, es va produir de manera que va generar uns paisatges urbans força peculiars (com també va ser el cas, en menor extensió superficial, del nucli de Sant Jaume d'Enveja, situat al marge dret del delta). Aquests creixements, que aparentment presentaven una forma desordenada, responien a una lògica de distribució familiar entre els descendents de les propietats (construcció d'habitatges adossats seguint l'estructura de les propietats), a una forma cultural de relacionar-se amb el medi (existència d'horts urbans en quasi cada parcel·la) i a una distribució capil·lar seguint els principals eixos viaris. Tot plegat fa que els nuclis urbans del delta de l'Ebre presentin un urbanisme particularitzat pel caràcter disseminat i per l'absència d'un nucli urbà relativament consolidat, seguint els orígens de creació d'aquests nuclis que ho feien a partir d'un conjunt inconnex de barraques, edificacions aixecades a partir dels materials de la zona: joncs, canyes i fang.

Per altra banda, al front litoral del delta de l'Ebre es van començar a construir les urbanitzacions de Riumar (municipi de Deltebre) i l'Eucaliptus (municipi d'Amposta). Una accessibilitat dolenta, així com les pròpies condicions naturals del delta, que el fan un siste-

Els cítrics i l'horta intensiva han anat substituint els conreus d'olivera i garrofer en el tram entre l'Ampolla i Sant Carles de la Ràpita. En la imatge, vista dels voltants de Camarles. Yamileth Amelines, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

ma molt dinàmic, va comportar que aquestes urbanitzacions no creixessin gaire i que no apareguessin nous projectes en aquesta zona.

La zona del predelta, és a dir, els terrenys situats entre el nucli urbà de l'Ampolla i Sant Carles de la Ràpita, passant pels nuclis de Camarles, Lligallo del Roig, Lligallo del Ganguil, l'Aldea i Amposta, es va transformar de manera important durant aquest període. En aquest sentit, destaquen la substitució dels conreus d'olivera i garrofer pels conreus de cítrics i l'horta intensiva que gradualment es van anar fent protagonistes del paisatge d'aquest sector. Per altra banda, el nucli urbà de l'Aldea experimentà un creixement important al llarg de l'eix de la carretera N-340 i al voltant d'aquesta infraestructura es van construir naus comercials o de serveis (concessionaris de vehicles, naus de distribució, centres de jardineria, entre altres). Tot plegat va configurar un paisatge confús i desordenat, malgrat el contrast entre oliveres, garrofers, cítrics i horta, amb el delta a la vora.

En definitiva, el sector litoral i el de les terrasses fluvials són els espais que van experimentar durant els últims anys d'aquest període uns creixements residencials i infraestructurals més importants.

Bona part dels espais agrícoles, que encara són molt importants en la configuració dels paisatges del conjunt de les Terres de l'Ebre, es mantenen en un fràgil equilibri que posa en dubte la seva viabilitat en termes econòmics. Els paisatges del cítric, característic del sector sud de les Terres de l'Ebre, o de l'arròs al delta de l'Ebre, fa uns anys que arrosseguen crisis de preus que els estan posant al límit de la subsistència. El mateix passa amb el conreu d'olivera, especialment al situat a l'interior de les Terres de l'Ebre, tot i que en aquest cas, i malgrat les oscil·lacions del preu, el principal factor d'abandonament durant aquest període fou el relleu generacional i/o la dedicació a altres conreus de regadiu més rendibles.

En les àrees de muntanya, el fort procés de despoblament que va experimentar el territori va comportar l'abandonament i l'em-

⁵ No és aquest un fenomen de final del segle xx, però. Els romans amb possibilitats apreciaven la vida a les vil·les properes a les ciutats, on només hi anaven per qüestió de negocis: "Si podéis hacer frente a la perspectiva de renunciar a los juegos públicos, comprad una casa de propiedad en el campo. Lo que cueste no ascenderá a más de lo que pagáis aquí de renta anual por una miserable buhardilla mal iluminada. Un jardín añadido a la propia casa y un pozo con alberca poco profunda os evitará extraer y acarrear agua cuando vuestras plantas necesiten ser regadas... El insomnio causa más víctimas entre los romanos enfermos que cualquier otro factor (las dolencias más comunes son, por supuesto, la acedia y las úlceras, contraídas por los excesos del comer). ¿Cuántos de vosotros, os pregunto, podéis conciliar el sueño en vuestros alojamientos? Dormir toda la noche de un tirón –y esto es lo esencial del problema– es privilegio de los ricos. El ruido ensordecedor de los carros atravesando esas estrechas y serpenteantes calles, las blasfemias de los carreteros atrapados en un atasco de tráfico; esto solo bastaría para sobresaltar al más amodorrado de los manatés del Emperador, desvelándolo para siempre" (Juvenal, 1996).

bosquinament progressiu de les terres de conreu, i va contribuir a l'extinció de les masses forestals de les darreres dècades. En relació amb aquest darrer aspecte, és important destacar que els incendis forestals han estat els veritables protagonistes en la configuració del paisatge actual de bona part d'aquestes àrees. En aquests indrets de muntanya, els espais agrícoles són residuals i es localitzen als fons de la vall i en indrets ben comunicats amb els nuclis urbans.

Un altre fenomen de transformació d'aquests paisatges de muntanya durant aquest període van ser les pedreres, que van subministrar material pel procés de creixement tant del propi àmbit territorial com dels territoris propers. Per la seva dimensió són especialment significatives les existents a Ulldecona i Alcanar.

També cal mencionar la instal·lació d'aerogeneradors per a la producció d'energia elèctrica al sector oriental de les muntanyes de Cardó-Boix.

La comarca de la Terra Alta, que durant molts anys estava en una situació de regressió econòmica i demogràfica, va experimentar en els últims temps d'aquest període una certa estabilització socioeconòmica, seguint en certa manera el model territorial impulsat a la comarca del Priorat, a partir de la producció de vins de qualitat. Aquest fet va comportar la recuperació d'antics conreus de vinya, així com el desenvolupament del turisme rural i el manteniment d'alguns nuclis urbans, especialment Horta de Sant Joan i Arnes.

El sector del baix Priorat, ha mantingut fins avui uns paisatges agroforestals caracteritzats pel predomini de la vinya, però també amb presència d'olivera i altres conreus de secà, com l'ametller i l'avellaner). Això va ser possible per la realització de tot un seguit de millores en les explotacions que en termes generals no han tingut una incidència notòria en el paisatge preexistent.

3. El paisatge actual i les seves dinàmiques

*Vista general de l'atiplà de la Terra Alta des de la Fatarella.
Jose Miquel Martínez, Escola d'Art i Disseny de Tarragona*

El paisatge actual és fruit d'herències del passat. El domini musulmà sobre les Terres de l'Ebre va ser molt important i es manifesta en topònims com Aldover, l'Assut, Alcanar, Benifallet i en molts d'altres, i en les tècniques de rec —les sínies, per exemple, tan abundants a les planes— que han perdurat fins a l'actualitat. La reconquesta cristiana va implicar la instal·lació d'unes estructures paisatgístiques, en molts aspectes comunes en tot l'àmbit de la Catalunya Nova, i que sobretot pel que fa al paisatge rural han perdurat gairebé fins a l'actualitat. Per exemple, destaquen el poblament agrupat en pobles fortalesa, els pobles talaia i la configu-

ració de paisatges agroforestals articulats al voltant dels pobles i masos. Així, l'imaginari paisatgístic de les Terres de l'Ebre i, en general, de bona part dels territoris mediterranis està constituït per paisatges fonamentalment de base cultural: els paisatges agrícoles de l'olivera, del garrofer, de la vinya, les feixes esglaonades que recobreixen vessants sencers, els petits assentaments costaners, els pobles emmurallats, etc., responen a estructures del paisatge que s'han mantingut invariables durant segles. Tot i això des de fa unes dècades, part de les estructures característiques d'aquests paisatges estan en un procés de canvi o substitució.

Usos del sòl de les Terres de l'Ebre

Entre les principals dinàmiques generals que propicien aquests canvis, destaquen:

- L'èxode rural, que ha despoblat grans àrees de muntanya mediterrània a favor de les ciutats, els pobles i les viles situats en zones planeres i més ben comunicades: l'emigració del camp a la ciutat és la causa de la pèrdua d'estructures seculars del paisatge rural a favor de l'augment de la vegetació natural.
- La urbanització difusa, que ha provocat la dispersió per algunes parts del territori, especialment de les planes litorals, d'àrees residencials, comercials i industrials, juntament amb una densa xarxa d'infraestructures viàries, i que ha afavorit l'emergència de nous paisatges, de caràcter periurbà o rururbà.
- El turisme i la urbanització del litoral, que ha estat el motor de transformació de la façana costanera. Potser el més característic de tots els tipus de paisatges mediterranis és el que ha sofert un canvi més gran: un espai durant molts segles marginal i evitat per la població i que s'ha convertit en un territori que concentra població i activitat econòmica.

Pel que fa a la possible evolució general del paisatge de les Terres de l'Ebre, si més no a curt i mitjà termini, sembla que s'encamina a accentuar alguns dels processos i les dinàmiques que s'han desenvolupat en les darreres dècades.

Les pàgines següents analitzen el paisatge actual i les dinàmiques de les Terres de l'Ebre. S'ha dividit el territori en sis grans àrees morfològiques que es diferencien entre si per una sèrie d'atributs molt bàsics (relleu, pendent, orientació, geologia i coberta vegetal). Es tracta dels altiplans, les serres, les planes interiors i litorals, les terrasses fluvials i el delta.

3.1 El paisatge dels altiplans

A les Terres de l'Ebre els altiplans se situen majoritàriament a la comarca de la Terra Alta, a les terres que s'estenen a l'oest de la línia que forma el Port i les serres de l'Espina, de Pàndols i Cavalls. També se'n troben al sector nord-est de la Ribera d'Ebre, en contacte amb la comarca de les Garrigues.

El paisatge de l'altiplà és un gran mosaic agroforestal on es combinen els cultius de secà (majoritàriament de vinya i oliveres, i en menor mesura d'ametllers i cereal) amb la garriga i les bosquines de pi blanc, dominat pels bancals de pedra seca i tota l'arquitectura que s'hi associa (barraques, cisternes, etc.).

En la darrera dècada, als altiplans s'han anat implantant sistemes de regadiu de suport als conreus. Concretament hi ha cinc nous àmbits de regadiu en funcionament i tres projectes més de moder-

Taula 1. Nous regadius als altiplans de les Terres de l'Ebre

Nom del regadiu	Municipis	Regants	Superfície (ha)	Procedència de l'aigua	Finalitat	Conreus
Terra Alta	Batea, Bòt, Caseres, Corbera d'Ebre, la Fatarella, Gandesa, la Pobla de Massaluca, Vilalba dels Arcs	621	1.685	Superficial (riu Ebre)	Suport	Vinya, olivera, fruita dolça i fruita seca
Planes i Aixalellas	Ascó i Flix	112	242	Superficial (riu Ebre)	-	Olivera, fruita seca i fruita dolça
Vingalis	Vinebre i Flix	154	422	Superficial (riu Ebre)	Suport	Fruita dolça, fruita seca i olivera
Garrigues sud	Flix, Bovera, la Granadella, Bellaguarda, Juncosa i els Torms	1.467	5.162	Superficial (riu Ebre)	Suport	Olivera
Palma d'Ebre	La Palma d'Ebre	160	900	Superficial (riu Montsant)	Suport	Olivera

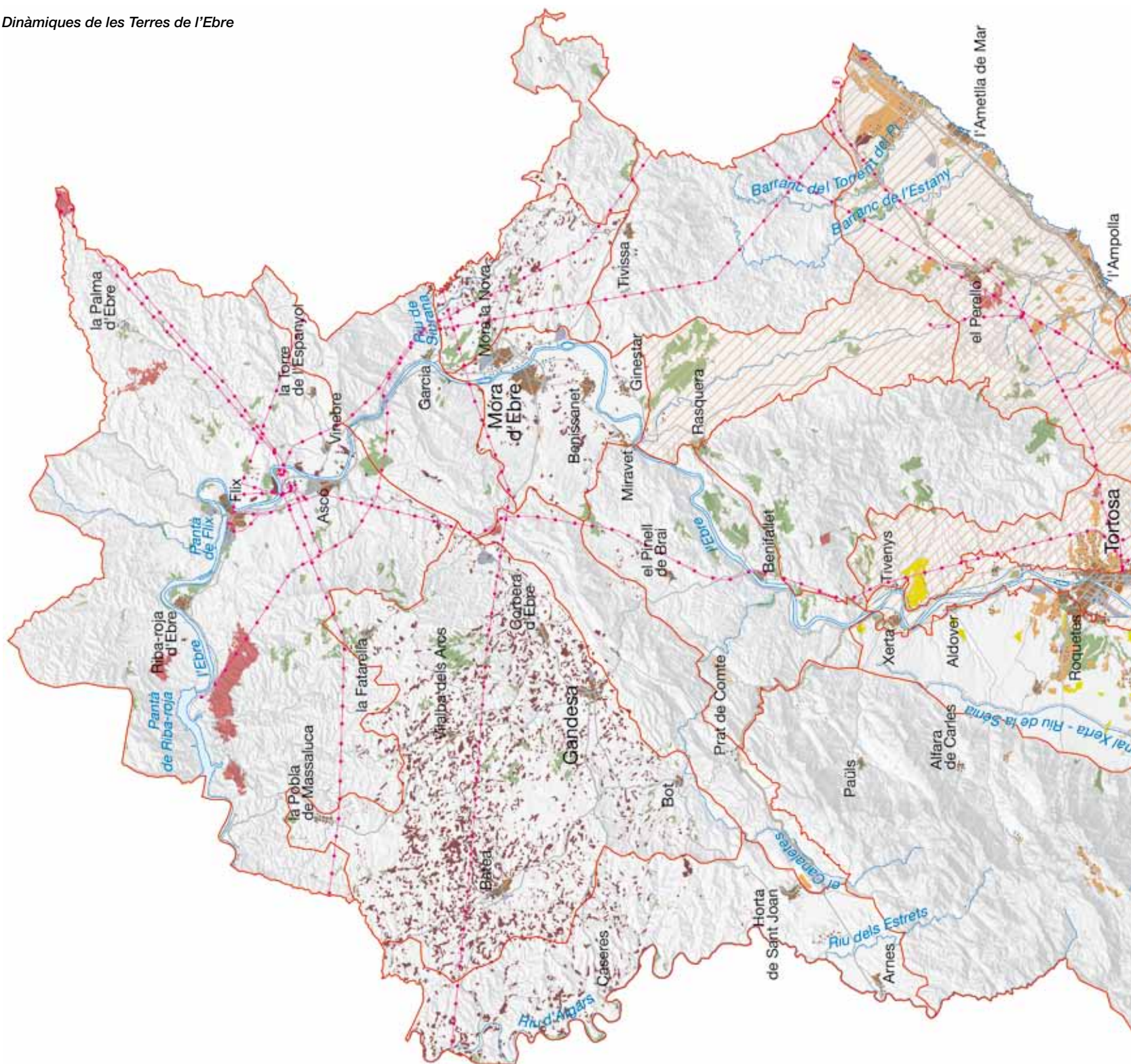
Elaboració pròpia a partir del web Regadius de Catalunya del Departament d'Agricultura, Ramaderia, Pesca, Alimentació i Medi Natural (2013) (<http://www.regadius.cat>)

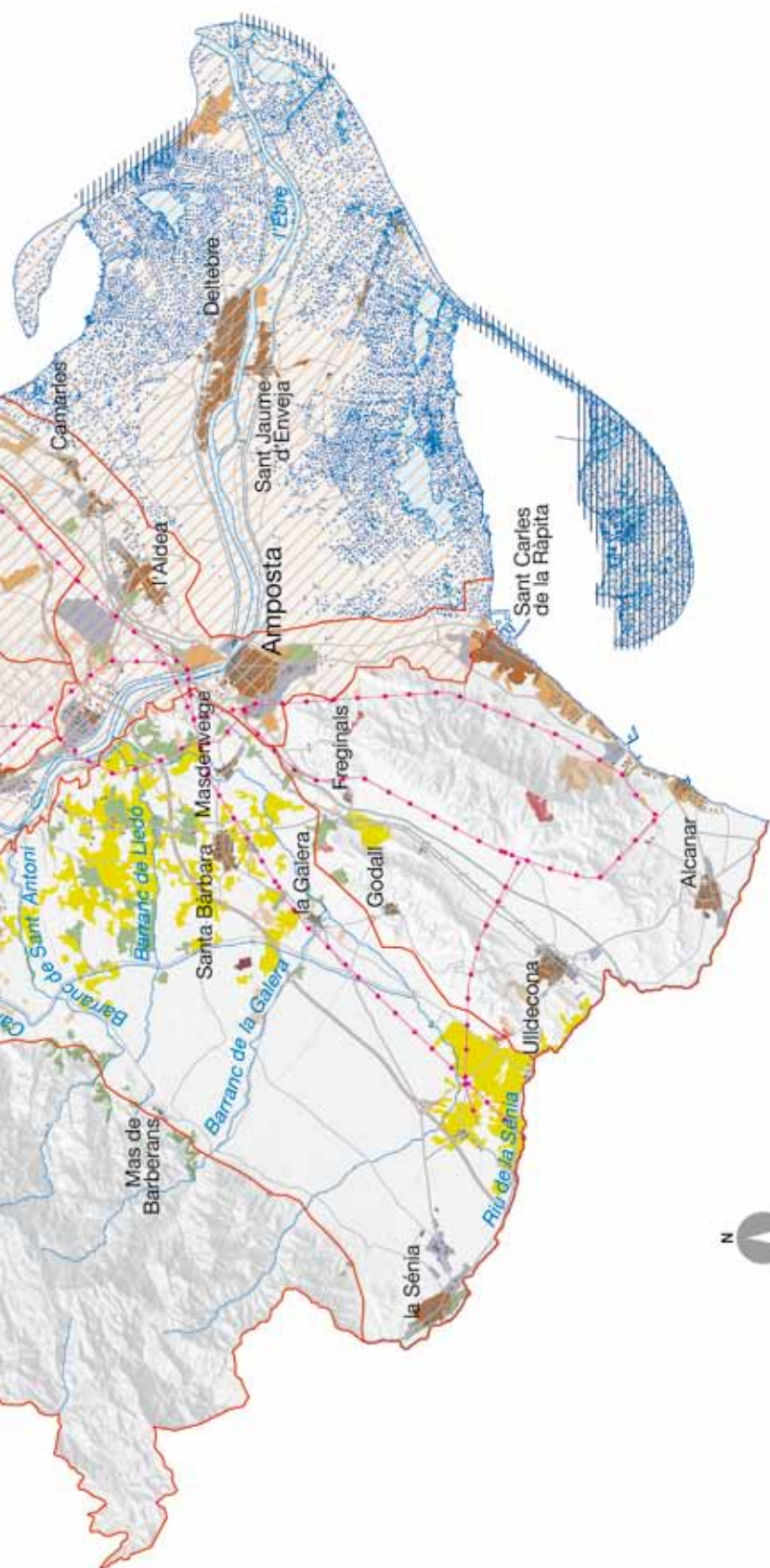
Taula 2. Modernització de regadius als altiplans de les Terres de l'Ebre

Nom del regadiu	Municipis	Regants	Superfície (ha)	Procedència de l'aigua	Finalitat	Conreus
El Progrés	Ascó i Vinebre	252	268	Superficial (riu Ebre)	Suport	Fruita dolça, fruita seca, olivera i vinya
Sant Jaume	La Torre de l'Espanyol	205	347	Superficial (riu Ebre)	-	Cereals
Pinell de Brai	El Pinell de Brai	702	782	Superficial (riu Ebre)	Transformació	Fruita dolça, fruita seca, olivera i vinya

Elaboració pròpia a partir del web Regadius de Catalunya del Departament d'Agricultura, Ramaderia, Pesca, Alimentació i Medi Natural (2013) (<http://www.regadius.cat>)

Dinàmiques de les Terres de l'Ebre

0 5 10 15 km
Escala 1:275 000

Unitats de paisatge de les Terres de l'Ebre

1. Costers de l'Ebre
2. Altiplà de la Terra Alta
3. Serra del Tormo
4. Riberes de l'Algars
5. Serres de Pàndols - Cavalls
6. Cubeta de Móra
7. Baix Priorat
8. Serra de Llaberia
9. Barrufemes
10. Burgans
11. Muntanyes de Tivissa - Vandellòs
12. Serres de Cardó - Boix
13. el Port
14. Plana del Baix Ebre - Montsià
15. Paisatge fluvial de l'Ebre
16. Vessants de Tivenys - Coll de l'Alba
17. Litoral del Baix Ebre
18. Serres de Montsià-Godall
19. Delta de l'Ebre

Dinàmiques naturals

- Subsidiència del delta
- Erosió marina a les vores del delta

Dinàmiques forestals

- Incendis forestals (2003 - 2007)

Dinàmiques industrials

- Complexos industrials i de producció elèctrica
- Xarxes de transport d'electricitat
- Desenvolupament d'infraestructures viàries
- Activitats extractives
- Desenvolupament de sòl industrial

Dinàmiques urbanes

- Habitatge residencial de baixa densitat
- Creixement urbanístic
- Proliferació d'assentaments disseminats

Dinàmiques agràries

- Plantació de vinya
- Plantació de cítrics
- Abandonament de l'activitat
- Xarxa hidrogràfica
- Unitat de paisatge
- Cap de municipi

*Camps de conreu entre Bot i Horta de Sant Joan.
Jose Miguel Martínez, Escola d'Art i Disseny de Tarragona*

nització. En aquest sentit, més enllà de les infraestructures pròpies d'aquest sistema de regadiu (rases per soterrar tubs de conducció, estacions de bombament, basses d'acumulació i decantació, etc.) la influència en el paisatge de la posada en marxa de regadius de suport ha estat poca, ja que, tret de casos molt puntuals, no hi ha hagut una substitució dels conreus.

A part de l'activitat agrícola relacionada amb algun canvi de cultiu puntual, es detecta com a dinàmica important el seu abandonament, sobretot en els sectors de major pendent. Aquesta dinàmica, a banda de representar un canvi en el paisatge per la substitució de conreus per masses forestals, implica una pèrdua del patrimoni de l'arquitectura rural de la pedra seca, que gradualment deixa de ser present en el paisatge, primer pel cobriment de la vegetació natural i posteriorment per un progressiu deteriorament i desaparició.

A propòsit del paisatge dels altiplans també és important mencionar els incendis forestals, que provoquen la transformació de sòl forestal en sòl nu. En les darreres dècades han afectat especialment la unitat costers de l'Ebre, i sobretot el municipi de Ribarroja d'Ebre. L'any 1994 l'oest dels costers de l'Ebre (municipis de la Pobla de Massaluca, Vilalba dels Arcs, la Fatarella i Ribarroja d'Ebre) es va veure afectat per un gran incendi forestal de 6.140 ha que va cremar totes les bosquines de pi blanc que s'havien anat desenvolupant al llarg dels quaranta o cinquanta anys anteriors. També l'any 2005, un altre gran incendi forestal, en aquest cas de 2.248 ha, va tornar a afectar aquest sector, especialment el municipi de Ribarroja d'Ebre. Els incendis forestals, a banda de canviar la fesomia del paisatge, poden afavorir l'augment dels processos erosius, cosa que dificultaria la regeneració natural vers les formacions vegetals precedents. En aquest sentit, cal tenir en compte que els altiplans estan formats majoritàriament per materials tous (margues), molt vulnerables a l'erosió.

A banda d'aquests aspectes comuns dels espais agroforestals dels altiplans de les Terres de l'Ebre, al sector situat al nord-est de la comarca de la Ribera d'Ebre, entre Flix i la Palma d'Ebre, predomina de manera gairebé exclusiva el mosaic agroforestal de garrigues amb conreu d'olivera, format sobre els vessants relativament suaus oportunitat abançalats. Els conreus es mantenen sobre-

tot als fons més planers i amb una millor accessibilitat, mentre que les garrigues i unes bosquines incipients es desenvolupen sobre els sectors de major pendent, on anteriorment els conreus d'olivera havien estat presents. Per altra banda, malgrat que el projecte de regadiu d'aquest sector inicialment només preveia dotacions de suport, també s'han substituït conreus per altres de més rendibles, allà on el pendent i la disponibilitat d'aigua ho ha permès, com és el cas del sector de Vinebre i la Torre de l'Espanyol.

Pel que fa a l'altiplà de la Terra Alta, al sector més septentrional, el paisatge dominant és una combinació de la superfície forestal amb els camps d'olivera i ametllers, en un relleu tabular on encaixen els barrancs profunds que descendeixen cap al riu Ebre. En els espais amb menor pendent, vessants i fondos abançalats, destaca el conreu de l'olivera, que forma part de la Denominació d'Origen Protegida de l'Oli de la Terra Alta. Els barrancs de difícil accés són els que pateixen una dinàmica més acusada de pèrdua d'espai agrícola a favor de les masses forestals, cada cop més contínues, fet que previsiblement seguirà passant en un futur, també tenint en compte que l'aprofitament silvícola cada cop és menor. Tots aquests condicionants fan que aquesta zona, juntament amb altres indrets dels altiplans on els elevats pendents impedeixen el conreu, sigui més vulnerable davant els incendis forestals.

En relació amb el sector meridional de l'altiplà de la Terra Alta, els moderats pendents han permès el desenvolupament majoritari de la vinya, i han configurat un paisatge vitícola des de Vilalba dels Arcs fins a Bot. La vinya s'ha convertit en un cultiu que, lligat a la Denominació d'Origen dels Vins de la Terra Alta, dota de personalitat bona part d'aquest àmbit morfològic, i representa en aquesta comarca una superfície superior al 50%. Respecte al sistema de producció, el 92% de la superfície es cultiva en condicions de secà i únicament el 8% es cultiva en regadiu. La tendència recent és apostar més per la qualitat que no pas per la quantitat, aspecte que reforça la recerca del valor afegit del producte. També cal tenir present que en la darrera dècada s'han produït noves plantacions

*Conreus d'ametllers i oliveres a Vilalba dels Arcs.
Jose Miguel Martínez, Escola d'Art i Disseny de Tarragona*

Noves plantacions de vinya D.O Terra Alta a Horta de Sant Joan. Al fons, el Port. Rafael López-Monné

de vinya, bé recuperant antics conreus que ja s'havien convertit en bosquines, bé substituint altres conreus, sobretot ametllers. Les noves rompudes per a conreus representen en un primer moment un cert impacte en el paisatge, per la creació de nous talussos que introdueixen els colors clars de la terra en contrast amb els verds de les masses forestals preexistents. En la majoria dels casos, però, aquests talussos es revegeten de manera natural, i en pocs anys es mimetitzen amb el paisatge preexistent. Per altra banda, també cal tenir present que les noves rompudes a vegades van associades a l'enderroc de marges de pedra seca i altres elements del patrimoni arquitectònic i arqueològic que donen caràcter als altiplans, fet que caldria evitar en la mesura del possible.

En un futur, aquest característic mosaic agroforestal es podria mantenir si se segueix apostant per vincular aquests espais a l'elaboració de productes de qualitat no dependents directament d'ajudes europees, com la vinya i l'olivera integrats en les respectives denominacions d'origen, o alguns conreus d'agricultura ecològica, i comptant amb reg de suport.

També cal mencionar que enmig dels mosaics agroforestals, encara és possible observar les restes de la batalla de l'Ebre, que va tenir lloc entre el 25 de juliol i el 16 de novembre de 1938 en el marc de la Guerra Civil espanyola. Bona part del sector comprès entre la Fatarella, Vilalba dels Arcs i Corbera d'Ebre es va convertir en un camp de trinxeres, moltes de les quals encara es poden observar (els paisatges de la memòria de la batalla de l'Ebre es tractaran amb més profunditat al capítol 5 d'aquest bloc 2, dedicat als valors en el paisatge, i també al bloc 4 de paisatges d'atenció especial).

En aquest paisatge agroforestal dels altiplans, els nuclis urbans són petits i compactes, excepte Gandesa i Batea, adaptats a la topografia i sense excessives distorsions quant a alçades, cromatisme o volums. Només es produeixen alteracions en algunes entrades de les poblacions per la construcció de naus i equipaments agrícoles. Per altra banda, pobles com Arnes o Horta de Sant Joan, pel valor patrimonial que tenen, han estat inclosos en el catàleg de Béns Culturals d'Interès Nacional. Dels paisatges urbans dels

altiplans destaquen algunes construccions, com ara els cellers cooperatius modernistes del Pinell de Brai i Gandesa, inclosos també al catàleg dels Béns Culturals d'Interès Nacional, el poble vell de Corbera d'Ebre o el campanar de l'església de Vilalba dels Arcs.

En el cas de Gandesa o Batea, el ruralisme característic de la resta de pobles es veu lleugerament difuminat pel major volum de població i el major dinamisme econòmic, amb la presència de dos petits polígons industrials. En aquests centres urbans més dinàmics s'han dut a terme actuacions de millora del paisatge urbà dels centres històrics, fet que ha representat una recuperació i revalorització del patrimoni històric i arquitectònic. Per contra, en la majoria de pobles petits que han patit una regressió o un estancament demogràfic i que han tingut poca o nul·la dinàmica urbanística s'ha donat un procés lent de deteriorament dels centres urbans, que, si bé en l'actualitat no és preocupant, sí que ho pot ser en un futur si aquests nuclis no recuperen un cert dinamisme socioeconòmic.

Pel que fa a les dinàmiques urbanístiques, en el conjunt dels altiplans es pot afirmar que en els darrers anys han estat incipients. On sí que podria haver-hi una transformació paisatgística rellevant, si es desenvolupa, és a les Camposines, on està prevista la construcció d'un polígon industrial i logístic de 50 ha en un indret caracteritzat pels mosaics agroforestals que són la porta d'entrada a la comarca de la Terra Alta venint de la Ribera d'Ebre per l'N-420 i la C-12a.

En general es pot afirmar que les infraestructures viàries estan adaptades a la topografia existent. La majoria de la xarxa viària dels altiplans està formada per diverses carreteres secundàries que sobretot tenen un caràcter local. Només hi ha dues carreteres que pertanyin a la xarxa bàsica de carreteres de la Generalitat de Catalunya; es tracta de l'N-420, que creua l'altiplà de la Terra Alta d'oest a est, i la C-12 (o eix de l'Ebre), que creua de sud a nord els altiplans situats al sector nord de la Ribera d'Ebre. En el cas de l'N-420, si bé en bona part del recorregut està adaptada a la topografia existent, la remodelació del tram del coll del Moro ha representat la creació de nous terraplens i desmunts que marquen una traça en el paisatge d'aquest entorn. La C-12, per la seva banda, segueix la traça que marquen els diversos barrancs que descendeixen dels altiplans del nord.

Quant a les infraestructures relacionades amb el transport i la producció d'energia, destaquen les diverses línies d'alta o molt alta tensió que creuen arreu dels altiplans. Una de 220 Kw que transcorre entre Batea, Vilalba dels Arcs i Corbera d'Ebre; i tres de 380 Kw que transcorren vora el nucli de la Fatarella, al nord de la Terra Alta, i pels vessants de l'Ebre entre Ascó i la Palma d'Ebre. També destaca la generació d'electricitat a partir de l'energia eòlica; als altiplans hi ha deu parcs eòlics en funcionament, un al sector de la Ribera d'Ebre i els altres nou a l'altiplà de la Terra Alta. Aquests parcs han modificat substancialment el paisatge dels altiplans, sobretot a la Terra Alta, ja que en total s'han instal·lat 151 aerogeneradors i les instal·lacions i línies elèctriques d'evacuació corresponents, fet que ha introduït determinades distorsions en relació amb el paisatge preexistent que han causat un cert malestar en determinats sectors de la població local.

Gadesa és el nucli dels altiplans que presenta un dinamisme més notable, en forma de petits polígons industrials. ICC

72

3.2 El paisatge de les serres

El paisatge muntanyós té l'origen als estreps meridionals de la Serralada Prelitoral. Aquesta es descompon, al nord de l'àmbit territorial, en dos eixos principals, el litoral i l'interior. L'eix litoral comença amb les muntanyes de Tivissa-Vandellòs i continua cap al sud-oest amb el conjunt format per la serra de Cardó i la serra del Boix. Les serres de Montsià i de Godall, separades de les de Cardó i del Boix per la vall de l'Ebre, s'elevan paral·leles a la costa, i emmarquen un ampli corredor agrícola ubicat entre elles i el Port, el qual es prolonga cap a terres valencianes. L'eix interior està compost per la serra del Tormo, la serra de Llaberia i les serres de Pàndols i de Cavalls, que s'uneixen amb el Port.

En relació amb l'eix litoral, la part septentrional (muntanyes de Tivissa, serra de la Creu i la Llena i serra de Cardó) està constituïda per tres tipus de roques: dolomies, margues i calcàries, mentre que en la part més meridional (serres del Boix i de Montsià-Godall) el substrat està format per calcàries. Els pinars i els carrascars conformen, en alguns sectors, boscos madurs, mentre que en les obagues i barrancs més humits es poden localitzar formacions de roures de fulla petita (roure valencià) i teixos, tot i que no constitueixen masses de gran entitat. El forest ha tingut un paper molt important per a les poblacions, antigament pels valors econòmics que ofería i, en l'actualitat, a causa dels valors ambientals i culturals que aporta.

Les serres del Cardó i del Boix són algunes de les serres litorals de major riquesa patrimonial. La presència de vessants escarpats en les zones altes i d'espais de difícil accés per a les persones

ha afavorit un patrimoni natural i patrimonial ric. Aquesta riquesa i singularitat es manifesta en un paisatge de barrancs on es combinen els boscos caducifolis amb els alzinars, i on es van integrar el balneari de Cardó (que antigament havia estat un monestir) i tot un conjunt d'ermites repartides per la vall homònima. A les parts més elevades i ombrívoles de la serra, hi ha indrets poblats de pinedes de pinassa en forma de petits boscos força singulars com, per exemple, el bosc de la Cassola del Diable. Els boscos de tei-

Serra de Santa Marina i los Dedalts des de la Molella, on s'aprecia que la vegetació que cobreix aquests terrenys és poc densa i està formada principalment per matolls i pinedes. Adrià Borràs, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

xos són poc freqüents en aquesta serra, tanmateix cal destacar el de l'obaga dels Cospos. La serra del Boix té un atractiu paisatge escarpat, del qual destaquen el morral de les Nines i el tossal de Cabrafeixet, essent aquest darrer indret una mostra important de patrimoni cultural, ja que hi ha un conjunt de pintures rupestres que formen part de l'art rupestre de l'Arc Mediterrani (declarat Patrimoni Mundial per la UNESCO l'any 1998). El sector meridional de les serres litorals està format per les serres de Godall i de Montsià, que es troben separades de la primera serra esmentada per la vall de l'Ebre. Totes dues serres es troben cobertes, principalment, per pins i carrascars, tot i que també es poden trobar intercalats cultius de secà com l'olivera, el garrofer o l'ametller.

En aquestes serres litorals, durant el darrer decenni s'ha detectat un augment de l'assentament disseminat. Aquesta proliferació s'ha produït majoritàriament per la rehabilitació de petits masos o casetes de tros per a un ús de cap de setmana, per als ja residents, o de primera residència, per als nousvinguts. En la majoria de casos són edificacions rehabilitades sense cap criteri constructiu comú ni integrades en l'arquitectura pròpia de la zona. Per altra banda, normalment els nous propietaris no mantenen l'activitat agrícola anteriorment vinculada a aquestes construccions.

Les muntanyes interiors es poden dividir en dos sectors, atenent a criteris morfoestructurals. Al nord se situen la serra del Tormo i les serres de Pàndols i de Cavalls, que marquen la frontera natural entre la cubeta de Móra i l'altiplà de la Terra Alta. La serra de Pàndols tanca pel sud-oest la cubeta de Móra, s'aproxima als estreps occidentals de les serres de Cardó i del Boix i forma l'estret de Barrufemes per on transcorre el riu Ebre. Aquesta alineació està formada per materials calcaris d'altures modestes (d'uns 700 m de mitjana) i presenta paisatges amb vessants escarpats, solcats per barrancs, que els converteixen en indrets pràcticament inaccessibles. La vegetació que recobreix aquests terrenys és poc densa, formada principalment per matolls i pinedes. La serra de Cavalls, de menor altitud que la de Pàndols, presenta un paisatge molt afectat pels repetits incendis forestals. Aquesta serra conté pocs conreus i només en algunes de les valls interiors que per planimetria ho permeten hi ha conreus d'olivera. En canvi, sí que es poden observar restes de marges que configuraven antics bancals que s'havien conreat dècades enrere.

Aquest sector de Pàndols i Cavalls té quatre indrets molt valorats per la població, com el santuari de la Fontcalda, situat a la mateixa vora del riu Canaletes i prop d'una surgència d'aigua calenta, indret de romiatge per a les poblacions de Gandesa i Prat de Comte i lloc de visita per a una part de la població de les Terres de l'Ebre. Al sector central de la serra, destaca la Via Verda de la Terra Alta i del Baix Ebre, que transcorre per l'antiga via del ferrocarril de la Val de Zafán, amb uns túnels i viaductes que representen un element del paisatge força singular. Ja a l'extrem sud, en contacte amb els altiplans del sector Horta de Sant Joan-Arnes, hi ha la muntanya de Santa Bàrbara i el convent de Sant Salvador d'Horta, que configuren un paisatge d'una alta referència simbòlica i identitària per als habitants d'Horta de Sant Joan. Per últim, també cal destacar el fort simbolisme vinculat a la Guerra Civil, ja que en aquesta zona va tenir lloc un dels episodis més dramàtics de la batalla de l'Ebre.

Un dels punts més destacats és la cota 705, que va ser punt d'observació de les tropes republicanes, símbol de la Lleua del Biberó, on actualment hi ha el monument a la Pau.

El sector sud de les serres d'interior està conformat pel Port, que enllaça amb les serres del Maestrat, ja a les províncies de Castelló i Terol. El Port, també denominat Ports de Tortosa-Beseit, configuren un robust conjunt muntanyós mesozoic, constituït per una tectònica plegada de relleus abruptes que separen les planes litorals i prelitorals dels altiplans interiors de les Terres de l'Ebre. Dins d'aquesta alineació es poden distingir encara dues grans zones: al nord del mont Caro, el cim més alt (1.447 m), on la serra és més baixa, estreta i amb major nombre de barrancs; i al sud del mont Caro, on comença el Port pròpiament dits. En aquesta zona els paisatges posseeixen un caràcter muntanyenc, tant per les altures enregistrades (altitud mitjana sempre per damunt dels 1.000 m), com per la morfoestructura, abrupta i tortuosa a causa de l'erosió que exerceixen les aigües sobre els materials calcaris. El clima rigorós, conjuntament amb la fisiografia abrupta i l'escassetat de sòls fèrtils, són la causa de la baixa presència antròpica. Aquests factors expliquen també el tipus de coberta vegetal, generalment arbustiva. Únicament en aquells sectors ombrívols, poc afectats per les activitats forestals i ramaderes, s'han desenvolupat fagedes, rouredes i pinedes silvestres. La riquesa ecològica i la bellesa dels seus paisatges calcaris n'han impulsat la protecció sota les figures de Parc Natural dels Ports i de Reserva Natural Parcial de les Fagedes dels Ports.

Just al nord del mont Caro hi ha la urbanització del Mascar, i al nord-est de la unitat del Port, en els vessants que donen a la part nord de la plana del Baix Ebre-Montsià, hi ha els nuclis urbans de Paüls i Alfara de Carles. La urbanització del Mascar és un conjunt de cases unifamiliars aïllades construïdes enmig del bosc a partir de la dècada de 1970, i que han actuat de segones residències de muntanya per a un segment de població de l'entorn de Tortosa. Paüls i Alfara de Carles, per la seva banda, són dos nuclis urbans

73

El nucli de Prat de Comte se situa en una petita depressió entre el Port i les serres de Pàndols i de Cavalls, per on també passa la carretera T-330, que uneix l'eix de l'Ebre amb les riberes de l'Algars i l'altiplà de la Terra Alta. Cristina Serra, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

petits, compactes i situats una mica enlairats respecte al territori que els envolta. Similarmet passa a Prat de Comte, situat en una petita depressió entre el Port i les serres de Pàndols-Cavalls. A mig camí entre les serres i les planes hi ha situats nuclis com Mas de Barberans o Tivissa, que esdevenen balcons o miradors d'amplis territoris, i que en general han mantingut l'estructura bastant intacta, sense transformacions consistents. Tots aquests nuclis urbans tenen una estructura compacta, que no ha canviat excessivament al llarg del temps, i en què predomina l'habitatge en nucli urbà entre mitgeres. Els acabats de façana blancs o de colors terrosos s'integren bé i sovint es complementen amb el color de l'entorn rocós.

En general, el paisatge de les serres litorals i interiors presenta unes dinàmiques molt marcades. Es tracta d'un paisatge tradicional forestal, esquitxat amb un poblament dispers que practicava, fins al segle XIX, una agricultura de subsistència que va comportar la construcció de bancals en els vessants que anteriorment havien estat espais forestals. Aquestes activitats van deixar un ric patrimoni cultural que actualment dota de caràcter el paisatge de les muntanyes: murs de pedra seca, bancals, masies, cabanes, etc. No obstant això, l'èxode rural i l'abandonament dels cultius van donar lloc a una crisi dels paisatges agraris que havien caracteritzat aquestes serres durant els darrers cent cinquanta o dos-cents anys: durant les últimes dècades els pendents i altres espais de conreus abandonats van ser recolonitzats per la vegetació natural, i es va dur a terme un procés d'homogeneïtzació del paisatge que actualment encara segueix. Per altra banda, això també provoca un increment del risc d'incendis, accentuat pel descens de l'activitat ramadera i l'aprofitament forestal. En relació amb el patrimoni, els murs de pedra seca (a causa de la manca de manteniment) s'enfonsen, i faciliten així l'escolament de l'aigua, la qual cosa contribueix notablement a l'erosió del sòl.

La dinàmica d'augment del risc d'incendi es fa palesa amb els diversos i freqüents incendis que han afectat les serres en les darreres dècades. En aquest sentit, cal destacar el que el 1995 va cremar 4.280 ha a les serres de Cardó i del Boix. També van ser importants per l'abast territorial l'incendi de 1993 als Ports (590 ha); els incendis de 1994 a la serra de Llaberia (693 ha), a les muntanyes de Tivissa-Vandellòs (539 ha) i als Ports (298 ha); els de 1998 a les serres de Cardó i del Boix (487 ha) i a les serres de Montsià i de Godall (368 ha); el de 2000 a les serres de Pàndols i de Cavalls (239 ha); i el d'Horta de Sant Joan (1.141 ha) l'any 2009.

Malgrat l'esmentat retrocés dels conreus, hi ha alguns indrets on es practiquen rompudes forestals per a la plantació de nous conreus, amb el consegüent impacte que genera sobre el paisatge en realitzar-se desmunts importants en vessants de pendents elevats. Tot i que aquestes rompudes queden dissimulades amb el pas dels anys, l'impacte sobre el paisatge és ben visible mentre es produeixen i en els anys següents.

En un futur es preveu que la superfície forestal del paisatge de les serres continuï augmentant, encara que en alguns sectors concrets pot retrocedir puntualment per les noves rompudes esmentades. El procés d'extensió del bosc es pot produir en els sectors de més

El poble deshabitada de Gavada evidencia la progressiva pèrdua d'activitat humana a les serres. Adrià Borràs, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

obaga del massís del Port, de les serres de Pàndols i Cavalls, de les serres de Cardó i del Boix i de la serra de Llaberia, sempre que no es produeixin incendis forestals importants.

La successió ecològica, de la qual la successió vegetal és una concreció, guia el procés d'evolució del paisatge vegetal i condiciona que, si bé actualment hi ha un predomini de les brolles i les pinedes de pi blanc, a mitjà termini puguin evolucionar cap a comunitats forestals: alzinars i carrascars principalment, i rouredes de fulla petita en les obagues. Igualment, en aquelles superfícies on existeixen pinedes d'origen antròpic i que avui dia estan abandonades, es produiria una substitució progressiva de la vegetació actual amb la lenta desaparició de les coníferes enfront dels planifolis.

Paral·lelament a aquests processos de canvi en la morfologia i l'estructura del paisatge de les serres, els últims decennis han suposat també canvis en la percepció de la ciutadania respecte a aquests espais. Actualment, gairebé el 35% de la superfície de les Terres de l'Ebre gaudeix d'algun tipus de figura de protecció, en bona part a les serres. La protecció i la salvaguarda dels espais naturals estan relacionades amb els canvis en la sensibilitat d'una part important de la ciutadania, que respon no només a criteris ambientals i paisatgístics, sinó que en valora també el potencial econòmic, social i cultural. Resulta paradoxal pensar que, en el moment en què els aprofitaments directes que hom pot aconseguir del bosc resulten menys rendibles, la freqüentació a aquests espais hagi augmentat significativament. La protecció de diferents espais mitjançant el Pla d'Espais d'Interès Natural, la xarxa Natura 2000, els forests d'utilitat pública o la declaració l'any 2003 del Parc Natural dels Ports, són dinàmiques relativament recents però consolidades. No obstant això, manquen algunes iniciatives perquè aquestes figures de protecció impliquin una millor gestió dels espais. Per altra banda, cal destacar que el 2013 la UNESCO va declarar les Terres de l'Ebre nova reserva de la biosfera, a partir d'una candidatura sorgida de la mateixa societat civil i impulsada per una setantena d'institucions i entitats socioeconòmiques de les quatre comarques de l'Ebre, fet que ha d'esdevenir el marc de referència per al mante-

La riquesa ecològica i la bellesa del paisatge del Port, amb espais tan singulars com la fageda del Retaule, van afavorir la seva declaració com a parc natural. Òscar Lanau, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

niment i la gestió de tot l'àmbit territorial i també dels paisatges de les serres que anteriorment ja tenien una figuració de protecció.

Relacionat amb aquests espais naturals, sembla que en el futur el turisme rural i cultural i l'ecoturisme aniran prenent rellevància a partir de l'adequació als visitants dels diversos espais d'interès natural.

Pel que fa a les infraestructures energètiques, durant els darrers anys s'ha iniciat una dinàmica de transformació paisatgística força important que ha generat diversos conflictes socials. Es tracta dels projectes per a la construcció de parcs eòlics que s'han plantejat per aquestes serres. De manera semblant a com succeeix als altiplans, l'envelliment de la població resident, així com la pèrdua de rendibilitat tant dels productes agraris com forestals, han fet que la població local percebi aquests projectes com un aprofitament complementari a les seves rendes. Igualment, la majoria dels ajuntaments han vist en aquests projectes una possibilitat de millorar els seus migrats pressupostos públics. A finals de la dècada de 1990 van aparèixer nombrosos projectes de parcs eòlics arreu de les serres de les Terres de l'Ebre. Molts d'aquests projectes van generar el rebuig social d'una part de la societat, que veia amenaçada la conservació de determinats valors ecològics o simbòlics d'aquestes serres, mentre que una altra part ho contemplava com una oportunitat de negoci. Alguns dels projectes van quedar descartats, com en el cas del projecte de parc eòlic als Ports o d'alguns de les serres de Pàndols i de Cavalls.

Actualment, any 2013, a les serres de les Terres de l'Ebre hi ha vuit parcs eòlics, que es concentren als vessants de la plana dels Burgans i a les serres del Cardó i del Boix, tot i que també n'hi ha un a la serra de Barbers i un altre a la serra de Llaberia.

Pel que fa a les infraestructures lineals, les carreteres de les serres s'adapten a la topografia existent. No obstant això, quan algunes d'aquestes carreteres es reformen per millorar-ne el traçat i eixamplar-les, en alguns casos es generen impactes, com per exemple

a l'ampliació del 2010 de les carreteres T-333 i T-330, entre Xerta i Horta de Sant Joan.

Un aspecte que també està relacionat amb les infraestructures lineals és la traça del gasoducte Barcelona-Bilbao-València, que, al seu pas per les muntanyes de Tivissa-Vandellòs que creua per tot el sector nord i oest, és ben visible, especialment quan transcorre per vessants calcaris d'una certa pendent. El desdoblament de la infraestructura ha incrementat l'impacte sobre el paisatge que havia provocat la traça inicial realitzada a la dècada de 1980. La instal·lació d'antenes de comunicació (mont Caro, Collredó, entre d'altres) o antenes de telefonia mòbil, en disposar-se en indrets enlairats, també representen impactes puntuals en el paisatge, que trenquen algunes línies de carena de valor simbòlic per a la població.

Les activitats extractives situades a les serres de les Terres de l'Ebre són nombroses i repartides arreu. Tot i això, la zona que n'acumula més i, a la vegada, on aquestes representen un impacte més gran en el paisatge, és a les serres de Montsià-Godall. En concret, la que suposa un impacte més important per l'extensió que té, és la pedrera situada al vessant marítim de la serra de Montsià, al municipi d'Alcanar, que ocupa una extensió superior a les 200 ha. També les pedreres de marbre i calcàries situades a la serra de Godall, al municipi d'Ulldecona, tenen uns impactes importants, ja que ocupen més de 70 ha. Del sector del Port, destaca la de Paüls, destinada a l'extracció de guixos i que ocupa més de 20 ha. A les muntanyes de Tivissa-Vandellòs, i a la serra de Llaberia n'hi ha diverses que per la seva reduïda dimensió (menys de 2'5 ha) i per l'escassa visibilitat, tenen poc impacte paisatgístic. A les serres de Pàndols i de Cavalls, destaca pel seu impacte paisatgístic la situada al municipi de Prat de Comte, just a tocar del nucli urbà, amb més de 12 ha d'extensió i situada en un contrafort del Parc Natural dels Ports. A la zona de Barrufemes, destaca per la seva extensió l'extracció d'argiles situada al municipi del Pinell de Brai, amb més de 50 ha, tot i que en situar-se en una zona de visibilitat escassa, l'extracció té poc impacte en el paisatge de la

Les activitats extractives, com aquesta del municipi de Prat de Comte, generen un impacte puntual que de vegades és molt visible. Observatori del Paisatge

zona. Al sector sud-oest de les serres de Cardó-Boix, en contacte amb les terrasses fluvials de l'Ebre, hi ha un projecte per a l'exploració d'una pedrera de gairebé 18 ha que seria visible des de l'eix de la carretera C-12.

Finalment, també cal destacar la presència de l'abocador intercomarcal situat al municipi de Tivissa, just al límit entre el baix Priorat i la cubeta de Móra, de grans dimensions i visible des de la carretera C-12 a prop de Móra la Nova en direcció a Tortosa.

3.3 El paisatge de les planes

Els moviments tectònics i els fenòmens erosius-acumulatius són els responsables de dos tipus d'espais planers: els del litoral i els d'interior. Els suaus pendents d'aquests espais guarden relació amb la intensa ocupació històrica: d'una banda, la topografia els va convertir en zones de trànsit (corredors naturals) i, de l'altra, l'acumulació de materials fèrtils en les parts més fondes, en àrees d'explotació agrícola. És per això que en l'actualitat el paisatge dominant en aquestes zones és agrícola, no obstant això, es compatibilitza amb activitats urbanes, industrials i turístiques.

Les característiques climàtiques d'aquests espais, condicionats per la baixa altitud i la proximitat al litoral, el risc mínim de glaçades, l'abundància d'aigua i la disponibilitat de sòls fèrtils, creen unes condicions idònies per al desenvolupament d'una agricultura lligada a les hortalisses, als fruiters i cítrics i a l'olivera.

A les Terres de l'Ebre, els paisatges planers ocupen relativament grans extensions, ja sigui dedicades a l'agricultura de secà com a la de regadiu. En relació amb l'agricultura de regadiu, hi ha els paisatges vinculats a les terrasses fluvials i els vinculats a l'explotació dels aqüífers. Pel que fa als paisatges agrícoles de secà, bàsicament es troben ubicats a les falques de les muntanyes, entre els vessants d'aquestes i els fons de les valls interiors.

El futur de les explotacions agrícoles ebrenques està molt condicionat pel rumb que prenguin les polítiques agràries comunitàries. Sembla que existeix una tendència a disminuir progressivament les subvencions, fet que significaria inevitablement la desaparició dels conreus menys competitius com, per exemple, alguns cultius que no tenen expectatives de disponibilitat d'aigua (com el sector nord de la plana del litoral del Baix Ebre). Això suposaria en algunes

El paisatge predominant a les planes és l'agrícola, però es compatibilitza amb activitats urbanes, industrials i turístiques. A la imatge es pot observar la plana interior agrícola de la cubeta de Móra. Observatori del Paisatge

ocasions la substitució per cultius més competitius i, en d'altres, l'abandonament dels camps.

Un altre factor amb incidència per al manteniment dels paisatges agrícoles actuals, són els diversos projectes de regadiu que tenen pràcticament tots els sectors de plana de les Terres de l'Ebre. Si es disposa d'aigua per al reg de suport, és probable un manteniment dels actuals conreus, sempre que les condicions del mercat o les iniciatives locals així ho permetin.

Per altra banda, és a les planes litorals i interiors on es configura una de les situacions més complexes pel que fa a l'ocupació del sòl i les dinàmiques de transformació del paisatge construït. Aquí és on es concentren la majoria dels eixos viaris que s'han desenvolupat en les darreres dècades, així com alguns dels recents creixements residencials i industrials. Nuclis com Roquetes, l'Aldea, Camarles, l'Ampolla, l'Ametlla de Mar o Sant Carles de la Ràpita han experimentat creixements urbans, a vegades dispersos, que han anat ocupant les vores dels nuclis. En alguns d'aquests casos, les entrades dels nuclis s'han vist modificades i han donat lloc a uns paisatges banals i/o clònics.

Aquestes dinàmiques urbanístiques sovint tenen un efecte directe sobre els conreus situats a les planes i que normalment acullen els sòls més fèrtils i de regadiu. En un futur és probable que aquests

conreus segueixin dos rumbos diferents: d'una banda, en els espais on existeix una pressió urbanística considerable els camps de conreu poden anar en retrocés. En canvi, també és probable que les explotacions agrícoles de conreus més rendibles, com els cítrics i l'olivera, puguin guanyar extensió en sectors concrets, a expenses d'erms o indrets ara ocupats per la vegetació espontània.

En relació amb les infraestructures de comunicació, a les planes, en ser els àmbits amb més població i activitat econòmica, és on més han proliferat les infraestructures viàries i ferroviàries, que han estat sovint inductores de nous creixements urbans amb les transformacions paisatgístiques consegüents, a banda de fragmentar el paisatge. En un futur, és probable que el desenvolupament d'infraestructures viàries augmenti, sobretot pels projectes de construcció de noves infraestructures de gran capacitat, com el projecte de la nova autovia A-7 que està previst que creui la plana litoral del Baix Ebre i la plana interior del Baix-Ebre-Montsià. També s'ha començat a plantejar la construcció d'una via del TGV entre Tarragona i Castelló, que generaria canvis en els paisatges de les planes de les Terres de l'Ebre, en concret a la plana litoral del Baix Ebre i, probablement, a la plana interior del Baix Ebre-Montsià.

A continuació es presenten les principals característiques i les dinàmiques específiques dels paisatges de les planes litorals i interiors.

A les planes litorals o interiors és on es concentra la majoria dels eixos viaris, així com alguns dels creixements residencials i industrials recents. ICC

Les planes litorals

Entre la desembocadura del riu de la Sénia (Alcanar) i la plana de Sant Jordi (l'Ametlla de Mar) s'estén una plana litoral llarga i estreta, interrompuda només pel solc provocat pel riu Ebre just abans d'entrar al seu propi delta. El sector situat entre Sant Carles de la Ràpita i Alcanar està constituït als vessants marítims de la serra de Montsià, amb una amplada mitjana de 2,5 km. A la mateixa costa, l'erosió dels cons de dejecció dels barrancs ha format petits penya-segats i cales, on els materials erosionats són redistribuïts pels corrents marins i aporten sediments a les platges i al delta.

El paisatge de les planes litorals és mixt, una barreja de sectors de conreus de regadiu i sectors de conreus de secà, en general molt humanitzat, i amb una ocupació urbana destacada de la primera línia de costa.

El sector situat entre l'Aldea i l'Ametlla de Mar presenta dos trams clarament diferenciats. Des de l'Aldea fins a l'Ampolla, la plana litoral és relativament ampla i molt plana. En el sector de l'Aldea-Camarles, la plana litoral es fon amb el delta de manera quasi imperceptible des del punt de vista topogràfic, mentre que en el sector de l'Ampolla forma petits salts, que havien estat penya-segats, respecte la plana del delta.

Des de l'Ampolla fins a l'Ametlla de Mar, la plana litoral és molt més irregular, amb petits amuntegaments provocats pels darrers estreps litorals de les serres de Cardó i del Boix, i l'existència del taperot, una crosta calcària formada en superfície durant el quaternari. Tot plegat comporta la presència de penya-segats de major altura, de fins a 15 m. Les cales són més abundants i profundes, ja que els barrancs que les originen tenen una major conca i el paquet de sediments que solquen és molt més profund.

Les planes del sector nord presenten una diversitat urbanística important. Per una banda, els nuclis urbans predeltaics de l'Aldea i Camarles, i els seus dos nuclis agregats de Lligallo del Gànguill i Lligallo del Roig, presenten una tipologia urbana de casa unifami-

liar de planta baixa i dos pisos, que creix en horitzontal, en el cas de l'Aldea seguint l'eix de la carretera N-340, i en el cas dels dos lligallos, seguint l'antic camí ral.

Pel que fa als nuclis urbans de l'Ampolla i l'Ametlla de Mar, són dos nuclis que han crescut de manera compacta, condicionats en ambdós casos per la presència de l'autopista AP-7 i la via del ferrocarril que transcorren de forma paral·lela a la costa. Els edificis en general no sobrepassen les quatre plantes, tot i que darrerament en el cas de l'Ampolla han aparegut algunes edificacions que sobrepassen aquestes alçades.

Com ja s'ha comentat en el capítol anterior, una característica d'aquesta plana litoral nord és la presència, des de la dècada de 1970, de nombroses urbanitzacions que s'han anat situant a primera línia de costa. Aquestes urbanitzacions, principalment situades a prop de la carretera N-340, en general presenten un aspecte força desendreçat desvinculat de les característiques de l'entorn. Aquesta situació també es reproduïx a l'entorn de la mateixa carretera N-340 al seu pas per les urbanitzacions litorals del municipi d'Alcanar, ja al sector sud de la plana litoral.

A la plana sud, destaca el cultiu de cítrics (Alcanar) i el de l'olivera (Sant Carles de la Ràpita). Els vessants abancalats cap al mar és on principalment se situen urbanitzacions i complexos turístics, i també els complexos comercials ubicats a banda i banda de la carretera nacional N-340.

En aquesta plana litoral sud també destaca el paisatge urbà que conforma Sant Carles de la Ràpita, amb un traçat neoclàssic ortogonal perfectament planificat, que, per les reduïdes dimensions del terme municipal, ha desplegat una estratègia de creixement immobiliari vertical. Per la seva banda, més al sud, al sector de les Cases d'Alcanar, predomina l'assentament urbà dispers, caracteritzat per edificacions unifamiliars aïllades.

Com s'ha pogut constatar, durant les darreres dècades, la dinàmica d'urbanització ha estat una de les més importants d'aquestes planes litorals, sobretot destinada a nous habitatges normalment de segona residència, per a la mateixa població de les Terres de l'Ebre, de la Regió Metropolitana de Barcelona i de països europeus, sobretot de França. Aquesta dinàmica d'urbanització litoral es va iniciar amb més força a la dècada de 1980, quan els municipis van planificar creixements en gairebé tot el seu front litoral a través del planejament urbanístic, a excepció d'aquells indrets més inaccessibles, com són l'extrem sud del municipi de l'Ametlla de Mar que quedava aïllat per l'autopista i la via del ferrocarril. Amb els anys, gairebé tot el sòl urbanitzable del front litoral d'aquests municipis s'ha anat construint en detriment de les àrees de brolles, bosquines i conreus de secà properes a la costa i ha afectat la qualitat dels característics petits penya-segats que apareixen en tot el litoral de les Terres de l'Ebre, a excepció del litoral del delta de l'Ebre. Tanmateix, petits espais agrícoles o naturals que avui dia es mantenen poden ser objecte de protecció i adquirir un ús recreatiu per a la població resident i visitant, i convertir-se de facto en parcs urbans, com podria ser el cas de l'Espai d'Interès Natural de Santes Creus, a l'Ametlla de Mar. Per altra banda, l'esgotament d'un model únic de sol i platja convidarà, com de fet ja està co-

El sector situat entre Sant Carles de la Ràpita i Alcanar es recolza sobre els vessants marítims de la serra de Montsià. Departament de Territori i Sostenibilitat

La dinàmica d'urbanització ha estat una de les més importants d'aquestes planes litorals, tal com es pot observar en aquesta imatge aèria de la plana litoral nord, entre les Tres Cales i Calafat, per on també creua la carretera N-340 i l'autopista AP-7. ICC

mençant a passar, a la diversificació turística dels municipis litorals, que cercaran noves singularitats per atraure turistes. Això podria ser una oportunitat per desqualificar alguns sòls urbanitzables de primera línia de mar (com ha fet l'Ametlla de Mar en la revisió del seu POUM) i preservar-los pels valors naturals, culturals i paisatgístics que tenen.

Pel que fa a l'interior dels nuclis urbans, en un futur són previsible noves polítiques per reformar el teixit urbà i els serveis municipals, ja que es preveu que els municipis costaners vagin adquirint més població fixa a partir de la transformació de les segones residències en habitatge permanent. És per això que cal una remodelació general perquè aquells espais urbans litorals que actualment no tenen estructures coherents puguin convertir-se en el futur en ciutats funcionals. En aquest sentit, les reformes dels fronts litorals generen una oportunitat per tal de dignificar i millorar aquests paisatges.

Una altra dinàmica important de les planes litorals ha estat l'abandonament de conreus. Aquesta dinàmica és conseqüència de la poca productivitat dels sòls per la presència del taperot (crosta calcària compacta en superfície), important al sector nord de la unitat; de la diversificació de l'activitat econòmica que atreu efectius laborals cap a altres sectors d'activitat com ara la construcció o els serveis; de les expectatives per urbanitzar, o de l'aïllament que han patit algunes finques per la construcció d'infraestructures viàries de comunicació. Aquests processos han estat especialment importants a l'espai situat entre les urbanitzacions de la primera línia de costa i les infraestructures viàries de segona línia. Les conseqüències de l'abandonament de conreus, si no es dona el cas que esdevenen terrenys urbanitzats, són una lenta, però contínua, colonització dels camps per part de la vegetació natural, la desaparició dels elements constituents i estructuradors de l'arquitectura

rural de pedra seca i la creació de masses forestals contínues que incrementen el risc d'incendis forestals. Aquesta dinàmica també implica el retrocés d'un dels cultius més singulars del paisatge litoral de les Terres de l'Ebre: el garrofer. En les darreres dècades ha sofert un retrocés important a causa de la manca de rendibilitat, la substitució per altres conreus com l'olivera i pel fet que no hi ha noves plantacions de rejuveniment.

Les planes interiors

L'interior de les Terres de l'Ebre presenta la singular característica de disposar d'algunes planes, si bé no gaire extenses: la conca de Riba-roja d'Ebre a Vinebre, la cubeta de Móra, la petita plana del Pinell de Brai, la plana dels Burgans i les planes del Baix Ebre-Montsià.

Un aspecte que cal destacar dels espais agrícoles d'aquestes planes és la mida de les parcel·les. En aquest sentit, predomina l'explotació de dimensió mitjana a petita, de 2 a 5 ha. Les explotacions de dimensions grans no són gaire abundants però sí que se'n poden trobar de gairebé 50 ha a la plana del Baix Ebre-Montsià, sobretot als municipis de Roquetes, Mas de Barberans i Ulldecona. La dimensió de les explotacions és un indicador del dinamisme del paisatge agrari, ja que el fet que a les planes de secà les parcel·les tinguin unes dimensions majors proporciona més homogeneïtat al cultiu.

Tot i que una part important de la cubeta de Móra forma part de les terrasses fluvials, aquesta plana és la més important al nord de l'estret de Barrufemes. Eminentment agrícola, la plana de la cubeta de Móra constitueix un paisatge predominat pels conreus de regadiu, gràcies a la implantació de nous sistemes de reg. Així doncs,

La plana dels Burgans es caracteritza per ser una àrea d'assentament dispers, formada per masos i masets, on predomina el paisatge agroforestal de secà. Observatori del Paisatge

el cultiu del cirerer i dels auberges (denominació local del préssec) representen els conreus més importants i singulars, sobretot a l'entorn de Benissanet i Miravet. A les zones més allunyades de l'eix del riu Ebre, es mantenen els conreus de secà en bancals conformats per olivera i ametller, preferentment. En els mesos d'hivern, un component essencial del paisatge de la cubeta de Móra és la boira tan persistent que es forma com a resultat dels processos d'inversió tèrmica.

80

Per altra banda, en aquesta plana interior també cal destacar les tres pedreres situades a la vora de la llera del riu Sec, prop de la carretera N-420, que tenen una incidència paisatgística important, ja que se situen en un indret molt visible.

Un altre paisatge de plana interior és el de la conca que s'estén des de Ribarroja d'Ebre fins a Vinebre, caracteritzat bàsicament per quatre components principals: el riu, les boires, i la indústria química i nuclear associada al riu Ebre, que es conjuguen amb el paisatge agroforestal dels vessants. Tant al municipi de Flix com al d'Ascó hi ha grans polígons vinculats a la producció química i energètica (centrals nuclears).

El petit altiplà del Pinell de Brai, ubicat al sud-oest de la cubeta de Móra, entre les serres de Pàndols i de Cavalls i l'estret de Barrufemes (amb la presència dels petits relleus tabulars de la Talaia i la Moleta de la Sila), es caracteritza pel domini d'un paisatge vitícola i d'arbres fruiters, tant de secà (olivera) com de regadiu (cirerer).

La plana dels Burgans és una fossa tectònica situada entre els massissos calcaris de Cardó-Boix, a la part occidental, i Tivissa-Vandellòs, a l'oriental. Es tracta d'una plana travessada d'est a oest per diferents barrancs i rieres pertanyents, la major part, a la conca hidrogràfica de l'Ebre. Històricament ha estat un territori sense cap nucli urbà i en l'actualitat continua sent així. Tanmateix, es caracteritza per ser una àrea d'assentament dispers, formada per masos i masets, on predomina el paisatge agroforestal de secà: oliveres amb ametllers, o amb retalls de vinya, que es com-

binen amb pinedes de pi blanc i garrigues i brolles mediterrànies. En els darrers anys, s'ha experimentat un retrocés del conreu de l'ametller ja que es tracta d'un arbre amb un baix rendiment i molt sensible tant a les gelades com a la sequera. Aquest conreu s'ha vist substituït per l'olivera, també incentivat per la proliferació dels sistemes de regadiu.

Per altra banda, aquest sector acull diversos parcs eòlics, a cavall entre la plana i les serres litorals, molt visibles des d'una de les principals vies de comunicació que creua les Terres de l'Ebre, la carretera N-340. Actualment hi ha 73 aerogeneradors, instal·lats entre 1998 i 2008.

Però l'espai planer més important de les Terres de l'Ebre és el de la plana del Baix Ebre-Montsià, que s'estén des de Xerta fins a la Sénia, des d'on es prolonga cap a terres valencianes, i entre les serres de Montsià-Godall i el Port. Des del punt de vista paisatgístic destaca pel predomini quasi absolut dels conreus d'oliveres, combinats amb els garrofers, que representen un autèntic mar d'oliveres constituït per multitud de parcel·les i per murs de pedra seca baixos i amples, que actuen com a dipòsit de rebble o de partició de les propietats. L'oli que s'extreu d'aquests conreus constitueix gran part de la Denominació d'Origen Oli del Baix Ebre-Montsià. Per altra banda, en les darreres dècades, a la part sud de la plana aquest paisatge tradicional de secà s'ha vist modificat pels conreus de cítrics, de plantació més recent, que s'han constituït a partir de la implantació de sistemes de regadiu i de la concentració parcel·lària, amb resultats paisatgístics uniformitzadors i l'eliminació de part de l'arquitectura de pedra seca. Una altra tendència recent d'aquest paisatge de l'olivera és la venda dels exemplars més vells, alguns mil·lenaris, per a jardineria.

Aquesta gran plana, també és un dels indrets que concentra una activitat ramadera més intensiva sobretot en el triangle conformat per Roquetes, Mas de Barberans i l'Aldea. Tot i que les granges estan repartides per tot aquest àmbit, la major incidència en el paisatge es dona, sobretot, en casos en què aquestes naus estan agrupades o trenquen la transició de l'entorn urbà al rural, ja que sovint es tracta de construccions poc integrades, situades enmig

La carretera N-420 al seu pas per Móra la Nova. Marc Coromina, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

d'un paisatge agrícola, a la vora de vies de comunicació o a l'entrada dels nuclis urbans.

També cal destacar la presència de nombroses explotacions destinades a l'extracció de saulons, sorres i graves. Tot i que l'impacte en general està circumscrit a l'entorn immediat de les explotacions, l'extensió d'algunes d'elles, com les dels municipis de Roquetes i la Galera, fa que generin una transformació més important del paisatge.

En aquesta gran plana interior es poden resseguir una sèrie de camins que la comunicaven amb l'eix del riu Ebre a partir de les restes de torres de l'època feudal, que són les que van donar lloc a molts dels nuclis actuals existents en aquesta plana: els Valentins, Sant Joan del Pas, la Galera, Santa Bàrbara o Mas de Barberans. L'estructura urbana d'aquests nuclis segueix principalment el camí, però es va adaptant al relleu, la qual cosa dóna lloc a formes molt més sinuoses. Aquests pobles es caracteritzen per no tenir un centre ben definit. En canvi, el nucli de la Sénia, situat a la frontera amb la comunitat valenciana, es va originar a partir d'un enclavament militar de format romà i està organitzat a partir d'un traçat ortogonal. L'últim nucli que cal mencionar d'aquesta plana és el de Godall, nucli fortificat situat als primers contraforts de la serra homònima. Els nuclis més dinàmics han estat els més grans, com ara la Sénia o Santa Bàrbara. En aquests casos, les entrades dels nuclis s'han vist modificades i han donat lloc a uns paisatges poc harmònics amb la resta del nucli.

Els masos o construccions aïllades estan vinculats, al mateix temps, a l'assentament urbà i al paisatge agrícola de la plana del Baix Ebre-Montsià però també de la plana dels Burgans. Aquestes construccions han patit un procés de despoblament força important durant la segona meitat del segle xx. Tot i això, en algunes zones, sobretot als Burgans, es detecta una incipient tendència a la restauració d'antics masos i masies per a primeres residències ocupades sobretot per ciutadans i ciutadanes d'altres països de la Unió Europea. Per altra banda, a les planes, la població autòctona conserva el costum de tenir una segona residència per l'estiu o pels caps de setmana associada principalment a una superfície de conreu d'olivera.

La foia d'Ulldecona representa una plana menor situada, com una depressió, a l'interior de les serres de Montsià i de Godall. En aquest indret, anteriorment ocupat per cultius llenyosos de secà, s'hi han implantat els cítrics, com a conseqüència de l'expansió dels sistemes de reg. Els principals nuclis d'aquesta plana són Ulldecona, d'origen similar al nucli de la Sénia i també pràcticament situat a la frontera, i Freginals, situat a l'altra punta de la foia, més a prop de l'eix de l'Ebre.

En relació amb els conreus de cítrics de totes aquestes planes interiors, tot i que van créixer fins a finals de la dècada dels anys noranta, darrerament estan reculant per la plantació de molta olivera jove, especialment de varietat arbequina. Aquest canvi de cultiu s'explica perquè des de fa unes temporades, el futur del cítric està experimentant un moment d'incertesa lligat al procés de globalització del mercat de fruites i verdures, amb una competència de preus d'altres països. El cítric de les Terres de l'Ebre habitualment

s'ha destinat, sobretot, a l'exportació cap a països centreeuropeus. Això ha significat una escassa presència en el mercat català, i per tant, poc present en el mercat de consum que té més proper (la Regió Metropolitana de Barcelona) dominat pel cítric valencià. L'estratègia actual dels productors de cítric de les Terres de l'Ebre consisteix a apostar pel mercat de proximitat amb l'impuls de la marca de qualitat que està reconeguda actualment a les Terres de l'Ebre: Indicació Geogràfica Protegida Clementines de les Terres de l'Ebre.

Pel que fa a l'olivera, cal que es produeixi un producte de qualitat per fer viable el manteniment dels paisatges oleícoles. En aquest sentit, la Denominació d'Origen oli del Baix Ebre-Montsià o iniciatives com les de producció d'oli ecològic i/o procedent d'oliveres centenàries o mil·lenàries, poden ser uns grans aliats, per la qual cosa sembla probable la permanència dels paisatges d'olivera tant característics d'aquestes terres.

3.4 El paisatge de les terrasses fluvials

L'eix simètric d'aquest àmbit el constitueix el riu Ebre. Es tracta, doncs, d'un ambient constituït per una franja relativament estreta, vinculada als dipòsits al·luvials que el riu Ebre ha construït en els seus marges. Els paisatges de les terrasses no formen una unitat contínua al llarg de les Terres de l'Ebre, sinó que es poden diferenciar, de dalt a baix, fins a tres grans sectors: el de la conca situada entre Riba-roja d'Ebre i Vinebre, on les terrasses fluvials són reduïdes i el de la cubeta de Móra i l'eix Xerta-Amposta, on les terrasses fluvials són més importants.

Les terrasses fluvials situades a la conca entre Riba-roja d'Ebre i Vinebre, són en general més estretes. Destaquen les situades entre Vinebre i Ascó. La pràctica totalitat d'aquestes terrasses estan ocupades per conreus de fruiters de regadiu i vinya, i les hortes hi són escasses. Les terrasses formades sobre el meandre d'Ascó presenten un paisatge de plana conformat per les dues centrals nuclears d'Ascó.

El sector de la cubeta de Móra conforma un paisatge planer, inserit en una depressió tectònica i emmarcat per les alineacions muntanyoses següents: les serres de Pàndols i Cavalls, la serra del Tormo, la serra de Llaberia, les muntanyes de Tivissa-Vandellòs, i les serres de Cardó i el Boix. El riu, gràcies a la seva dinàmica, ha construït terrasses fluvials en ambdós marges, sobre els quals s'hi ha desenvolupat una rica agricultura de regadiu. Els cultius de fruita dolça ocupen una superfície considerable de les terrasses, especialment cirerers i auberges (préssecs), són l'expressió d'un paisatge intensament humanitzat resultat d'una economia agrària. En aquesta zona, la fruita dolça dóna uns rendiments força elevats en comparació amb la resta del territori. La millora tecnològica en l'extracció i la gestió de l'aigua ha permès que en els darrers anys el regadiu, i per tant, les noves plantacions de fruita dolça, vagin guanyant hectàrees i s'allunyin cada cop més de l'eix del riu, on tradicionalment s'havia concentrat el regadiu. En aquest procés s'han anat substituint els conreus d'oliveres i ametllers de secà per conreus de préssec. Els conreus de la fruita dolça, que els darrers anys han patit alts i baixos, han demostrat ser força competitiu

El poble d'Ascó i el riu Ebre, amb la torre de refrigeració de la central nuclear d'Ascó al fons. Rafael Lòpez-Monné

en els respectius mercats, i es preveu que es mantinguin. Per altra banda, actualment no queden gaires exemples vius de les sèries, explotació agrària familiar conformada per parcel·les perpendiculars al riu amb diversitat de conreus, que havien caracteritzat les terrasses fluvials de la cubeta de Móra, especialment les situades entre Miravet, Benissanet i Móra d'Ebre.

82

A partir de l'estret del pas de Barrufemes, i fins a l'inici del delta, el riu Ebre inicia el seu trajecte final, i és on es troba el darrer sector de les terrasses fluvials, el que transcorre de Xerta fins a Amposta, on ja s'inicia el delta de l'Ebre. Si el paisatge tradicional ha estat un paisatge agrícola divers de regadiu amb un patrimoni hidràulic abundant, el creixement de l'activitat econòmica i l'especialització han introduït certs canvis. La imatge associada als cultius tradicionals d'horta ha perdut rellevància a causa de l'expansió dels cítrics i dels cultius de fruita dolça. Els cítrics se solen ubicar en explotacions petites de menys de 2 ha. Des de finals de la dècada de 1990, la superfície dedicada a aquest cultiu no havia deixat de créixer, però en aquests moments està estancada per la incertesa lligada al procés de globalització del mercat de fruites i verdures. Si els productors adopten mesures de diferenciació del producte d'acord amb la producció de qualitat i la vinculació del producte a la preservació d'uns determinats paisatges, es podria garantir el manteniment dels actuals conreus de cítrics característics d'aquestes terrasses fluvials.

El cultiu que s'ha vist incrementat en aquestes terrasses del tram final ha estat el de l'arròs, la majoria en explotacions petites. L'elevat grau de mecanització de les pràctiques agrícoles i l'aportació de subvencions per part dels ajuts agroambientals i per la PAC són dos dels motius principals pels quals aquest cultiu ha vist incrementada la seva superfície. Els arrossars singulars que apareixen a les terrasses del tram entre Vinallop i Amposta estaran condicionats al conreu de l'arròs del delta en general. Si decau la rendibilitat, podrien dessecar-se i transformar-se en altres conreus de regadiu.

És a les terrasses fluvials on hi ha una important concentració residencial, industrial i comercial. A part dels nombrosos nuclis de població, el pas d'infraestructures lineals i el creixement disseminat d'algunes àrees urbanes també caracteritzen aquest espai.

En la majoria dels nuclis urbans predomina l'estructura urbana radial, desenvolupada a partir de petits enclavaments que han anat creixent i que estan situats en els punts més elevats. Precisament tenen l'origen en encreuaments de camins, la qual cosa vol dir que el pas a través d'aquests nuclis urbans és relativament fàcil i que sovint prenen la forma d'estrella. La situació de la majoria de nuclis urbans de les terrasses fluvials són enmig d'algun encreuament de carreteres o, a vegades, al fons d'una vall perpendicular al riu Ebre.

Aquests nuclis situats a les terrasses fluvials, juntament amb els situats a la línia de costa, són els que han atret un major nombre d'habitants d'aquestes terres durant el segle xx, i això ha tingut

Terrasses fluvials a prop de Vinallop on s'aprecia el cultiu de l'arròs, cobert d'aigua, i el conreu de cítrics, així com algunes naus industrials. Observatori del Paisatge

una plasmació en el seu creixement, ja que han aparegut nous barris, amb noves tipologies constructives, sovint amb més alçada i densitat d'habitatges que els teixits històrics. Així, per exemple, el nucli d'Amposta, el centre d'aquesta dinàmica de creixement a causa de la seva posició estratègica entre planes i el delta, té un parc immobiliari amb un elevat procés de creixement. Per una banda, s'urbanitzen les parcel·les buides dins del mateix nucli i, per l'altra, apareixen noves ocupacions del sòl als extrems del nucli. El nucli de Tortosa, en canvi, ha tingut un creixement més moderat, si es compara amb Amposta, tot i que es detecta una expansió del nucli urbà cap als extrems nord, a Ferreries i sud, al Temple. A Móra d'Ebre, el nucli més important de la cubeta de Móra, s'ha expandit de manera important el nucli urbà durant el darrer boom immobiliari, tot i que, en aquest cas, el creixement s'ha fet seguint el teixit urbà compacte.

Segons el Pla territorial parcial de les Terres de l'Ebre, en relació amb els sistemes urbans es preveu una major centralitat del sistema urbà Tortosa-Roquetes, tenint en compte la potenciació de la xarxa d'infraestructures i dels equipaments industrials. El sistema d'Amposta, estratègic per la posició de cruïlla entre les planes, les terrasses fluvials i el delta, seguirà condicionat pel dens sistema d'eixos viaris. El sistema de Móra d'Ebre i Móra la Nova no presenta un dinamisme tan gran com el d'Amposta o el de Tortosa i Roquetes, amb la qual cosa es preveu un creixement urbanístic moderat de cara als anys vinents. Es preveu que aquest creixement es faci seguint els eixos que marquen les dues principals vies de comunicació que creuen el territori, l'N-420 i la C-12.

Un aspecte que cal destacar en tractar els nuclis urbans de les terrasses fluvials és el potencial dels nuclis antics, tot i que en alguns casos actualment es troben en un estat que necessitaria una intervenció integral. Per la importància del patrimoni que conté, el cas més destacat és el de Tortosa, que té un dels nuclis antics més valuosos i amb més potencial, si se segueixen desenvolupant tasques de rehabilitació. En aquest sentit, tant Tortosa com Móra d'Ebre s'han acollit als ajuts del Programa de barris i àrees urbanes d'atenció especial de la Generalitat de Catalunya, des del 2005 i

L'expansió urbana de Móra d'Ebre durant el boom immobiliari s'ha realitzat seguint el teixit urbà compacte. Marc Coromina, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

2007 respectivament. Així, en aquells barris antics, com els de Tortosa o Móra, que hagin iniciat processos de regeneració i rehabilitació, és de preveure que hi hagi una revitalització que comportarà una millora dels paisatges urbans. En el cas concret de Tortosa, el 2013, s'havia executat el 80% de les actuacions programades pel Pla integral del nucli antic, i es preveia poder completar les actuacions durant el 2014.

Per altra banda, una de les altres dinàmiques d'aquests nuclis urbans de les terrasses fluvials, sobretot dels grans, és el del desplaçament de la població del centre de la ciutat a les urbanitzacions dels afores, cercant una millor qualitat de vida. En aquest sentit, destaquen les urbanitzacions de l'entorn de Tortosa i Roquetes, utilitzades principalment com a primeres residències per gent del territori.

Un altre tipus d'urbanitzacions que havien agafat embranzida els primers anys del segle XXI, però que han quedat estancades, són els nous projectes d'habitatges associats a camps de golf. Eren projectes que es pretenien ubicar en els límits de les terrasses fluvials amb el riu o el delta, cercant l'atractiu dels paisatges fluvials i deltaics. De tots aquests projectes, només se n'ha finalitzat un completament, el complex urbanístic i de golf a Camarles, i un de parcialment, el de la Palma a l'Aldea. La Palma havia de representar la construcció de 1.000 habitatges en un indret d'elevada diversitat paisatgística, en contacte amb les serretes que descendeixen del coll de l'Alba, el delta i el riu Ebre. Tanmateix, a causa de la crisi, aquesta urbanització s'ha aturat, i es planteja un projecte alternatiu de menys envergadura.

En general, a les terrasses fluvials, el creixement ha estat massa sobtat per quedar ben assimilat en el paisatge, la qual cosa ha donat lloc a perifèries que sovint són espais intermedis poc coherents amb l'entorn. Aquests tipus de paisatges sobretot es localitzen al llarg de la carretera N-340, entre Sant Carles de la Ràpita i l'Aldea, la C-12, entre Amposta i Tortosa-Roquetes, i la C-42, entre l'Aldea i Tortosa, així com a la perifèria d'aquests nuclis urbans.

Al mateix temps que es produeixen els creixements urbanístics descrits, gairebé tot el conjunt de masos associats als conreus de regadiu estan patint un procés continuat d'abandonament, en molts casos irrecuperable, malgrat que algun s'hagi rehabilitat com a segona residència o com a allotjament rural. Aquest fet significa la pèrdua d'aquest sistema d'assentament tradicional i un deteriorament estètic del paisatge, ja que es tracta d'àmbits molt visibles des de dues vies, la C-12 i la C-42, molt transitades.

Una altra dinàmica molt important a les terrasses fluvials, especialment en les del tram final del riu, ha estat la construcció d'infraestructures i polígons d'activitat econòmica. Aquesta dinàmica s'ha concentrat en el triangle format per Tortosa, l'Aldea i Amposta. Segons el Pla territorial parcial de les Terres de l'Ebre, el sòl industrial s'haurà de desenvolupar potenciant els existents o omplir les activitats en àrees que resulten ja condicionades per l'ús industrial. La urbanització i l'edificació, actualment molt mins, del polígon Catalunya Sud serà sens dubte la peça industrial més gran en superfície de les Terres de l'Ebre, i a la vegada, una de les més grans de Catalunya. Es preveu que aquesta àrea sigui un nou referent

Hi ha la previsió que el polígon Catalunya Sud, actualment amb un nivell baix d'ocupació, sigui la superfície industrial més gran de les Terres de l'Ebre. Observatori del Paisatge

productiu, de manera que prengui el relleu al polígon del Baix Ebre, ja molt saturat. Per aquesta raó serà important tenir en compte el model d'ús del sòl i la qualitat arquitectònica. A les terrasses fluvials de la Ribera d'Ebre l'any 2012 es va finalitzar el polígon industrial del Molló, just als peus de la zona de contacte entre el baix Priorat i la cubeta de Móra, tot i que de moment la major part de les parcel·les no estan ocupades.

84

L'expansió progressiva del sòl urbanitzat i de les àrees industrials implica una major intensitat d'infraestructures, com pot ser la recent autovia entre Tortosa i l'Aldea. Actualment es preveu el desdoblament de l'N-340 de tal manera que pugui facilitar l'accés a tots aquests espais considerats nous motors econòmics de la zona. Aquest desdoblament ha de transcórrer dins del terme de Tortosa, aigües avall de Campredó, amb la necessitat de construir un pont nou sobre l'Ebre.

Pel que fa a les activitats extractives a l'eix de la Carrova a Campredó, als dos costats del riu Ebre, hi ha diverses pedreres que són visibles tant des de la C-12, entre Amposta i Tortosa, com des de la C-42, entre Tortosa i l'Aldea, ambdues vies amb una intensitat de trànsit molt elevada. Algunes d'aquestes activitats extractives que actualment estan abandonades s'han convertit en punts d'abocament incontrolat de runa de la construcció.

Finalment, en relació amb les àrees d'interès natural, en fràgil equilibri en aquest àmbit paisatgístic, i que es configuren a partir de retalls de bosc de ribera (en el cas del riu Ebre) i d'ecosistemes propis dels barrancs mediterranis (en el cas dels barrancs que hi menen des de la plana del Baix Ebre-Montsià, des dels vessants de Tivenys i coll de l'Alba, des del baix Priorat i des de la cubeta de Móra), en un futur sembla que tendiran a consolidar els seus valors naturals en aplicació de les noves polítiques de gestió de les conques hidrogràfiques. Malgrat tot, els boscos de ribera del riu Ebre estan fortament condicionats per la pressió agrícola, per una banda, i per la inestabilitat dels marges del riu, per l'altra, que posen en risc la seva viabilitat. A més, espais humits singulars com

els ullals de la Carrova o el marjal de Campredó, que representen petits conjunts de notable interès ecològic i hidrològic, si no són protegits i gestionats adequadament es podrien veure deteriorats, o fins i tot arribar a desaparèixer.

3.5 El paisatge del delta

El delta de l'Ebre s'ha convertit, aquests darrers anys, en un símbol d'identitat de les Terres de l'Ebre, sobretot per l'amenaça que representen els diversos projectes de transvasament d'aigua de l'Ebre, que comprometria la ja per si delicada estabilitat del delta. La seva riquesa natural i patrimonial, però, ja va començar a ser reconeguda a la dècada de 1980, amb la declaració de Parc Natural.

El paisatge del delta de l'Ebre és un paisatge cultural; el seu aspecte és resultat d'una naturalesa modulada per les activitats humanes. Es tracta d'una zona humida constituïda en els seus marges per aiguamolls, marjals, maresmes, torberes i llacunes salobres, considerada en el passat com una zona marginal destinada a la ramaderia extensiva, la caça o la pesca, que s'ha anat transformant a partir de la segona meitat del segle xx en un espai agrícola, fruit de la dessecació i parcel·lació dels camps. El paisatge actual es caracteritza sobretot per una combinació d'arrossars, séquies, marjals, ullals i canyissars, entre els quals s'ubiquen alguns nuclis de població.

Tot i que el paisatge natural del delta ha estat profundament transformat per l'activitat agrícola, a la línia de costa encara es conserven espais de marjal en condicions naturals o seminaturals. Aquests constitueixen un dels paisatges lacustres més importants del Mediterrani, on es localitzen les llacunes salobres de les Olles, el Canal Vell, el Garxal, l'Alfacada, la Platjola, la Tancada i l'Encanyissada, envoltades de joncs i canyissars amb vegetació natural halòfila. La dinàmica fluvio-marina ha donat lloc a dues barres en forma de península, la Punta de la Banyia, a l'hemidelta nord, i la Punta del Fangar, a l'hemidelta sud. A sobre d'aquestes formaci-

El paisatge del delta de l'Ebre és resultat d'una intensa activitat humana. Observatori del Paisatge

ons s'han desenvolupat platges estretes i allargades, amb dunes de sorra colonitzades per vegetació pròpia d'aquests ambients (psammòfila).

En relació amb les dinàmiques naturals del delta, diversos estudis confirmen que el delta de l'Ebre pateix regressió i subsidència (enfonsament), fet que afavoreix que els ambients salins vagin guanyant terreny, especialment en els primers centenars de metres pròxims al mar. Així, en els darrers anys alguns conreus s'han vist obligats a desaparèixer per l'avanç de la falca salina. També les polítiques de conservació del parc natural han afavorit la retirada de conreus dels límits dels espais protegits. Aquesta dinàmica es pot agreujar en un futur a causa del canvi climàtic. En aquest sentit, i d'acord amb les dades del Panell Intergovernamental sobre el Canvi Climàtic (IPCC), d'ara al 2050 es podria produir un ascens del nivell del mar de l'ordre dels 15 cm. Si s'hi suma l'efecte de la subsidència, aquest fet podria suposar entre 25 i 30 cm d'enfonsament relatiu del terreny en relació amb la cota marina en menys de cinquanta anys. Tenint en compte aquestes previsions, els responsables de la Subdirecció General de Ports i Aeroports de la Generalitat de Catalunya apunten vers l'estratègia de retirada gradual i progressiva dels espais construïts de la primera línia de costa. A banda d'aquesta mesura preventiva, també hi ha diverses propostes d'actuació per mitigar aquests efectes. Per una banda, la proposta d'introduir esculleres o altres alineacions rígides i pesants per frenar l'embat del mar i guanyar-li terreny de manera permanent no s'han tirat endavant en no poder contenir el procés d'enfonsament, que és el més greu. Aquesta mesura implicaria una artificialització del perímetre del delta. Per altra banda, també hi ha la proposta de construir sistemes de bypass de sediments des dels embassaments de l'Ebre fins al delta que, juntament amb l'adopció dels criteris preventius mencionats anteriorment, permetria el manteniment d'uns paisatges relativament semblants als actuals.

Com s'ha comentat, el paisatge del delta és eminentment cultural, i el seu caràcter ve determinat, en gran part, pel conreu de l'arròs.

Tot i això, existeixen altres conreus, sobretot d'horta, que malgrat que ocupen una superfície menor, contrasten amb el monocultiu de l'arròs. El desenvolupament de l'activitat agrícola al delta es realitza mitjançant dos grans sistemes de regadiu, el canal del marge dret de l'Ebre, amb 51,7 km de longitud i el canal de l'esquerra de l'Ebre, de 55,4 km de longitud. Actualment aquests canals reguen una superfície que s'aproxima a les 30.000 ha sumant els dos marges de l'Ebre, concretament 15.170 ha el canal de la dreta i 12.690 ha el de l'esquerra.

A part d'aquests canals més importants, les Terres de l'Ebre disposen d'altres infraestructures hidràuliques, moltes de les quals reben l'aigua del sistema principal de l'Ebre. Així, per exemple, l'antic canal de navegació de l'Ebre rega un total de 1.140 ha amb aigua del sistema principal del canal del marge dret de l'Ebre. I, a la vegada, del canal de navegació surt la séquia Gran. De la mateixa manera, del canal del marge esquerre, neix la séquia Sanitària.

Així doncs, el paisatge s'ha anat transformant cap a l'agrícola de regadiu actual i ha desplaçat alguns usos extensius que tenien lloc a la plana deltaica (obtenció de sal, cultius de cereals, cultius d'horta i alguns fruiters, aprofitament de la vegetació natural com a matèria primera per a la construcció o artesanía, la ramaderia, etc.). El resultat de tota aquesta dinàmica ha estat un paisatge agrari de rics contrastos visuals al llarg de l'any. Durant els mesos d'hivern els camps d'arròs són drenats, i deixen al descobert unes terres fosques que els agricultors es dediquen a preparar. A la primavera, amb la inundació i la posterior sembra dels camps, el paisatge queda dominat per una làmina d'aigua, interrompuda pels marges dels camps i les séquies. A mesura que l'arròs va creixent, durant els mesos següents, s'eleva per sobre la làmina d'aigua, i genera un paisatge verd que acaba dominant la plana deltaica durant els mesos d'estiu. Durant l'última fase del conreu, que té lloc entre els mesos de setembre i octubre, els agricultors segueixen l'arròs, ajudats actualment per maquinària especialitzada.

En relació amb el conreu principal, l'arròs, cal comentar que el 65% de la producció i comercialització de l'arròs del delta es con-

La regressió i subsidència afavoreixen que els ambients salins vagin guanyant terreny. A la imatge, el salobrar rere la platja de l'Alfacada. Fundació Catalunya-La Pedrera

centra en dues grans cooperatives: Arrossaires del Delta i la Cambra Arrossera del Montsià. Arrossaires del Delta és el resultat de la fusió el 2002 de quatre cooperatives (Cambra Arrossera La Cava, Cooperativa Arrossera de Camarles, Arrossera Aldeana del Baix Ebre i Cooperativa Agrícola de Jesús i Maria). La Cambra Arrossera del Montsià es va crear l'any 2003, fruit de la fusió de la Cooperativa agrícola de Sant Jaume d'Enveja i la d'Amposta. La fusió de les cooperatives ha permès que el conreu de l'arros tingui una certa viabilitat. Per altra banda, ambdues cooperatives disposen d'instal·lacions de mides poc proporcionades amb l'escala dels altres elements presents al delta, no obstant això, es tracta d'elements molt puntuals. En aquest sentit, en els darrers anys s'han anat construint noves instal·lacions agrícoles auxiliars. Per bé que aquestes construccions no han arribat a l'extrem de generalitzar-se, per les característiques volumètriques que tenen, també han canviat de manera puntual la fesomia de l'assentament dispers tradicional del paisatge deltaic que tradicionalment estava conformat per unes poques construccions i barraques fetes amb materials propis del territori.

Des del 1998, en el cultiu de l'arros en l'àmbit català s'apliquen mètodes de producció agrària compatibles amb la protecció del medi ambient de zones humides incloses en el llistat de la convenció de RAMSAR. Principalment, se substitueixen els tractaments químics per tractaments biològics. També s'afavoreix el control mecànic de les males herbes, especialment amb la tècnica del fangueig mecànic, mitjançant inundacions prematures per tal de poder evitar l'ús d'herbicides (DAR, 2003). Aquesta pràctica significa que, des que s'aplica, el delta estigui més dies inundat, fet que es tradueix en un període més llarg de paisatges d'aigua.

Actualment, el sòl agrícola ja ha arribat al seu màxim d'ocupació de superfície i no es preveu que hi hagi noves rompudes ja que, on

no hi ha arrossar, hi ha alguna figura de protecció que en limita els usos. Així, es preveu que l'arrossar continuï sent el principal conreu del delta. Aquest fet el reforcen dues qüestions: per una banda, la qualificació de la Denominació d'Origen Protegida Arròs del Delta de l'Ebre, que reconeix la qualitat dels arrossos cultivats en aquesta zona; i per l'altra, el fet que l'arros sigui l'únic cultiu apte per les característiques del delta.

Finalment, en relació amb els nuclis urbans que hi ha en aquest territori, s'originen a partir de l'agrupament d'edificacions agrícoles, per això presenten una important extensió superficial que forma uns paisatges urbans força peculiars. L'aspecte dels nuclis, aparentment caòtic i desordenat, respon a una lògica de distribució familiar entre els descendents de les propietats (construcció d'habitatges adossats seguint l'estructura de les propietats), a una manera cultural de relacionar-se amb el medi (existència d'horts urbans en quasi cada parcel·la), i a una distribució capil·lar (seguint els principals eixos viaris). Tot plegat fa que els nuclis urbans del delta de l'Ebre presentin un urbanisme caracteritzat pel caràcter disseminat i per l'absència d'un nucli urbà consolidat, seguint els orígens de creació d'aquests nuclis que ho feien a partir d'un conjunt inconnex de barraques, edificacions aixecades a partir dels materials de la zona: joncs, canyes i fang. Cas a part són els nuclis turístics i residencials de Riumar (municipi de Deltebre) i de l'Eucaliptus (municipi d'Amposta), situats a primera línia de costa, que no segueixen aquesta distribució. En el cas de Riumar predomina el xalet unifamiliar aïllat i a la urbanització dels Eucaliptus predomina el bloc d'apartaments turístics. En els darrers anys, els creixements urbanístics s'han concentrat sobretot als nuclis urbans de Sant Jaume d'Enveja i Deltebre, fet que és de preveure que segueixi de la mateixa manera en un futur. Les noves intervencions no haurien de sobresortir excessivament pel que fa a l'alçada, que acostuma a ser de planta i un pis, o bé dos pisos.

Nous creixements al nucli de Deltebre. Departament de Territori i Sostenibilitat

4. Expressió artística del paisatge

Fantasia de l'Ebre II, de Joaquim Mir.
Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía

Al llarg de la història, artistes i escriptors han transmès en les seves obres atributs estètics i simbòlics dels paisatges de les Terres de l'Ebre, i ells mateixos, sovint, també n'han estat els creadors. Tot el llegat artístic i literari relacionat amb el paisatge aporta una riquesa que es deriva del recull de les sensacions visuals, sonores i sentimentals que fa que aquests valors simbòlics constitueixin una identitat pròpia de persones, muntanyes, rius, pedres, terra... Només en comptades ocasions aquest llegat artístic ha transcen-

dit les fronteres del territori mateix des del qual es projecta, del paisatge representat en si. En aquest capítol fem una síntesi de tot aquest llegat intangible mitjançant l'anàlisi del patrimoni tangible i d'obres realitzades pels artistes i escriptors.

És un fet que la societat coneix determinats autors o determinats paisatges prolífics. D'altra banda, es nota viu un cert redescobriments d'artistes ebrencs que tracten el paisatge, així com un redescobriments d'aquests paisatges en les obres actuals, derivats de l'important moviment en contra del transvasament de l'Ebre i d'altres moviments socials de principi del segle actual, que han situat les Terres de l'Ebre en els mapes mentals de molts catalans i catalanes. Aquest fet el descriu perfectament l'escriptor de Sant Carles de la Ràpita Emili Rosales quan parla d'un cert: "[...] retrobament amb el paisatge present i passat de l'Ebre que molts ciutadans d'aquestes comarques han dut a terme en els últims anys, i que el conjunt de la societat catalana també ha fet de manera incipient però certa. Si el paisatge i la història de l'Ebre han estat marginals per ser llunyans o distants o desconeguts, ara han esdevingut interessants i significatius just pels mateixos motius. ¿Passarà l'Ebre de ser el paisatge invisible a esdevenir el gran descobriment? Només ho sap el temps" (Rosales, 2008: pàg. 153).

4.1 Literatura oral i escrita

Emili Rosales explica el paper del paisatge ebrenc en la literatura catalana amb aquesta afirmació: "El paisatge de l'Ebre ha estat *invisible* per a l'imaginari català modern, no ha format part de la mitologia paisatgística de la cultura catalana del darrer segle i mig, la que a partir de la Renaixença torna a fundar la identitat catalana. Aquest imaginari paisatgístic ha tingut dos grans referents: d'una banda, el Pirineu, sobretot al segle XIX i de la mà de l'escriptor més representatiu de la represa de la literatura catalana, Jacint Verdaguer; i d'una altra banda, l'Empordà, la matèria primera de l'escriptor català més influent del segle XX, Josep Pla. [...] Llavors el paisatge de l'Ebre, les Terres de l'Ebre, en quedar-se sense una representació artística que li hagi atorgat un valor cultural, un valor afegit, ha restat *invisible* durant dècades per a la consciència col·lectiva catalana. I és que és la cultura qui atorga valor al paisatge, qui modela el paisatge i no a la inversa; un paisatge amb valor cultural compta amb una protecció de la qual manca un paisatge no culturalitzat. I aquí rau la fragilitat del paisatge ebrenc, que malgrat l'evidència en termes ecològics del valor del delta de l'Ebre, aquest valor no estava assumit pel conjunt de la societat catalana" (Rosales, 2008: pàg. 149-150).

Així doncs, els paisatges ebrencs són uns dels grans desconeguts en la cultura literària catalana. Malgrat tot, i en paraules del mateix Emili Rosales: "[...] òbviament ha existit una cultura que recrea o que parteix del paisatge de l'Ebre, malgrat que la seva incidència sobre el conjunt de la societat catalana no hagi estat prou intensa o potser prou insistent" (Rosales, 2008: pàg. 150). Els paisatges ebrencs han inspirat fragments literaris o obres senceres de diversos escriptors. Els més reconeguts, tant dins l'àmbit ebrenc com fora d'ell, són: Sebastià Juan Arbó (Sant Carles de la Ràpita 1902-Barcelona 1984), Artur Bladé i Desumvila (Benissanet

Grup de visitants durant la ruta literària d'Artur Bladé per Benissanet. Jordi Urioz. Arxiu Associació Cultural Artur Bladé

1907-Barcelona 1995), i Jesús Moncada (Mequinensa 1941-Barcelona 2005).

Fins i tot estudiosos com Pere Poy reflexionen sobre l'existència d'un cànon narratiu ebrenc i la seva vinculació amb el paisatge: "[...] es tracta d'un cànon que subratlla les coincidències, endemés poderoses, entre aquests escriptors. Certament varien llurs actituds davant el riu Ebre. Però en paral·lel no poden articular el paisatge literari sense una interacció amb el paisatge real. Certament varien llurs actituds davant l'allunyament del paisatge real, així com també en varien llurs vivències. Però en paral·lel l'allunyament fibla la memòria, alhora que contribueix a modelar un paisatge literari passat pel seu sedàs. I certament varien llurs actituds davant la fatalitat oculta en l'allunyament. Però en paral·lel la fatalitat, la impossibilitat de retornar al paisatge real, esclata en l'articulació del paisatge literari" (Poy, 2007: pàg. 3).

En els darrers anys s'han iniciat diversos projectes de rutes literàries per tal de resseguir i descobrir els paisatges que van descriure o que van inspirar les seves obres. Probablement el projecte més reeixit és la proposta impulsada l'any 2007 per l'Associació Cultural Artur Bladé i Desumvila en motiu del centenari del naixement de l'escriptor. Aquest projecte consisteix en una ruta literària que recorre els espais més representatius de la vila natal de l'escriptor, Benissanet, a través dels textos de les seves obres.

Sebastià Juan Arbó era fill d'uns pagesos que es van instal·lar a Amposta, quan ell tenia vuit anys. Als divuit anys va començar a escriure la que potser va ser la seva obra més destacada, *Terres de l'Ebre*, publicada per primera vegada el 1932. Llegir la seva obra és una bona manera de traslladar-se simbòlicament als paisatges del delta de l'Ebre. De fet, hi ha autors actuals com el mateix Rosales que afirmen que: "El primer escriptor —parlem de la literatura contemporània— a situar el paisatge i la gent de l'Ebre en el centre de la seva obra és Sebastià Juan Arbó, el qual aconsegueix un cert impacte en la literatura catalana dels anys trenta precisament pel desconeixement barceloní de la realitat ebrenc. Arbó, més enllà d'altres consideracions, és el gran presentador del

món de l'Ebre a la Catalunya del Noucentisme. Malauradament, el daltabaix que va representar la Guerra Civil en tants aspectes també va estroncar aquesta normalització que els llibres d'Arbó representaven" (Rosales, 2008: pàg. 150).

En diversos fragments de *Terres de l'Ebre* (Juan Arbó, 1980) descriu amb delicadesa la seva visió dels aiguamolls de la desembocadura del riu:

"Els ànecs salvatges volaven arran de les llacunes quietes com miralls, i cercaven refugi en l'espessor dels senillers. Cap a l'est, el far de Buda alçava el seu fanal resplendent per damunt de la vall, mostrant-lo ara a la mar, ara a la muntanya, i tota la nit seguia el mateix joc, infatigable.

En el silenci profund, el colpejar monòton de l'aixada contra la terra adquiria ressons gairebé temorosos, com si es profanés quelcom de sagrat en l'ànima del repòs i del silenci. Del fons del senillers, immòbil com una decoració, sota la claror de la celstia, una grana va llançar el primer avis per damunt dels aiguamolls, i, com si es tractés d'una contrasenya, una altra li contestà des de lluny; i de seguida, una altra i una altra... I en ràpid crescendo, des de totes bandes del camp, el seu cant va anar alçant-se i allunyant-se, fins a convertir-se en una ample remor aspra, monorítmica, que es resolía, però, en una única i harmoniosa veu ascendent en el silenci ampla, profunda i misteriosa, cap a l'infinit..." (Juan Arbó, 1980: pàg. 20).

En aquesta obra, *Terres de l'Ebre*, el paisatge és molt present, sobretot el paisatge humit del delta. L'autor hi descriu la lluita per la colonització agrícola de tres generacions de pagesos, amb una descripció tràgica del novel·lista. El següent fragment explica com era el paisatge durant aquest procés:

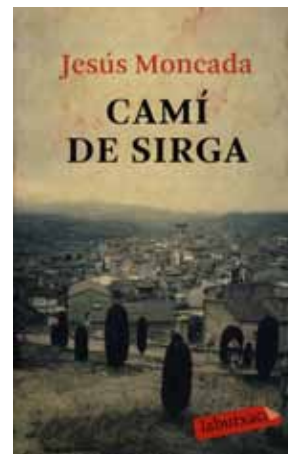
"Cap a Llevant les maresmes cobertes pels senillers s'estenien encara fins a la mar; a la part oposada la verdor dels conreus havia envaït ja tota la ribera. Una ampla extensió inabastable, una immensa planúria inundada de llum, sembrada ací i allà de casetes emblanquinades, desplegava ara la seva bellesa davant dels ulls, es dilatava devers tots els horitzons i moria a la part alta davant la línia obscura dels turons, poblats d'oliveres i garrofers, per on passava la carretera. Allí, a la vora d'ella, Amposta reposava invisible, meitat dels arrossars, meitat dels oliverars, a la vora de l'Ebre, amb les fàbriques d'elaborar arròs aixecant contra l'horitzó llurs altes xemeneies. Més enllà els turons suaus, amb llurs oliverars i amb els quadres de les vinyes en les vessants, anaven ascendint dolçament fins a perdre's al peu de les muntanyes que blavejaven allà al fons.

Aquí a l'entorn d'ells i per tots els camps d'arròs, remors de vida nova despertaven poderosament. Cap a Occident, resseguint sempre pels alts eucaliptus centenaris alçats a banda i banda, passava el canal principal: en aquell canal, "el canal gran", hi havia l'origen de tota l'actual prosperitat. Naixia el canal prop de Xerta, més amunt de Tortosa, allí on l'Ebre era quasi tallat per una alta parada, l'Assut, i on agafava l'aigua que portava després a la Ribera. Al peu de l'alta parada, bullien les aigües en una ampla faixa d'escumes, i els sorolls ressonaven amplament en el silenci

de les muntanyes. Regava primer les hortes de Tortosa; travessava Amposta sota els ponts enlairats pel llit obert dintre la roca i es precipitava a la vall com en un joíós alliberament. Després es vessava per ambdós marges als canals secundaris, en precipitades cascades en les quals l'aigua es debatia sorda i impetuosa contra els costats, formant remolins i aixecant escumes amb soroll de vent llunyà damunt els senillers d'hivern; dels canals secundaris es vessava a les regadores; de les regadores, als arrossars, i dels arrossars passava als desaigües, que la restituïen a la mar després d'haver-ho fertilitzat tot fins al racó més amagat de la ribera" (Juan Arbó, 1980: pàg. 58-59).

Tot i la importància de l'obra literària de Juan Arbó, diversos estudiosos consideren que bona part de la literatura ebreca del segle xx està vinculada a la figura de l'escriptor Jesús Moncada (Mequinensa, 1941-Barcelona, 2005). En la seva obra es recrea —a cavall entre el realisme i la fantasia— el passat de l'antiga població de Mequinensa, ara soterrada sota les aigües del riu Ebre i reconstruïda en uns terrenys més alts de la comarca del Baix Cinca, just al límit amb les Terres de l'Ebre.

Una de les obres més conegudes i traduïdes de Jesús Moncada és *Camí de sirga*, que pren el nom del sender que vorejava l'Ebre des de Tortosa fins a Mequinensa. Quan el vent no era favorable, animals de càrrega i sirgadors —persones de força— se situaven en aquest camí des d'on empenyien les embarcacions fluvials riu amunt amb l'ajuda de cordes. De fet, els ambients i la cultura ribereca esdevenen els protagonistes de la major part de novel·les d'aquest autor.

Coberta del llibre de Jesús Moncada
Camí de Sirga

Segons Emili Rosales, amb *Camí de sirga*, "Jesús Moncada irromp al panorama literari català, cinquanta anys després d'Arbó, amb una obra que torna a posar sobre la taula el paisatge i el món de l'Ebre, però sobretot el cataclisme personal, col·lectiu, provocat per la construcció d'un pantà que va posar fi al poble de Mequinensa. És la segona vegada que aquest paisatge s'instal·la en la primera línia de la cultura del país i, com en el cas de *Terres de l'Ebre*, ho fa explicant un canvi de grans dimensions. Aquí Moncada, com

allà Arbó, és capaç de fixar l'ull de l'huracà, l'instant exacte en què es desencadenen els esdeveniments" (Rosales, 2008: pàg. 151).

Artur Bladé i Desumvila, tot i que no va començar a publicar llibres fins als trenta-set anys, sobretot vinculats a Benissanet, la Ribera d'Ebre i el catalanisme, fou molt prolífic. Els paisatges de la terra natal apareixen en diverses de les seves obres literàries, com per exemple a *Benissanet. Els treballs i els dies d'un poble de l'Ebre català* (1953), *Crònica del país natal. Vida i mort d'un petit món* (1958), *Gent de la Ribera d'Ebre. Artesans, pagesos, rodaires...* (1971), *Guia de Benissanet* (1982), *Visió de l'Ebre català* (1983) i *Les primeres descobertes* (1995).

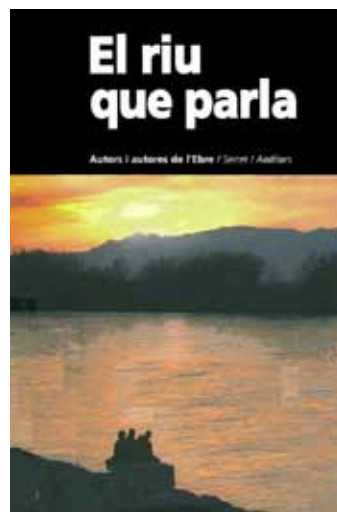
En aquestes obres Bladé descriu magistralment els ambients, situacions, personatges i paisatges dels territoris del voltant de l'Ebre, evocant a manera de crònica multilocal, la geografia física i humana del país natal. És una obra que entra de ple en el gènere del millor memorialisme literari, aquell que, transcendent l'anècdota local, sublima tot allò viscut en una peça creadora de gran estil, en la qual la senzillesa del que és narrat adquireix un to tan pròxim que el fa plenament humà i, per tant, universal. L'obra que abraça més descripció paisatgística de les Terres de l'Ebre és *Visió de l'Ebre català*, relat d'un viatge fluvial, el 1968, des de Riba-roja d'Ebre fins al delta.

A banda d'aquests escriptors més reconeguts, també n'hi altres que van ser, i són, inspirats pels paisatges ebrencs en la seva literatura. Aquest és el cas de Carmel Biarnés (1928-1992), cronista, escriptor, fotògraf i historiador, nascut a Ascó. Reconegut a la Ribera d'Ebre per la seva tasca infatigable de defensar i donar a conèixer la història, la tradició i el patrimoni de la comarca, va ser cofundador del Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre i autor de molts llibres entre els quals destaquen, pels relats del paisatge que hi fa, els següents: *Guia d'Ascó* (1983), *El meu riu Ebre* (1985) i *La navegació fluvial per l'Ebre* (1987).

Darrerament han sorgit escriptors il·lustres part de l'obra dels quals s'inspira, s'ambienta o recrea paisatges ebrencs, com el mateix Emili Rosales, amb l'obra *La ciutat invisible* (2005) o Andreu Carranza, amb obres com *Riu avall* (1996), *El desert de l'oblit* (1993), *Anjub. Confessions d'un bandoler* (2000) i *L'hivern del Tigre* (2004).

En l'apartat literari situat a mig camí entre la literatura de viatges i la crònica local es poden situar autors com Xavier Garcia, amb l'obra *Catalunya també té sud* (1997), Josep Maria Espinàs amb *A peu per la Terra Alta* (1989) o Joan Perucho amb *Fulls de les fronteres. Entre Gandesa i Alcanyís* (2003). Totes aquestes obres contenen descripcions del paisatge més o menys realistes, per bé que passades pel sedàs que representa l'ull i la ment de l'escriptor.

Els darrers anys, el paisatge ha esdevingut un element central de la reflexió literària, tal com ho demostren diverses publicacions i trobades literàries realitzades a les Terres de l'Ebre, com per exemple la III Edició de la Trobada d'Autors Ebrencs al Matarranya (2008), dedicada al paisatge ebrenc en la creació artística. Una selecció dels relats breus relacionats amb la trobada van ser publicats amb el títol *El riu que parla*, editada per Aeditors i Llibreria Serret amb l'objectiu de fer visible l'amenaça de transformació i degradació del paisatge ebrenc.

Coberta del llibre El riu que parla

El 2003 es va publicar un recull de narracions titulat *El brogit de l'Ebre* (Grau, 2003), amb quinze narracions que tenen com a fil conductor el riu Ebre. Els textos transmeten l'essència del paisatge i de les persones que s'hi identifiquen. És una publicació que fa una contribució per consolidar l'imaginari ebrenc dins el panorama literari català.

El 2004 es va publicar *Terres d'aigua* (Grau, 2004), un recull de versos inèdits de vint poetes ebrencs de totes les generacions. Aquí els poetes basteixen un univers de paraules mentre es miren aquestes terres d'aigua.

També la poesia ha reflectit "un canvi pel que fa a la relació de la gent amb el seu paisatge, amb el riu, que podríem dir que s'ha allunyat de la vida quotidiana" (Rosales, 2008: pàg. 152):

*"Parlo d'un riu entre canyars, domèstic;
Parlo —Virgili amic— de l'horta ufana,
Dels tarongers florits i l'api tendre,
De l'aixada i la falç, del gos a l'era.
(lluny, pel cel clar, va un vol daurat de garses).
Parlo d'un riu antic, solacat encara
Pels vells llaguts: els últims, llegendaris
Llaguts, tan afuats com una espasa,
I carregats de vi, de llana, d'ordi,
I amb mariners cantant sobre la popa."
(Vergés, 1991: pàg. 53)*

Altres poemes però, s'han inspirat en els canvis més recents de les darreres dècades, com el poema "Miami platja de Mont-roig del Camp" de Javier Caballero:

*"Gratacels a primera línia de mar.
Des de la més alta terrassa
tot un any de feina es relaxa
davant la Mediterrània turística:"*

*el tel blau marí, ratlla, blau cel.
L'alta casa de pisos és un soldat
que escopeteja l'ombra voraç
per sorra, mar i cel.
Ferit, s'apaga el paisatge.”
(Caballero, 2008: pàg. 63)*

Per altra banda, el paisatge de les Terres de l'Ebre també és present en diverses cançons, tan tradicionals com actuals. A les Terres de l'Ebre, especialment al Baix Ebre i Montsià, ha estat, i és, característic el cant improvisat de jotes per part de cantadors acompanyats d'una rondalla, formació musical de vent i corda. La rondalla sona de fons amb una jota tortosina de melodia fixa i ritme reiteratiu que finalitza quan el cantador alça una mà, el senyal que ja ha ideat el vers. Entre estrofa i estrofa la rondalla torna a interpretar la jota. Els temes dels cantadors, improvisats, són encàrrecs que el públic sol·licita, i solen fer referència a temes amables o picants, d'una certa crítica social, de cants a la terra, a l'agricultura o al mode de viure d'un territori.

Per altra banda, també cal citar les recerques i actuacions del grup Quico el Célio, el Noi i el Mut de Ferreries. El grup fou creat el 1992 amb l'objectiu de recuperar i difondre l'ús i el coneixement de la música popular i tradicional de les comarques del sud de Catalunya. Amb la música, el teatre i la ironia han donat a conèixer dins i fora del territori ebrenc uns costums i un tipus de vida mitjançant la recreació de personatges. Han reivindicat la jota com a música autòctona i no com una influència fronterera, ja que anys enrere l'anomenat folklore tortosí es considerava no propi de la cultura catalana, ja que s'entenia que provenia del País Valencià i d'Aragó. A partir de la publicació de Joan Moreira, *El Folklore Tortosí* (1934), Artur Gaya i Jordi Fusté, membres de Quico el Célio, el Noi i el Mut de Ferreries, van començar a fer recerca amb diversos documents com partitures, relats, cançons escrites, gravacions, crims cantats a l'estil dels cecs, recopilacions locals, etc., a partir de la qual han anat sorgint els espectacles, CD o llibres.

Del seu treball destaquen diverses cançons que tracten del mode de vida o del paisatge de les Terres de l'Ebre, com per exemple: “El Carrilet i el Vaporet”, “Es cantava i es canta”, “Jota de les plegadores d'olives”, “Jota espaïda del pas del vent”, “La font del moro”, “Panxampla” i “De la Terra de l'Ebre D.O.”. Precisament aquesta darrera cançó, que forma part del primer disc de l'any 1994 anomenat *Es cantava i es canta*, descriu els principals trets distintius dels paisatges i la gent de les Terres de l'Ebre. A continuació se n'exposa la lletra:

*“Baixo el Coll de Balaguer
entre mel i gent pesquera
i, com si es tanqués el mar,
veig la Punta del Fangar.
Brilla el far entre les dunes,
la primera llum del delta.*

*Mil ocells blancs em saluden
quan travesso les llacunes:
olor d'arròs, colors d'aigua,
arbres grans i solitaris.
Al fons, la sal de la Banya,
des d'on la Ràpita canta.*

*Sota el capell de Montsià
enfilo cap al Marjal,
de la vora del riu Sénia
veig camins que van al sud:
les mateixes oliveres...
els mateixos garrofers...*

*Ebre amunt, ciutats antigues,
entre torres i campanes,
guarden les pedres dels íbers,
les monedes dels romans,
les cançons i l'art dels moros
i les cases dels cristians.*

*Per hortes, barrancs i planes,
s'amaguen arbres i cases:
pobles de gent sense pressa,
que crida amb el vent de dalt,
un que pren el sol quan treballa
i corre el bou quan hi ha festa.*

*Cap a les terres de dalt
roques com les de Benet,
serres de Cavalls i Pàndols,
i un vi que porta alegria,
inspiren pintors, artistes,
somniaadors de nit i dia.*

*I, al mig de tot, el gran Port
que és la muntanya més alta:
es pot veure, en dia clar,
del Pirineu a Mallorca,
el Coll de l'Alba, Cardó
i tots els colors del delta.*

*Diu que al Tossal dels Tres Reis,
quan fa vent, sona una jota,
i que la canten tres veus,*

tres veus que se saben entendre:

*Matarranya, Maestrat
i la gran terra de l'Ebre.*

*Qui és qui sap d'on ve la jota,
si puja o baixa pel riu,
si arriba de dins del mar,
o si la cantava un moro?*

*Qui és qui sap si ve del mar,
o el vent de dalt ens la porta?*

*Són paisatges i colors,
són pobles, cases i pedres,
són històries i són anys,
són els hòmens i les dones.*

Són sentiments, són amors...

Són de la terra de l'Ebre."

(Quico el Célio, el Noi i el Mut de Ferreries, 1994).

Literatura als altiplans

Els altiplans en general no han estat uns àmbits paisatgístics excessivament glossats. Autors com Mossèn Manyà en descriuen fragments, com en les *Notes d'història de Gandesa* (1962), on descriu l'actual capital de la comarca de la Terra Alta.

Una descripció realista dels paisatges dels altiplans de la Terra Alta es troba a la publicació *A peu per la Terra Alta* (1989), de Josep Maria Espinàs. Referint-se a una visió d'un ampli territori que es pot observar des del coll d'en Grau (a la carretera de Gandesa a Vilalba), Josep Maria Espinàs i Isabel Martí i Cañellas fan aquestes descripcions i valoracions sobre el paisatge que s'hi contempla:

"Quan m'alço i surto a la carretera, m'adono que des d'aquí es veu un espai de gran extensió. És un paisatge característic de la Terra Alta, un paisatge de clapes: partides de vinya, camps d'ametllers, camps segats, grups d'oliveres. És un paisatge apedaçat per l'home, fet de retalls que sempre lliguen. [...] La Isabel fa una observació exacta: Els paisatges humits, els paisatges de prats i de boscos, sempre hi seran, perquè es refan sols. Aquests paisatges de secà, en canvi, que s'han fet amb les mans, les mans que plantaven ceps, que pujaven petits murs de pedra, es desfaran quan l'home els abandoni. Arribarà un dia que desapareixeran, i ja ningú no els veurà mai més" (Espinàs, 1989: pàg. 39-40).

Literatura a les serres

La fascinació i el misteri que les muntanyes han representat per a la població de les Terres de l'Ebre es posa de manifest en la diversitat de literatura que s'ha generat al seu voltant. Per la seva superfície i simbolisme, és el Port l'àmbit muntanyenc més glossat. L'existència d'una història humanització, com posen en relleu els diversos jaciments i restes arqueològiques i arquitectòniques, juntament amb els elements naturals, ha emanat amb suggerents

espiritualitats, que han acabat exercint una imponent impressió sobre els habitants dels seus voltants. Valgui d'exemple la toponímia del nom dels Montsagres (*Mon Sacer*, muntanya sagrada).

A *Contalles del Port* (1999), Vicent Pellicer fa un recull de tota mena d'històries al voltant d'aquest massís. Tot i així, aquesta publicació va molt més enllà d'una recerca folklòrica o de l'orientació d'altres reculls de contalles de les Terres de l'Ebre, de temps ençà, com les de Francesc Mestre i Noé (*Contalles crepusculars tortosines*, 1932) i de Joan Moreira (*Del folklore tortosí*, 1934). Valguin d'exemples els següents paràgrafs:

"[...] el Port mateix, amb els seus boscos de pi rojal, els seus carascars atapeïts, les seves fonts generoses, les seves coves arcerades, les seves ufanoses savines, la seva fauna tan diversa, les rutes i els camins antiquíssims que serpentegen per fondalades i crestalls, i un bé de Déu de riqueses que no acabariem mai d'explicar, el que ha propiciat que els homes, des de l'època prehistòrica, l'hagin convertit en un habitat habitual, proper i relativament humanitzat, i que hi hagin deixat testimoni tant en l'aspecte material com en el toponímic, geogràfic, antropològic (llegendes, costums, tradicions, dites, cançons...)" (Pellicer, 1999: pàg. 5).

"Certament les fonts, els brolladors d'aigua fresca i les ombries ben temperades conviden a imaginar un paisatge idíl·lic i amable, però tot es dilueix aviat entre les asprors del terreny i les abruptes cingleres que desafien perpètuament l'audàcia dels mortals" (Pellicer, 1999: pàg. 6).

*"Eren temps de figues seques i de rostoll;
eren temps de farinetes amb cansalada i de
rosegons de pa; de burro i de sàrria; de serves i
de codonys; d'avarques i de bastó de savina; de
masos, de fonts fèrtils i de pous amargenats; de
bancals i màrgens arrengrerats; de suor
amarada de pluja i de neus permanents; de
ramats, de llet endolcida i de boscos nets; de nits
de contes, de brasa i de foc manyac; de mans
clivellades i cares agostades; de criatures
despullades per les eres i de gossos llebrers; de
pous de pega-quitrà, de calç, i de carboneres; de
pins plagats d'esquirols, del vol de l'aufrany i del
trencalòs; eren temps de les plantes remeieres, del
tupí i del cànter; de lluita per la supervivència,
de disputes i de recances; eren temps dels hòmens
i les dones del Port, i de la saviesa amb què cada
albada els il·luminava."*
(Pellicer, 1999: pàg. 69)

Literatura a les planes litorals

L'allunyament que la població ebrenca històricament ha tingut respecte al mar ha fet que es tracti d'un territori poc poblat (el fet

que en cent cinquanta quilòmetres de costa només hi hagi quatre nuclis de població al litoral és significatiu), i aquest fet es trasllada en l'escassa literatura que ha descrit o s'ha inspirat en aquests paisatges.

El doctor Joan B. Manyà a l'opuscle informatiu del *III Cursus Hiberus Mare Nostrum* del 1968, evoca bellament el riu i la mar, i conclou: "Nosaltres, navegant pel curs de la vida, riu avall o riu amunt, mar endins o mar enfora, remarem sempre a to amb les aigües d'un humanisme tan tranquil·les i tan plàcides com les del nostre riu i les de la mar nostra" (Manyà, 1968).

Literatura a les terrasses fluvials

El riu i el lirisme que provoca el seu recorregut uneix i dóna valor a l'eix que lliga el territori. Aquesta artèria territorial i el seu simbolisme es reflecteix en la literatura.

El riu i les seves riberes les va tractar magistralment Artur Bladé i Desumvila, la persona que més llargament i per la bellesa i veracitat del seu ofici de narrador ha representat la continuïtat amb l'esperit de la terra i la gent de l'Ebre. La seva obra es projecta, entre d'altres, amb la crònica novel·lada marcada per la ironia i els lirismes de la realitat del seu paisatge i de la seva gent i el seu món de llaguts de pesqueries i navegacions fluvials per l'Ebre, de les sènies i conreus que s'expandien pels seus ribatges.

La publicació *Visió de l'Ebre català* (1983) és fruit d'un viatge en barca pel riu fet el 1968, des de Riba-roja d'Ebre fins a la desembocadura, que Bladé va fer en companyia del geògraf Josep Iglés

Artur Bladé llegint al jardí de casa seva, a Benissanet.
Arxiu Associació Cultural Artur Bladé

sies. El resultat va ser un reportatge literari i periodístic ple de lirisme i d'informació geogràfica física i humana, d'història i cultura local, de gastronomia, d'agricultura i pesca, d'arqueologia i arquitectura, de les ribes de l'Ebre. Aquesta publicació permet entendre, a través dels ulls de l'autor, com eren els paisatges del final de la dècada de 1960, uns paisatges que es trobaven a l'inici d'una sèrie de transformacions territorials que n'havien de canviar la fesomia.

En aquest llarg fragment d'aquesta obra, Bladé i Desumvila descriu com eren les sènies situades a les ribes de l'Ebre al seu pas per la cubeta de Móra, un paisatge molt característic de les ribes de l'Ebre, i que dècades després pràcticament acabarien desapareixent:

"Les fluctuacions del riu són, aparentment capricioses, sempre imprevisibles. L'aigua pren la terra, però també en deixa. Si no n'hagués deixat, les sènies i, particularment, les benissanetanes, no existirien. Per ací, la franja glevosa arriba fins a Miravet i té una amplada considerable (de mig quilòmetre, de vegades). Cada setanta o vuitanta metres, hi ha una casa, entre els arbres, i un pou de sinia, i un safareig i uns corralis. Això és una sènia, una masia de l'horta. No n'hi ha cap d'igual, ni tampoc l'extensió de cadascuna és la mateixa. N'hi ha que tenen una hectàrea, n'hi ha que en tenen dues, tres a tot estirar. Són, doncs, minifundis però sotmesos a un treball intensiu, produeixen prou per alimentar, folgadoament, una família, de vegades dues. Les figueres, algunes enormes, solien senyalar les particions. Fa uns quants anys, no gaires, les sènies consagrades, totes, a la policultura, produïen tot el que és propi del regadiu ebrenc: hortalisses, cereals, llegums, tubèrculs, fruita,... Calia una distribució, en petites feixes ("taulats" en diuen) gairebé geomètrica i d'una planimetria (sense gairebé) perfecta. Un aqüeducte (dit la "marera") surt del safareig i permet de regar tots els taulats. Cada taulat era destinat a una determinada hortalissa. Entre l'un i l'altre, s'alternaven els presseguers, les pomeres, les pruneres, les pereres, els nesprers (aquells que feien les nespres que maduraven amb temps i palla). Amb tot, la producció de fruita, comparada amb la de l'hortalissa, era poca cosa. [...] Ara, tot això, s'ha acabat. De sis o set anys ençà, la verdura i els cereals han estat substituïts pels arbres fruiters: presseguers i pereres sobretot. [...] Així, també, el progrés de la mecànica ha fet substituir les velles sínies de cadufos per bombes de motor, i les venerables arades i els carros de roda alta pels tractors i els tractorets. I les tartanes senyorials pels automòbils democràtics... Tot canvia. Només les aigües arissades del pare Ebre, més o menys domat, aquí els pagesos riberencs ho deuen tot, continuen baixant, invariables- bé que cada dia un xic més contaminades. Deu ser el progrés, també." (Bladé, 1983: pàg. 24-25).

A publicacions com *Benissanet* (1953), Bladé escriu: "Davant d'aquesta lamentable monotonia d'un paisatge (el mexicà) que sempre sembla el mateix, en estrany lloc i en estranya enconrada, és plaent de recordar les estampes hivernals benissanetanes, el cel gris amb aquella mica de boira que puja del riu, els arbres descarnats, les postes de sol esvaïdes, les vetllades interminables, la cançó dels vents i les pluges, les llars flamejants, els nadals i les epifanies, els vells amics mai no oblidats, les cares estimades que ja no retrobarem, però que encara viuen en el record, potser perquè només es recorda allò que s'estima" (Bladé, 2006: pàg. 153).

En diversos fragments de *Riu avall* (1996) d'Andreu Carranza, es troben descripcions d'aquests paisatges:

“L'Ebre era el mateix. Els remolins engolien les imatges del feréstec paisatge riberenc. Els núvols solitaris s'emmirallaven en l'espill del riu, desdibuixats per la gasa translúcida de la calitja estiuenca. A l'hivern les filagarses de boira, espessa i gèlida, s'arrossegaven mandroses per la crosta de les aigües.” (Carranza, 1996: pàg. 37).

“En aquest instant, en el meu pensament va sorgir una relació directa entre l'Ebre i la idea de contradicció. El riu havia estat des de temps remots una barrera natural entre cultures primitives. En l'època preromana, l'Ilercavonia configurava tot el conjunt de les Terres de l'Ebre i era la línia que separava els pobles Ibers dels Edetans al sud i dels ilergets, al nord. L'Ebre va convertir-se en una frontera entre l'imperi romà i els dominis cartaginesos, ratificada entre diferents tractats. Durant el domini musulmà, el riu fou potenciat com a via de comunicació fluvial entre l'interior de la península i el litoral. Així es va convertir en una important ruta comercial. Però també fou una importantíssima artèria d'avitallament de les fortaleses i castells àrabs que es van convertir en baluards inexpugnables, disposats estratègicament entre Saragossa i Tortosa. Aquesta fou la clau de la definició d'aquestes terres com a ferma frontera entre el món cristià i el món mahometà durant molts segles.

En l'esdevenir de la història, durant les guerres i les revoltes populars, l'Ebre sempre fou considerat una frontera natural que aprofitaven els exèrcits rivals. I durant l'última guerra civil, concretament el 24 de juliol de 1938 en la famosa batalla de l'Ebre, el riu també era la frontera entre dues postures radicalment antagòniques” (Carranza, 1996: pàg. 89-90).

El riu i les seves terrasses també han inspirat diversos poemes, com aquests de Zoraida Burgos (1991):

*“Fou un temps estrany. Les gavines
lliscaven sobre el riu, l'intemporal crepuscle, en últim vol.
Jo et llissava les mans sobre l'esquena,
captaire defallent de tèrbols ports [...]*

*Convivència d'aigües, el meu paisatge.
El vol de les gavines confon les superfícies, espills
de rogenques nuvolades ponents, riu amunt [...]*

*Vent i aigua, la imatge, fora.
Crepuscle, incendi xiscladís d'ocells en paral·lela línia.
(Burgos, 1991: pàg. 57-59)*

També altres dinàmiques paisatgístiques han estat descrites en diverses obres, com per exemple la construcció de la central nuclear d'Ascó, descrita en aquest fragment de *Riu avall* d'Andreu Carranza (1996):

La lluna havia aparegut gairebé de sobte, per darrera del teló de fons de la imponent serralada del Montsant [...] vaig entonar aquell

blues que durant tant de temps va resistir-se, ocult en alguna cambra secreta de la memòria. [...]

*A la vora del riu Ebre
estant fent un monument,
una torre poderosa
aixecaran en poc temps.*

*Vomitarà les estranyes,
el baf nuclear ardent,
l'orgull de la ciència atòmica;
és la torre de Babel.*

*I els pobles de la comarca
s'esvairan lentament
engolits per una boira
que no pot desfer.*

*Les cases desfigurades,
els rostres es van fonent
i el buit prompte s'apodera
fins i tot del pensament.”
(Carranza, 1996: pàg. 91-93)*

Literatura al delta de l'Ebre

Sebastià Juan Arbó amb la seva novel·la *Terres de l'Ebre* va inventar literàriament el món del delta. Amb les obres *Los hombres de la tierra y el mar* (1971), *Narracions del Delta* (1965), *Terres de l'Ebre* (1932), que junt amb *Camins de nit* (1985) i *Tino Costa* (1988) formen una trilogia, han estat cabdals per donar a conèixer el seu talent i el territori ebrenc.

“Un airet bla bufava de la banda del mar, bressava sobre llurs caps les amples fulles de la figuera amb una tènue remor i s'eslleivava sobre l'arrossar, imprimint-hi fugitives i ràpides ondulacions” (Juan Arbó, 1980: pàg. 58).

Terres de l'Ebre de Sebastià Juan Arbó representa la literatura fonamental per al coneixement del tram final del riu Ebre i el seu delta, perquè com diu Pere Poy:

“Primer, *Terres de l'Ebre* no és pas la novel·la de la unitat territorial avui dia anomenada Terres de l'Ebre. En parlar-ne, més aviat es refereix al delta de l'Ebre. Segon, s'ha de comprendre que en essència *Terres de l'Ebre* no es proposa, ni es planteja, la mitificació dels paisatges ebrencs. De la mateixa manera, s'ha de comprendre que tampoc no es planteja la mitificació o la reivindicació del delta. Les terres de l'Ebre, i en particular la seua indigència durant el trànsit entre els segles XIX i XX, es converteixen en una excusa literària per analitzar l'acció del destí sobre els marginats. Evidentment, les Terres de l'Ebre se segueixen localitzant en una zona de penombra. Però les actuals Terres de l'Ebre, tal com es compre-

nen i es defensen, difereixen sobre manera de les terres de l'Ebre retratades per Arbó" (Poy, 2007: pàg. 9).

Pere Poy ha analitzat el sentit i el significat del paisatge en aquesta obra. Per ell: "[...] el lector només coneix una realitat existencial o existencialitzada. El paisatge aleshores es concep com una de les projeccions de l'existència humana. En la mesura que l'existència suposa un esclavatge, el paisatge es converteix en una de les presons humanes [...] cada personatge encara l'existència en la solitud més implacable, de manera que la solitud també es converteix en una de les presons humanes. Per un costat, l'home s'enemista amb el seu medi ambient: el paisatge se li mostra agressiu" (Poy, 2007: pàg. 10).

Per comprendre la duresa i agressivitat que Juan Arbó li confereix a aquest paisatge deltaic, valguin d'exemple aquests paràgrafs:

"La tarda venia apagant les seves llums sobre les amples riberes de l'Ebre, els camperols plegaven de les feines i empenien el camí per tal d'arribar al poble ans la nit" (Arbó, 1980: pàg. 15).

"Per aquells dies el conreu de l'arròs encara es desconeixia. La ribera era una ininterrompuda planúria de terres pantanoses; el jonc, el senill i la xisca i la menuda grama cobrien els prats, i les llúdrigues i les guineus pul·lulaven arreu pels aiguamolls" (Arbó, 1980: pàg. 49).

Josep Pla a *Guia de Catalunya* (1971) descriu, pocs anys abans de la construcció de les grans preses de Riba-roja d'Ebre i Mequinensa, un delta que aleshores encara estava en procés d'expansió, guanyant terreny al mar:

"El color de l'Ebre, en el seu curs final, ja no té res a veure amb l'aigua, i el seu to no li ve donat per l'aigua sinó pel fang, un fang de color groguenc, dens, espès, que el riu sembla arrossegar amb una certa dificultat.

Són aquestes aigües carregades de fang, producte de la força erosiva del riu, l'explicació del delta. El delta de l'Ebre creix sense parar. Cada any guanya sobre el mar. La boca del riu es defensa admirablement contra l'embat del mar. Cada forta riuada implica l'eixamplament de les terres del delta, la deposició de mils i mils de tones de fang que s'afegeixen a les que els cursos del temps ha dipositat davant el mar. El riu arriba tan dens i pesat de llim, que el mar no es pot emparar de l'enorme massa fangosa. El far de l'illa de Buda fou construït a la darrereria del segle passat, tocant pràcticament al mar. Ara, des del far metàl·lic al mar hi ha una llarga caminada. Són terres que el riu ha anat formant, assentat dins el mar.

Seria ridícul, és clar, de comparar el delta de l'Ebre amb l'immens delta del Nil. Quantitativament no hi ha parangó possible. I tanmateix, el delta de l'Ebre és el segon del Mediterrani. El fenomen geogràfic, des del punt de vista qualitatiu, és el mateix. El Nil en gros, l'Ebre en petit, són dos corrents d'aigua que arriben al mar després d'haver travessat dos deserts amb una força erosiva fantàstica. No són dos corrents d'aigua, són dos corrents de fang" (Pla, 1971: pàg. 1.100).

Artur Bladé i Desumvila a *Visió de l'Ebre Català* descriu com era aquest delta a la dècada de 1970:

Aquesta gran planura, solcada pels canals [...] entre les grans feixes dels arrossars, llisquen els aiguamolls, brillen els estanys i verdegem al sol les llances dels canyars, les mates de jonc i la forra espessa dels tamarius i les herbes d'aigua (Bladé, 2006: pàg. 289).

També en la poesia hi ha exemples de descripció d'aquest paisatge deltaic.

*"Parlo de la verdor d'un delta immens;
Parlo dels vols dels ibis (milers d'ibis
com volves vives de la neu més blanca)
i del flamenc rosat (de l'íntim rosa
d'un pit de noia gairebé entrevist).
I parlo del coll-verd brunzint per l'aire
com la pedra llançada per la fona,
de l'anguila subtil com la serpentina,
la tenca platejada de les basses.
Parlo del gran silenci on es fonien
L'aigua dolça del riu, la mar amarga."
(Vergés, 1991: pàg. 53)*

*"Pàxera o fotja, la mansuetud
De l'horta i el meandre, que m'atura,
m'escampa olor de brasa, em poso cendra.
Entusiasme de plantes que s'obrin.
La fum que en puja, en rengles d'encetada
Pàgina, estrofes d'Ebre on m'evoco [...]
Al pensar-hi, bouots que salobreguen
Poses, a la Platjola, i, a la Tancada,
Vores de bava i bova, també anguiles.
(Una àdena allí sota bova engronsa.)
Cap a arrissades dunes; i la brisa,
Per entre bassa i dia, la vellesa
En mi. Quan res no sé de mi, encara."
(Roig, 1991: pàg. 89-90)*

4.2 Arts visuals

El tractament més antic del paisatge de l'àmbit territorial de les Terres de l'Ebre es manifesta en les pintures neolítiques. En aquest àmbit hi ha vint-i-dos testimonis de pintura rupestre que l'any 1988 es van inscriure a la Llista del Patrimoni Mundial de la UNESCO dins el bé cultural Art rupestre de l'arc mediterrani de la península Ibèrica. Dins d'aquest grup, els tretze jaciments del terme d'Ulldesconca constitueixen el conjunt més important de Catalunya.

Però pel seu impacte d'àmbit internacional mereix un reconeixement especial Pablo Picasso (Màlaga, 1881-Mougins, 1973). Les seves breus, però intenses, estades a Horta de Sant Joan van marcar l'inici del cubisme i va esdevenir un punt i a part en el desenvolupament de les avantguardes pictòriques del segle xx. L'any 1898, Picasso —que en aquell moment només tenia setze anys— va passar vuit mesos a Horta de Sant Joan acollit pel seu company d'estudis Manuel Pallarès. Prou temps per conèixer el dia a dia de la vida rural, per dibuixar-la i pintar-la. Els pagesos segant, els llenyataires o el procés de producció de l'oli són algunes de les escenes que va immortalitzar. Onze anys més tard, ja consolidat com a artista, tornà a Horta de Sant Joan per passar-hi l'estiu. Aquesta segona visita coincidí amb l'inici de la seva gran aventura cubista. Els carrers i l'entorn de la vila van inspirar un bon grapat de quadres traçats amb volums geomètrics, actualment dispersos per museus de Nova York, Moscou, Sao Paulo, París o Frankfurt.

Als afores d'Horta de Sant Joan, sobresurt la forma punxeguda de la muntanya de Santa Bàrbara que és un dels primers llocs on anà Picasso el primer cop que va visitar Horta de Sant Joan. Aquell paisatge va captivar tant l'interès del pintor que el va incorporar en diversos quadres seus. Una influència que es resumeix amb la seva cèlebre afirmació, anys més tard: "Tot el que sé ho he après a Horta". Just als peus de la muntanya es troba el Convent de Sant Salvador, on Picasso va pintar, entre d'altres, el conegut oli *La processó al Convent*. El mas de Tafetans, propietat de la família Pallarès, o el mas de Quiquet, situats a la falda del massís del Port, foren altres dels espais que Picasso va immortalitzar a cop de pinzell.

Per preservar i promoure el paper del paisatge d'Horta en l'obra del pintor malagueny, el Centre Picasso d'Horta exposa repro-

duccions facsímil de gairebé dues-centes obres realitzades en les dues estades que l'artista va fer a la vila i també d'altres quadres pintats a Barcelona o a París, però inspirats en el paisatge d'Horta.

A banda de Picasso, la representació del territori ebrenc en les arts visuals ha estat extensa i ha deixat petjada en els artistes del propi territori, així com també en artistes forans que han cercat inspiració en els paisatges ebrencs.

Aquests creadors han reflectit en les seves obres, des del litoral fins als Ports, i des dels carrerons esquerps del món rural fins als elements del patrimoni arquitectònic dels nuclis de poblacions històriques.

En relació amb la pintura, l'obra de Joaquim Mir (Barcelona, 1873-1940), un dels artistes catalans més valorats del segle xx, va donar a conèixer els paisatges ebrencs, especialment el de Miravet, fora d'aquest àmbit territorial. Amb l'obra *Fantasia de l'Ebre I. Miravet*, el 1930 obtenia la medalla d'Honor a l'Exposició Nacional de Belles Artes de Madrid. Entre el 1929 i el 1930 l'artista va fer dues intenses estades a Miravet i amb el treball realitzat va organitzar una mostra dedicada a les Terres de l'Ebre a la Sala Parés. El seu marxant, Joan Anton Maragall, explicava que "el conjunt era realment espectacular, tant per la temàtica com per l'explosió de color que Mir recollí en els seus quadres: efectes de llum, transparències de l'aigua, figures típiques de la comarca, pobles encastellats". Amb aquesta exposició, Mir va aconseguir un prestigi artístic i social superior a cap artista català de l'època.

També hi ha una part important de l'obra de Francesc Gimeno, concretament una sèrie d'aquarel·les, que reflecteix els paisatges fluvials de l'Ebre, com ara a *Riu Ebre* o *Platja Xiquina*, o els llapis *Ribera de l'Ebre a Tortosa* o *Llaüt descarregant* i altres obres que transmeten la seva visió del paisatge de les serres, com *Mont Caro* o *Camí del Port. Tortosa*.

Per altra banda, l'artista de la Palma d'Ebre Rosend Escolà Cubells (1918-2013) va realitzar diverses pintures de paisatges dels altiplans interiors de les Terres de l'Ebre, especialment dels costers de l'Ebre.

Un dels elements que ha estat més pintat de les planes interiors de les Terres de l'Ebre són les oliveres. En aquest sentit, el pintor, dibuixant i gravador Robert Escoda Valldepérez (Tortosa, 1927), l'any 1996 va presentar a la sala del Centre del Comerç de Tortosa una col·lecció d'olis sobre els paisatges rurals i les oliveres. Els austers *Paisatges d'Ulldecona*, *La plaça del rastre* i *Olivera*, es caracteritzen per una ferma identitat amb la terra. Una contraposició a aquest estil de representar els conreus d'oliveres és la interpretació innovadora del paisatge que fa Pilar Lanau (Tortosa, 1967) a *Comptar oliveres*.

Però un dels paisatges més representats en l'àmbit local és el delta de l'Ebre. Per exemple, l'artista Manel Margalef (Amposta, 1964) a partir de mitjan dècada dels noranta va basar el seu treball en representacions conceptuals d'elements d'identitat territorial i en la recerca de l'estudi del paisatge del delta de l'Ebre. De la mateixa forma, el pintor i gravador barceloní Daniel Argimon (Barcelona,

Cases sobre un pujol (Horta d'Ebre), de Pablo Picasso.

© Sucesión Pablo Picasso, VEGAP, Madrid 2014

bpk/Nationalgalerie, Museum Berggruen, Staatliche Museen zu Berlin/
Jens Ziehe

1929-1996) va fer referència en la seva obra als paisatges del delta. Per altra banda, el paisatge dels arrossars ha estat representat per diversos autors, com per exemple José Benet Espuny (Tortosa, 1920).

Els paisatges nus, poc rics en vegetació i d'horitzons llunyans, característics del delta, també han estat font d'inspiració d'artistes com és el cas de Perejaume, amb *Pintura i representació*. El delta també apareix al paviment de la ceràmica de Joaquim Espuny titulada *Delta a Tosses 21*.

Pel que fa als escultors, Innocenci Soriano Montagut (Amposta, 1893-1979) és un dels artistes ebrencs reconegut fins i tot fora de l'àmbit català. En les seves obres tractà temes humans i del seu entorn, especialment escenes costumistes del treball en el món rural i pagès, com per exemple: *Arrossaire amb cabàs* (1937), *Arrossaire amb pala* (1936) o *Arrossaires de l'Ebre* (1956). Aquesta darrera obra és un gravat amb figures i paisatge que forma una composició de triangle invertit on és mostra l'activitat agrícola desenvolupada per dues dones treballant la terra d'un mas deltaic.

Un dels altres escultors ebrencs és Agustí Vizcarro (Sant Carles de la Ràpita, 1945-2007), que treballava amb ferro forjat i que tenia com a principal font d'inspiració els paisatges de les Terres de l'Ebre. De la seva obra destaca, entre d'altres, l'escultura *Port* situada al port de Sant Carles de la Ràpita.

En l'àmbit de l'escultura també cal destacar que en els camins no pavimentats de l'altiplà de la Terra Alta, hi ha una singular exposi-

ció permanent sota el nom d'"Art al ras" i que pretén fomentar el respecte per la natura i el medi ambient a través de l'art. El seu promotor és l'artista de Corbera d'Ebre Jesús Pedrola. Diferents artistes plàstics, escultors, poetes i escriptors han realitzat més de quaranta actuacions escultòriques distribuïdes pels camins de la Terra Alta unint els seus dotze pobles en un mateix recorregut.

Una altra exposició d'escultures a l'aire lliure és l'"Abecedari de la llibertat". Aquesta exposició és el resultat d'un treball col·lectiu de vint-i-cinc artistes que es va portar a terme al Poble Vell de Corbera d'Ebre l'any 1995, i està format per vint-i-vuit obres que representen el conjunt de l'abecedari i que es troben integrades entre les restes d'aquest nucli urbà deshabitat des de la Guerra Civil. El fil conductor de l'obra és la pau i la força de les paraules per sobre dels conflictes bèl·lics. L'any 1997 diversos escriptors i poetes van posar la paraula a les lletres de l'Abecedari, acompanyant les escultures. El resultat de tot el conjunt es va anomenar "L'Abecedari de la llibertat-Missatge Escrit".

En l'àmbit fotogràfic destaca la continuada obra del fotògraf de Deltebre Mariano Cebolla, especialitzat en fotografia de natura i en particular de les aus. Ha publicat en diverses edicions de premsa diària, revistes, llibres, tríptics de turisme, calendaris, exposicions permanents, etc. Els darrers anys ha publicat *El Delta de l'Ebre* (Cebolla, 2004), amb textos de Gerard Vergés, i els *Ports de Beseit* (Cebolla, 2007) amb textos de Silvestre Hernández i amb més de dues-centes fotografies dels paisatges que es poden trobar en aquests àmbits.

L'Abecedari de la llibertat és una de les exposicions d'escultures permanents a l'aire lliure més significatives de les Terres de l'Ebre. Enric Fontvila

5. Valors en el paisatge

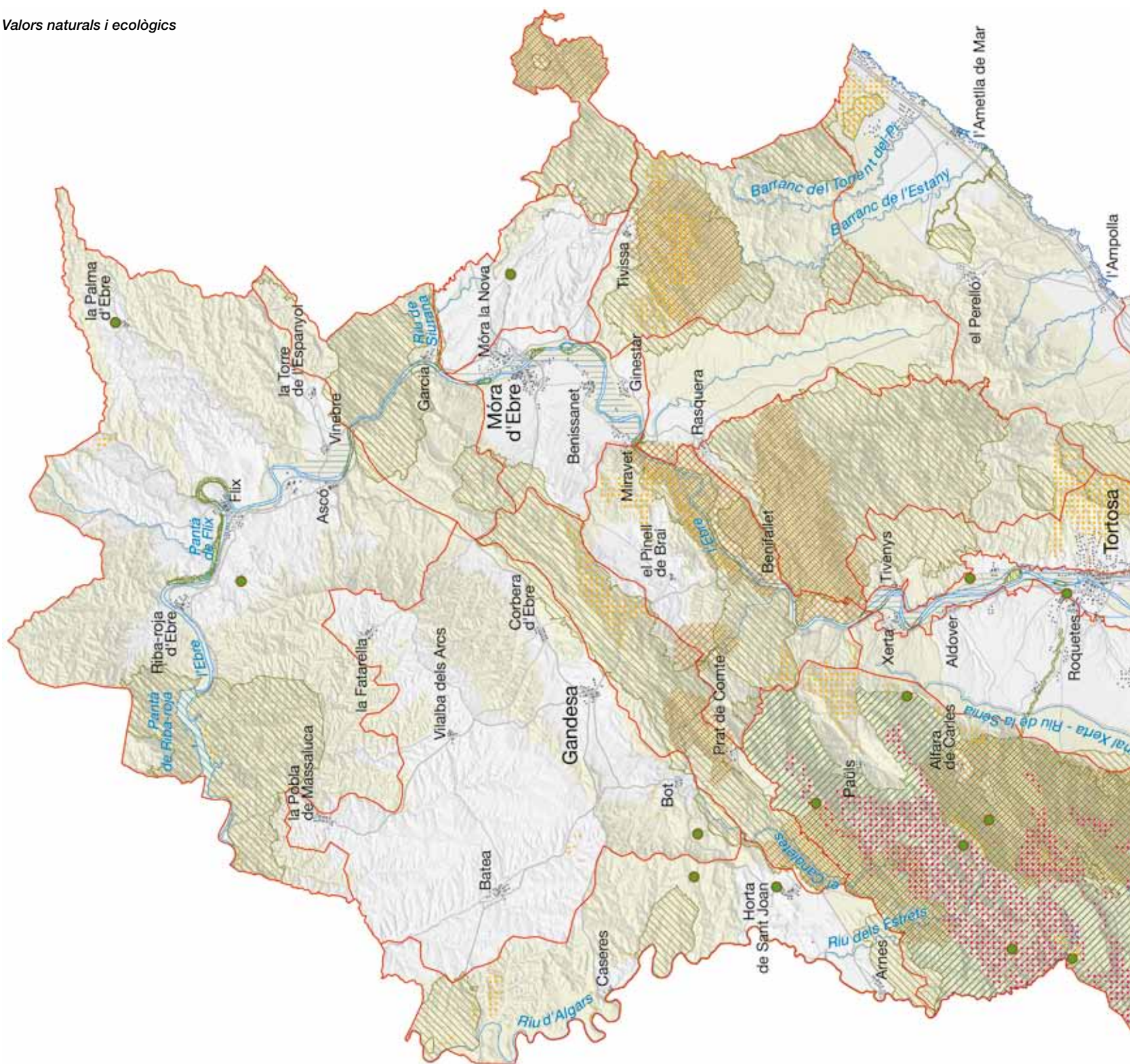
Entorn del nucli d'Ames, amb el pati de l'escola en primer terme. Lluís Vives, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

En aquest capítol es fa una anàlisi i es descriuen els valors paisatgístics del conjunt de les Terres de l'Ebre, tant els reconeguts normativament per la seva vàlua paisatgística com els que no ho estan. En aquest sentit, s'han identificat els valors naturals i ecològics, els estètics, els històrics, els simbòlics i identitaris, els religiosos i espirituals, els socials i els productius. Els diversos processos de participació pública i social, així com la recerca d'informació, el treball de camp i l'anàlisi cartogràfica han estat fonamentals per identificar el conjunt de valors.

Per altra banda, cal destacar que, tenint present la gran diversitat de valors paisatgístics d'aquest àmbit, el 2013 la UNESCO va declarar bona part de les Terres de l'Ebre reserva de la biosfera a partir d'una candidatura sorgida de la mateixa societat civil i impulsada per una setantena d'institucions i entitats socioeconòmiques de les quatre comarques de l'Ebre. Aquest fet ha d'esdevenir el marc de referència per al manteniment i la gestió dels valors paisatgístics que es descriuran a continuació.

Valors naturals i ecològics

100

Escala 1:275 000

Unitats de paisatge de les Terres de l'Ebre

1. Costers de l'Ebre
2. Altiplà de la Terra Alta
3. Serra del Tormo
4. Riberes de l'Algars
5. Serres de Pàndols - Cavalls
6. Cubeta de Móra
7. Baix Priorat
8. Serra de Llaberia
9. Barrufemes
10. Burgans
11. Muntanyes de Tivissa - Vandolíols
12. Serres de Cardó - Boix
13. el Port
14. Plana del Baix Ebre - Montsià
15. Paisatge fluvial de l'Ebre
16. Vessants de Tivenys - Coll de l'Alba
17. Litoral del Baix Ebre
18. Serres de Montsià-Godall
19. Delta de l'Ebre

- Arbre monumental catalogat
- ▤ Arbredes dels vessants muntanyencs
- ▥ Arbredes i matollars de rius, rambles, rieres i llocs humits
- ▧ Prats i herbassars
- ▨ Zona d'interès geològic
- ▩ Terrasses i planes fluvials
- Reserva natural
- Parc natural
- ▬ Espai PEIN
- ▭ Connector biològic i paisatgístic
- Xarxa hidrogràfica
- Unitat de paisatge
- ⚡ Cap de municipi

5.1 Valors naturals i ecològics

Els valors naturals i ecològics del paisatge de les Terres de l'Ebre fan referència als factors o elements que determinen la qualitat del medi natural. Els espais naturals identificats per la legislació ambiental tenen valors naturals i ecològics reconeguts. Hi ha, però, un seguit de paisatges que, sense gaudir de cap figura de protecció, presenten valors ecològics de primer ordre.

Espais d'interès natural i connectors

Els principals espais naturals reconeguts de les Terres de l'Ebre, així com de la resta del territori català, són els catalogats a la xarxa del Pla d'espais d'interès natural (PEIN), establerta per la Generalitat de Catalunya l'any 1992 i amb un increment destacable pel que fa a superfície i a nombre d'espais el setembre de 2006. Aquest increment prové de la proposta catalana xarxa Natura 2000, aprovada pel Govern de la Generalitat el 5 de setembre de 2006, la qual engloba els espais que ja en formaven part anteriorment, més l'ampliació o la nova creació d'alguns.

Taula 3. Superfície dels espais inclosos al Pla d'espais d'interès natural a les Terres de l'Ebre

Codi	Nom espai	Superfície (ha)
ASF	Aligars-Serra Fulletera	3.409,49
SLB	Barrancs de Sant Antoni-Lloret-la Galera	261,26
CSC	Cap de Santes Creus	438,03
DEB	Delta de l'Ebre	12.734,90
PTT	El Port	38.354,13
EBI	Illes de l'Ebre	85,36
SJP	La plana de Sant Jordi	257,19
TVM	Muntanyes de Tivissa-Vandellòs	6.819,48
PSA	Pas de l'Ase	3.950,89
RRJ	Riba-roja	6.556,05
ARL	Ribera de l'Algars	2.128,21
EBX	Ribera de l'Ebre a Flix	105,63
RSP	Riu Siurana i planes del Priorat	114,20
SMO	Secans del Montsià	2.116,24
SGO	Serra de Godall	1.782,44
LCJ	Serra de Llaberia	3.512,88
MIA	Serra de Montsià	5.296,43
CRD	Serres de Cardó-Boix	16.143,96
PNC	Serres de Pàndols-Cavalls	9.647,53
TMT	Tossal de Montagut	1.290,16
Superfície total		115.215,86

Font: Departament d'Agricultura, Ramaderia, Pesca, Alimentació i Medi Natural

Per als espais d'interès natural (EIN) en què la conservació pugui requerir uns instruments normatius i de gestió més acurats, la Llei 12/1985, de 13 de juny, d'espais naturals regula un altre nivell de

protecció anomenat espais naturals de protecció especial. A les Terres de l'Ebre són els parcs naturals del delta de l'Ebre i el Port; les reserves naturals parcials de punta de la Banya, de l'illa de Sapinya, la ribera d'Algars i les fagedes del Port; i les reserves naturals de fauna salvatge de punta del Fangar, la llacuna de la Tancada, l'illa de Buda, l'illa de Sant Antoni, les illes de l'Ebre, la ribera de l'Ebre a Flix, el torrent del Pi i l'Estació biològica el Canal Vell.

Els dos espais naturals de protecció especial que presenten una major extensió són el Parc Natural del Delta de l'Ebre i el Parc Natural dels Ports. El Parc Natural del Delta de l'Ebre forma part de la zona humida més gran i important de Catalunya. Es va constituir per decret el 1983 a l'hemidelta esquerre i, posteriorment, el 1986, es va ampliar a l'hemidelta dret amb el Decret 332/1986, on es van declarar tant el parc natural com les reserves naturals parcials de la punta de la Banya i de l'illa de Sapinya.

El delta de l'Ebre en conjunt té una superfície total de 32.000 ha. L'harmonia entre els espais naturals i els antropitzats no ha estat mai fàcil. Per tant, contrasta el paper biològic de la zona amb la profunda humanització amb nuclis urbans i sòl agrícola de gran part de la superfície deltaica.

L'altre parc natural que hi ha a les Terres de l'Ebre és el Parc Natural dels Ports. Amb una superfície de 38.354 ha repartides en nou termes municipals, inclou 867 ha de reserves naturals. El 1966 es va constituir la Reserva Nacional de Caça dels Ports, que s'inclouïa dins d'una llei, encara vigent, que pretenia ordenar els recursos cinegètics. El 2001, després de gairebé deu anys d'estar inclòs en el PEIN, el massís va ser declarat parc natural. El mateix decret també declarà la Reserva Natural Parcial de les Fagedes dels Ports. És un massís que ha estat intensament humanitzat al llarg de la història i actualment encara són visibles en el paisatge masos, forns de calç, marges de pedra i camins ramaders.

El massís del Port va ser declarat parc natural l'any 2001. A la imatge, la cresta dels Montsagres. Observatori del Paisatge

De la resta d'EIN, cal destacar l'espai Serres de Cardó-Boix, amb 16.143,96 ha, que, dividit en tres subzones, és el segon més gran de les Terres de l'Ebre després del Port. També és destacable l'EIN dels Secans del Montsià (2.116,24 ha), que es caracteritza per ser dels pocs EIN que s'ubica en una plana i per ser una zona amb garrigues d'importància ecològica perquè hi nidifica l'esparver cendrós. Per altra banda, a excepció del delta, el litoral ebrenc només disposa d'un EIN: el del cap de Santes Creus (438,03 ha). Relacionat també amb els ambients aquàtics, hi ha tres rieres que gaudeixen d'aquesta eina de protecció: el barranc de la Galera, a la comarca del Montsià, i el de Sant Antoni i el de la Servera, a la comarca del Baix Ebre.

Tenint en compte tots aquests espais, gairebé el 35% del territori ebrenc gaudeix de protecció legal integrat dintre el PEIN. El fet d'estar inclòs al PEIN assegura la preservació dels elements naturals i, en certa manera, del paisatge. Els EIN del 1992, i sobretot les darreres ampliacions, posen una atenció especial en el seu paper com a connectors ecològics entre grans espais naturals protegits, procurant que els espais intersticials siguin cada cop menors. En aquest sentit, el Pla territorial parcial de les Terres de l'Ebre (PTPTE) de l'any 2010 també preveu alguns connectors amb la mateixa finalitat. Aquests són el riu Ebre, el promontori del Perelló, la llera de la riera del Comte (al nord de la plana del Burgar), els sistemes de torrents i corredors dels ventalls al·luvials de la Serra d'Almos i la llera del torrent de l'Ull d'Asma, el riu Canaletes (dintre de l'àmbit de la cubeta del Pinell del Brai), el sistema de corredors a ponent de la Serralada Prelitoral (al nord de l'Ebre, als àmbits de les serres de Gorraptés i Almatret i els rius de la Cana i Gorraptés, el riu d'Algars, la riera de Voravall i el barranc de Sant Francesc), el connector de les Cantarelles (entre les serres de Godall i de Montsià, a la foia d'Ulldecona), el riu de la Sénia i el conjunt de torrents que drenen el territori que s'estén vers la badia dels Alfacs, el barranc de Camarles (entre els municipis de l'Ampolla i Camarles), el connector l'Antic-els Ullals (a Amposta), el barranc de la Martinenca, com a connector fins a la desembocadura, com també la perifèria de les serres de Montsià i de Godall i alguns àmbits de la plana d'Alcanar i Sant Carles de la Ràpita, que, juntament amb els sectors que el PDUSC-2 classifica com a sòl no urbanitzable costaner, garanteixen la permeabilitat entre els ecosistemes interior i litoral, i eviten la consolidació d'una barrera edificada contínua a la línia de costa.

Hàbitats prioritari d'interès comunitari

Segons la Directiva 92/43/CEE, relativa a la conservació dels hàbitats naturals i de la fauna i la flora silvestres, els hàbitats naturals d'interès comunitari són tots aquells que es troben amenaçats de desaparèixer de la seva àrea de distribució natural o bé els que la tenen reduïda a causa de la seva regressió o bé perquè constitueixen exemples representatius de característiques típiques d'una o diverses de les set regions biogeogràfiques definides. En el cas de les Terres de l'Ebre, i en funció de la vegetació i de com està ubicada, s'han fet sis classificacions d'hàbitats. Aquestes són: arbredes dels vessants muntanyencs, ubicades en gran part als vessants del Port i que es caracteritzen per tenir pinedes submediterrànies de pinassa (*Pinus nigra* subsp. *Salzmannii*); prats i herbassars, com els prats mediterranis rics en anuals i basòfils (*Thero-Brac-*

hypodietalia); arbredes i matollars de rius, rambles, rieres i llocs humits; vegetació d'aiguamolls, estanys i llacunes costaneres; vegetació d'aigües litorals poc profundes, i vegetació dels costers rocosos, terraprimis i replans de roca.

Inventari de zones humides

Tot i no gaudir d'un marc clar que els doni protecció, es consideren també valors reconeguts els espais inclosos en l'inventari de zones humides. D'aquest inventari ja s'ha fet una petita descripció en l'apartat d'elements naturals (capítol 1 del bloc 2). No obstant això, cal tornar a remarcar que a les Terres de l'Ebre hi ha una gran presència d'espais humits que neix principalment de l'existència del riu Ebre i del delta, i que mostren l'aigua com un element determinant del caràcter del paisatge ebrenc.

En relació amb les zones humides, també és important destacar que el delta de l'Ebre és un espai reconegut internacionalment. Concretament, 7.736 ha es troben incloses a la llista de zones humides d'importància internacional i des del 1993 van passar a formar part de la llista de zones humides emparades pel conveni internacional de Ramsar. Aquesta zona la constitueixen principalment les àrees naturals situades al llarg de la costa, coincidint amb la superfície del Parc Natural del Delta de l'Ebre.

Arbres singulars i monumentals

També cal ressaltar els arbres singulars i monumentals. Són testimoni del pas del temps, de la transformació del paisatge. Com deia l'eminent ecòleg Ramon Margalef: "El bosc és l'ecosistema terrestre d'estructura més complexa. La peça cabdal del bosc és l'arbre, i cal un poeta per descriure apropiadament la complexitat d'un arbre".

Els arbres monumentals van ser declarats com a tals segons una primera ordre de declaració de l'any 1987 (Decret 214/1987, sobre declaració d'arbres monumentals) actualitzada l'any 2005 (Ordre

L'olivera Farga de l'Arion, a Ulldecona, està inclosa en el catàleg d'arbres monumentals elaborat per la Generalitat de Catalunya. Mariano Cebolla, Fundació Catalunya- La Pedrera

DMAH/228/2005, DOGC 4.393, de 2 de maig de 2005). La gran majoria d'arbres monumentals es localitzen al massís del Port i l'espècie que predomina és el pi blanc (*Pinus halepensis*), seguit del teix (*Taxus baccata*). També cal destacar la presència d'arbres típics de la vegetació de ribera com l'àlber, l'om, el baladre i el plàtan.

L'únic arbre productiu a les Terres de l'Ebre que forma part de la llista d'arbres monumentals és l'olivera, *Olea europaea* var. *europaea*. En concret, n'hi ha tres: dues de la varietat farga a Ulldecona i una de borda (varietat de la Terra Alta) a Horta de Sant Joan. A part d'aquestes, el 2005 el Consorci de Serveis Agroambientals de les comarques del Baix Ebre i Montsià, per encàrrec del Departament d'Agricultura, Ramaderia, Pesca, Alimentació i Medi Natural va elaborar el *catàleg d'oliveres singulars i monumentals de les Terres de l'Ebre*. En aquest catàleg hi ha més de dos-cents cinquanta punts cartografiats on hi ha individus o conjunts d'oliveres dignes de ser preservats per la seva singularitat.

Espais d'interès geològic

El patrimoni geològic ajuda a entendre el paisatge actual, però a hores d'ara no existeix un marc legal clar per als espais d'interès geològic. La Llei estatal 4/1989, de 27 de març, de la conservació dels espais naturals i de la flora i fauna silvestres, fa referència al patrimoni geològic en dues de les categories en què es classifiquen els espais naturals: els parcs i els monuments naturals. Tanmateix, aquesta legislació no s'ha aplicat a Catalunya. La Llei 16/1985, de 25 de juny, del patrimoni històric espanyol, d'àmbit estatal, considera i integra els jaciments paleontològics com a components del patrimoni històric. No obstant això, cap de les dues lleis explicita quin organisme ha de vetllar per l'inventari i la catalogació d'aquest patrimoni geològic.

Per tant, tot i que Terres de l'Ebre disposa d'uns materials i afloraments geològics d'indubtable valor, es detecta que el marc de protecció tant a l'àmbit estatal com al català és massa generalista i del tot insuficient. A hores d'ara solament es disposa d'un inventari d'espais d'interès geològic, que aparentment també és insuficient, atès que hi ha un nombre indeterminat d'afloraments i estructures geològiques amb un extraordinari valor tant paisatgístic com patrimonial i científic que no han estat inventariats.

L'inventari d'espais d'interès geològic de Catalunya (IEIGC), realitzat pel Departament de Territori i Sostenibilitat, és una selecció d'afloraments i llocs d'interès geològic que testimonien l'evolució geològica del territori. A les Terres de l'Ebre l'inventari mostra dotze zones d'interès geològic importants per ser preservades perquè ajuden a comprendre millor l'evolució del paisatge. Aquest inventari ha classificat i caracteritzat totes les zones, i cadascuna disposa d'una fitxa descriptiva. Tot i que tots són importants per la seva verticalitat, és a dir, pel fet de ser elements fàcilment observables des de diversos punts del territori, i per l'elevada superfície que ocupen, cal esmentar els espais inventariats de les Roques de Benet, diversos afloraments de les muntanyes de Tivissa i Vandellòs, i de les serres de Cardó i del Boix. També cal destacar la punta del Fangar, espai que s'ubica al marge esquerre del delta de l'Ebre, el

qual, tot i no ser fàcilment observable des d'una llunyania a causa de la seva horitzontalitat i poca altura, és un espai altament genuí del paisatge deltaic.

Espais inclosos en acords de custòdia del territori

La missió de l'entitat Xarxa de Custòdia del Territori (<http://www.custodiateritori.org/>) és impulsar el coneixement i l'ús de la custòdia per conservar els valors naturals, culturals i paisatgístics del territori. La custòdia del territori és una filosofia de conservació i gestió responsable del territori basada en un acord voluntari i que implica una entitat de custòdia i un/s propietari/s. Les entitats de custòdia són les responsables de donar suport als propietaris per conservar els valors de les seves finques.

Tot i que els espais integrats en diferents fórmules de custòdia del territori no gaudeixen d'un reconeixement legal, sí que és significatiu l'avenç que aquests processos signifiquen en l'increment de la sensibilització ciutadana envers els espais naturals i el paisatge. En aquest sentit, l'any 2012, a les Terres de l'Ebre hi havia trenta acords de custòdia.

Espais agrícoles

Un altre gran grup d'espais que contenen valors naturals i ecològics són els espais agrícoles. Aquestes àrees actuen com a reforç per assolir un funcionament correcte dels ecosistemes i actuen també com a espais connectors. A les Terres de l'Ebre els principals paisatges agrícoles amb valor natural i ecològic que s'han identificat són:

— **Camps d'arrossar del delta de l'Ebre:** és l'exemple més clar d'espai agrícola amb valors naturals i ecològics. Amb les mesures agroambientals, aquest espai s'ha convertit en una zona inundada permanentment, a excepció dels mesos d'adequació del terreny per a la sembra (de febrer a abril, aproximadament). Aquest fet ha afavorit l'hàbitat de moltes aus hivernants, de la mateixa manera que a l'estiu afavoreix el de les nidificants o d'altres que hi són de pas. A més, els arrossars són un element fonamental per al manteniment del cicle hidrològic deltaic.

— **Camps de cítrics amb alternança de fruiterars de secà:** s'ubiquen al sector sud de les Terres de l'Ebre, a les parts baixes de la unitat serres de Montsià-Godall i prop del nucli urbà de la Sénia.

— **Oliveres en planes o en vessants:** entre les serres del Port, de Cardó i el mar s'ubiquen les principals plantacions de secà sovint amb alternança amb els garrofers. És un espai d'interès per a l'àliga cuabarrada i una zona d'alimentació d'ocells hivernants com els túrdids. Les oliveres que es troben al litoral constitueixen un coixí de protecció entre el litoral urbanitzat i les serres.

— **Mosaics agroforestals de la vinya, l'olivera i l'ametller, principalment:** ubicats al nord del territori per les unitats de la cubeta de Móra, Barrufemes, altià de la Terra Alta, riberes de l'Algars i els costers de l'Ebre. Són paisatges agrícoles amb una elevada qualitat natural i agrícola, en general, on hi ha la presència de l'àliga cuabarrada i la marcenca.

Els arrossars del Delta són un bon hàbitat per a moltes aus tant hivernants com nidificants. Jose Miguel Martínez, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

—**Terrasses i planes fluvials:** la presència del riu Ebre i les seves terrasses i planes fluvials ha generat paisatges amb elevats valors naturals i ecològics. Els boscos de ribera, les illes del riu, els galatxos, els marges del riu i les desembocadures de rieres i barrancs generen ambients aquàtics rics en biodiversitat, tant vegetal com faunística, que posen el contrapunt a uns territoris generalment secs. Hi destaquen les terrasses i planes fluvials del meandre d'Ascó-Vinebre, el sector central de la cubeta de Móra, des de Móra la Nova fins a Miravet, el sector comprès entre Xerta i Tortosa i el sector entre Tortosa i Amposta, a banda del mateix delta de l'Ebre.

5.2 Valors estètics

Corresponen als valors estètics tots aquells elements del territori que poden ser reconeguts per dos aspectes fonamentals. En primer lloc, perquè la seva presència és la que configura i determina el caràcter del paisatge d'una regió determinada, en aquest cas, els contrastos visuals i els patrons tenen una significació important. En segon lloc, perquè la singularitat d'alguns dels seus elements fa que destaquin sobre la resta.

Patrons i elements que configuren el paisatge

Els patrons i elements que configuren el paisatge s'han organitzat en quatre categories: perfils emblemàtics, contrastos, mosaics agroforestals i agraris, i monoconreus.

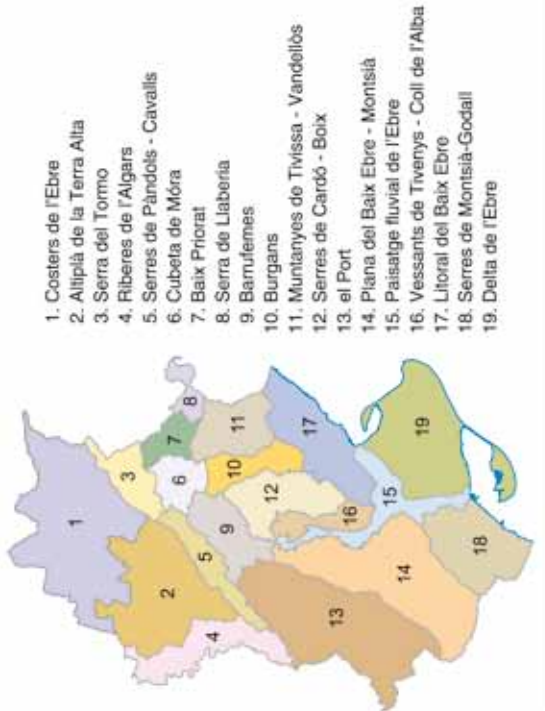
Perfils emblemàtics

Es tracta dels principals conjunts muntanyosos de la regió i que gaudeixen d'un reconeixement social. Els perfils emblemàtics amb valor estètic són: el Port, conjunt de cims més valorat estèticament a través de la participació pública, i que inclou diverses puntes reconegudes per la població segons el punt d'observació; el conjunt de cims de les serres de Pàndols i de Cavalls (vist des de Gandesa); la serra del Tormo; el conjunt de cims de les serres de Cardó i del Boix, vist des de Tortosa, i el conjunt de cims de la serra de Montsià (vist des de l'ermita de la Pietat, a la serra de Godall). Aquests perfils, a part del valor simbòlic i identitari que tenen per a la població local, són clau en la percepció i configuració del paisatge, ja que condicionen i limiten els espais visibles per a la població.

Escala 1:275 000

Unitats de paisatge de les Terres de l'Ebre

1. Costers de l'Ebre
2. Altiplà de la Terra Alta
3. Serra del Tormo
4. Riberes de l'Algars
5. Serres de Pàndols - Cavalls
6. Cubeta de Móra
7. Baix Priorat
8. Serra de Liaberia
9. Barrufemes
10. Burgans
11. Muntanyes de Tivissa - Vandellòs
12. Serres de Cardó - Boix
13. el Port
14. Plana del Baix Ebre - Montsià
15. Paisatge fluvial de l'Ebre
16. Vessants de Tivenys - Coll de l'Alba
17. Litoral del Baix Ebre
18. Serres de Montsià-Godall
19. Delta de l'Ebre

	Perfil emblemàtic		Mosaic agroforestal i agrari
	Marges de pedra seca		Agroforestal de vinya
Contrast			Agroforestal de fruiters de secà
	Cala - penya-segat		Fruita dolça amb conreus de secà
	Platja - conreu		Citric amb altres conreus
	Duna - mar		Horta amb fruita dolça
	Riu - vegetació de ribera	Monoconreu	
	Cingla - faixa arbrada		Olivera
	Bosc caducifoli		Arbòs
	Bosc perennifoli		Citric
	Roca - vegetació		Horta
	Xarxa hidrogràfica		Fruita dolça
	Unitat de paisatge		Vinya
	Cap de municipi		

Contrastos

Els contrastos representen espais on la combinació de dos o més elements esdevé visualment atractiva. S'han identificat contrastos costaners, que expressen la combinació visual del mar amb els elements de la costa com són els penya-segats, els conreus o les zones dunars; contrastos de muntanya, on la combinació de textures i colors es produeix entre els cingles i la vegetació espontània (principalment boscos i matolls), i el contrast del riu Ebre amb la vegetació de ribera.

A continuació es descriuen els contrastos identificats:

—**Cales i penya-segats:** es localitzen al litoral del Baix Ebre i estèticament destaquen els de l'Ametlla de Mar. La transformació urbanística que ha sofert el litoral i en conseqüència els penya-segats de les Terres de l'Ebre des de la segona meitat del segle xx i, sobretot, a principi del segle xxi, ha provocat que alguns d'aquests sectors hagin disminuït la seva qualitat. Malgrat això, encara hi ha molts sectors que mantenen una qualitat estètica remarcable, com el cap de Santes Creus a l'Ametlla, la cala de l'Estany Podrit també a l'Ametlla, la cala Maria a l'Ampolla i Sòl de Riu a Alcanar. Aquests indrets són estèticament interessants pel contrast que ofereixen els verds de les màquies i les bosquines, els grocs dels penya-segats i el blau del mar. Es tracta, tanmateix, d'un contrast que varia lleugerament segons l'època de l'any. Així doncs, a la tardor i a l'hivern és un paisatge auster, amb els verds apagats de la vegetació i on les llevantades o les mestralades emblanquinen el mar amb les onades, mentre que a la primavera, amb els verds més vius de la vegetació, el contrast s'accentua.

—**Platja i conreu:** es caracteritza pels conreus arboris, principalment cítrics o de secà, que tenen continuïtat fins a la façana litoral. Tot i que cada cop és més difícil observar aquest contrast a causa de l'edificació, que ocupa gran part de la primera línia de mar, se'n troben alguns exemples ben conservats al litoral del municipi d'Alcanar (conreus de cítrics) i al de l'Ametlla de Mar (conreus d'oliveres en alguns casos abancalats mitjançant murs de pedra seca).

—**Dunes i mar:** els salobrans, amb plantes molt adaptades a la sal, majoritàriament es troben als punts de contacte del delta amb el mar, a causa de la salinització produïda per l'acció directa de la mar i la salinitat de la capa freàtica. En aquests salobrans apareixen sovint dunes, anomenades tores i muntells, més o menys fixades per la vegetació. Les dunes del delta ocupen una superfície total de 645 ha i es mantenen sobretot a la part interna de la punta del Fangar, a la zona dels Bascos, a la platja de Riumar, a la barra del Trabucador i a la punta de la Banyà. En aquest cas, el contrast el formen els blaus verds del mar (més blau a mar obert, i més verd a les badies), i els grocs dunars, esquitxats amb petits fragments de verds de la vegetació dunar.

—**Riu i vegetació de ribera:** els ambients aquàtics generalment s'associen a espais amb una alta qualitat estètica, especialment en els territoris més aviat eixuts. Sobresurten dos ambients tant des del punt de vista de la seva superfície com per la importància com a espais estratègics per la situació territorial que tenen: el riu Ebre i el delta de l'Ebre, en tot el seu conjunt. Tot i això, també s'han identificat altres ambients aquàtics.

Hi ha diversos sectors del litoral, com aquest de la platja de la Llenya, al sud de l'Ametlla de Mar, que, a part dels seus valors com a espai de gaudi per a la població, destaquen per la bellesa del contrast entre els penya-segats, la vegetació i el blau del mar. Rafael López-Monné

El riu Ebre, en gairebé tots els seus trams, presenta valors estètics, tot i que destaquen aquells on la vegetació de ribera es conserva millor, per exemple, el tram entre Móra d'Ebre i Benifallet. El valor estètic que té el riu varia segons el cabal (major a la primavera i menor a l'hivern i a l'estiu), ja que generalment els espais amb presència d'aigua esdevenen més atractius per als ciutadans. Una combinació que ressalta molt és el contrast que té el riu amb els conreus de regadiu. Aquest paisatge amb valor estètic s'observa principalment a la part baixa del riu i a partir de l'assut de Xerta amb més amplitud. La làmina d'aigua es combina amb l'escassa vegetació de ribera per endinsar-se immediatament en unes planes amb horta, cítrics i arrossars. Les petites parcel·les van donant unes combinacions cromàtiques variades en funció del cultiu que s'hi desenvolupa, fins a trobar-se amb la làmina d'aigua. Aquest valor estètic també és present a la cubeta de Móra, amb el riu Ebre que la travessa, amb un atractiu especial per la forma de les parcel·les, allargassades i perpendiculars al riu, i pels conreus de fruita dolça que s'hi desenvolupen, amb variacions en la seva fisiognomia en funció del cicle vegetatiu anual (arbres despulats a l'hivern, floracions al final de l'hivern, verds intensos primaverals i estiuencs, grocs, vermells i marrons tardorencs).

El conjunt del delta de l'Ebre destaca com una gran zona humida per la inundació dels arrossars bona part de l'any. Els mesos d'inundació de l'hivern, es crea una làmina d'aigua de gairebé 320 km², on només sobresurten les línies constituïdes per marges, infraestructures de reg i camins, que donen a l'espai un encant difícilment observable en altres llocs de la Mediterrània. Aquí, el principal contrast entre el riu i l'entorn és la introducció d'uns elements verticals, els boscos de ribera, en un paisatge horitzontal que predomina arreu del delta.

Les àrees humides amb vegetació natural es limiten a la perifèria deltaica, amb la presència de basses i llacunes com les de la Tançada, l'Encanyissada, l'Alfacada, la Platjola, la de les Olles i la de l'Estella, que formen conjunts d'especial bellesa, per la combinació de camps d'arròs, vegetació lacustre i les làmines d'aigua de les badies. Aquests conjunts varien cromàticament al llarg de l'any segons els cicles del conreu de l'arròs i de la vegetació lacustre (més verda a la primavera i a l'estiu, i més groguenca i marró a la tardor i a l'hivern).

A la foia d'Uldecona també hi ha altres sistemes lacustres. Aquests espais són: les basses de l'Ermita, del Montsià, de les Ventalles, de Sant Joan del Pas, entre altres, que, amb la seva vegetació i entorn, configuren un paisatge d'un elevat valor estètic.

Els ullals són uns ambients aquàtics característics de les comarques del Baix Ebre i Montsià. Les aigües de pluja penetren en el subsòl per percolació, atesa la permeabilitat de les calcàries, i comencen a formar part dels cabals subterranis. Quan les surgències d'aquesta aigua són entre els materials al·luvials de la plana deltaica i les ribes del riu, es formen els ullals. Cal mencionar els ullals de l'Aríspe i Baltasar (25 ha), al marge dret del riu, en molt bon estat de conservació. Els ullals de la Carrova i els de Campredó, a les ribes del riu, conserven una vegetació típica d'ambients aquàtics molt ben conservada, tot i que el de Campredó és enmig del polígon industrial del Baix Ebre.

A part del riu Ebre, també són apreciats estèticament els altres cursos fluvials de les Terres de l'Ebre. El riu Canaletes presenta una estètica caracteritzada per altes parets amb formacions geològiques de formes variables i amb presència de basses en els trams finals, per on circula aigua gran part de l'any. El riu dels Estrets és una vall del sector oriental del Port excavada dins dels conglomerats oligocens i on també baixa aigua gairebé permanentment. Per altra banda, el riu d'Algars i el riu de la Sènia, actuen com a elements que fan de límit administratiu, el primer amb Aragó i el segon amb el País Valencià. Tenen ambients aquàtics irregulars, però hi ha trams on la vegetació de ribera i les basses amb aigua hi són presents tot l'any i creen ambients amb uns colors i unes trames valorades per la població local. Als Ports també hi ha moltes zones amb ambients aquàtics, com els bufadors de la Caramella, el Toscar i els Ullals, la font de Sant Roc i moltes altres.

— **Boscos caducifolis, perennifolis i conreus:** els boscos són també un element de configuració del paisatge que ofereix diversos contrastos. El tipus de bosc que predomina a les Terres de l'Ebre són les pinedes de pi blanc (*Pinus halepensis*), amb sotabosc de màquies o garrigues amb ullastre (*Olea europaea var. sylvestris*), i margalló (*Chamaerops humilis*). Els boscos acostumen a oferir un contrast amb els conreus de secà (principalment d'olivera i vinya), sobretot concentrats als vessants del Port en contacte amb la plana del Baix Ebre-Montsià i amb les riberes de l'Algars, els vessants de les serres de Pàndols-Cavalls en contacte amb l'altiplà de la Terra Alta, els vessants de la serra del Tormo en contacte amb els costers de l'Ebre, els vessants de la serra de Llaberia en contacte amb el baix Priorat, o els vessants de les serres de Cardó-Boix i les muntanyes de Tivissa-Vandellòs en contacte amb els Burgans.

— **Cingles, espais de roca nua i vegetació:** Per altra banda, les combinacions entre les formacions vegetals i la roca i entre els cingles i les faixes arbrades són bastant freqüents en bona part de les Terres de l'Ebre. Aquestes combinacions es caracteritzen pel contrast que ofereixen els grisos i blancs de la roca calcària amb els verds majoritàriament invariables de la vegetació natural. Aquest fet és destacable al massís del Port, que es troba ple de

El morral de Cabrafeixet és un dels cingles més espectaculars de les Serres de Cardó-Boix. Albert Farnós, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

cingles, tant a la part meridional com a la septentrional, entre els quals destaquen els Montsagres d'Horta i de Paüls, les roques de Benet, la mola de Catí o les gúbies del Regatxol.

També hi ha cingles a la resta del territori ebrenc com la Roca Blanca a les serres de Montsià i de Godall, totes les crestes de les serres de Cardó i del Boix i de Pàndols i de Cavalls, la serra del Crestall, l'estret de Barrufemes, els Borjos de Tivissa o els de la serra del Montalt.

Mosaics agroforestals i agraris

Per altra banda, s'han identificat uns patrons agraris que es van repetint successivament en diverses zones de les Terres de l'Ebre. Aquests s'han dividit en mosaics agroforestals i agraris (agroforestal de vinya, agroforestal de fruiters de secà, fruita dolça amb conreus de secà, cítric amb altres conreus i horta amb fruita dolça) i en monoconreus (olivera, arròs, cítrics, horta, fruita dolça i vinya), que es tractaran a l'apartat següent.

Els mosaics agroforestals i agraris, molt característics a les Terres de l'Ebre, formen diversos tipus de paisatges valorats estèticament. En un ambient mediterrani com aquest s'afavoreix el conreu de diverses espècies, que, en combinació amb els claps forestals, acaben configurant uns paisatges d'una gran harmonia pels contrastos de colors, formes i textures. Aquests mosaics apareixen, bé per la manera tradicional d'explotar el territori, amb explotacions forestals i agrícoles, bé per l'abandonament d'alguns conreus que han estat ocupats per la vegetació natural.

Bona part d'aquests mosaics, sobretot els de secà, s'estructuren a partir d'una densa i històrica malla d'arquitectura rural de pedra seca (barraques, marges, camins, cocons...) amb tota una sèrie de valors associats entre els quals destaca el valor estètic. Hi ha tres àrees amb paisatges de pedra seca que cal destacar. Aquestes són: l'entorn de la Fatarella i de Vilalba dels Arcs, l'extrem sud-oriental de les serres de Cardó-Boix i el vessant nord-occidental de les serres de Montsià-Godall.

Combinació de conreus d'olivera i ametller a prop de Móra d'Ebre. Observatori del Paisatge

Pel que fa als conreus de secà, hi ha el mosaic de la vinya, sobretot al baix Priorat i a l'altiplà de la Terra Alta i el mosaic dels fruiters de secà, formats per una combinació d'olivera i ametller, situats al nord de l'altiplà de la Terra Alta, nord-oest de la cubeta de Móra, sud del baix Priorat, interior de Barrufemes, nord dels Burgans, i nord dels vessants de Tivenys-coll de l'Alba.

També hi ha mosaics que combinen els conreus de fruita dolça (principalment presseguers) amb els conreus de secà (cereal i olivera), que es localitzen a la meitat occidental de la foia d'Uldecona, des de Freginals fins a Uldecona, i al sector sud-oriental de la plana del Baix Ebre-Montsià, des de la Galera fins al Castell i Sant Joan del Pas. Davant la invariabilitat manifesta del cicle vegetatiu de l'olivera, la presència dels presseguers confereix al paisatge uns canvis estacionals estèticament interessants, que van des dels verds intensos a la primavera i a l'estiu, fins als grocs i marrons de la tardor. A les variabilitats del cicle vegetatiu dels presseguers s'han d'afegir les pròpies dels cereals, que van des dels verds primaverals, als nus hivernals, passant pels grocs estiuencs.

El mosaic entre els cítrics i altres conreus es localitza als voltants de Jesús, Roquetes i la Raval de Crist, al sector de les terrasses del riu Ebre compreses entre Tortosa i Vinallop, i al sud de les serres de Montsià-Godall, entre Uldecona i Alcanar. Es distingeixen dos tipus d'aquest mosaic, per una banda, el constituït per cítrics i horta al sector de Tortosa i Roquetes, i, per l'altra, els conreus de cítrics i olivera que caracteritzen el sector d'Alcanar. Mentre la configuració dels mosaics de l'entorn Tortosa-Roquetes dona com a resultat l'alternança paisatgística entre la verticalitat i la invariabilitat dels conreus arboris dels cítrics i l'horitzontalitat i variabilitat de l'horta, al sector d'Alcanar la variabilitat principal prové de la diferència cromàtica dels dos arbres predominants, el color verd gris de l'olivera i el verd fosc del cítric.

El mosaic d'horta i fruita dolça (principalment presseguers) es localitza als voltants d'Uldecona i al sud-oest de la Sénia. En el cas d'Uldecona, aquest és el mosaic que caracteritza els voltants del nucli urbà, on hi ha les finques d'horta tradicional, allargassades seguint una orientació de nord-oest a sud-est, en les quals s'han anat inserint conreus de fruita dolça en parcel·les monoespècifiques. En el cas de la Sénia, la seva localització es deu a la disponibilitat d'aigua, que ofereix la séquia Mare que recull aigua del riu de la Sénia, i a la disponibilitat d'un sòl planer (l'Horta dels Plans, los Plans, i plans dels Barruts) en les estretes terrasses fluvials del riu de la Sénia.

Monoconreus

Per altra banda, les Terres de l'Ebre disposen d'uns paisatges de monoconreu tradicional representats sobretot pels conreus de l'olivera, d'arròs i d'horta, si bé és cert que els monoconreus de cítric, fruita dolça o vinya s'han configurat al llarg de les darreres dècades.

Els conreus d'olivera es localitzen a la plana del Baix Ebre-Montsià, vessants de les serres de Montsià-Godall, la pràctica totalitat del litoral del Baix Ebre, sud dels Burgans, vessants de Tivenys-coll de l'Alba, oest de la cubeta de Móra, una part important dels sectors

de menor pendent dels costers de l'Ebre, i els voltants d'Horta de Sant Joan i de la Pobla de Massaluca. En general, es tracta d'un paisatge ben conservat, per bé que en determinats sectors, com els costers de l'Ebre, es noti una certa regressió i abandonament. Els monoconreus d'olivera van acompanyats de marges i altres elements arquitectònics de pedra seca canviants segons el tipus de pedra, tècnica constructiva i funció.

Els conreus d'arròs es localitzen a la unitat delta de l'Ebre i al tram final del paisatge fluvial de l'Ebre, formen un dels paisatges més singulars de les Terres de l'Ebre i Catalunya. Aquest paisatge, tot i ser homogeni, és canviant amb les estacions, el cultiu té unes tonalitats de verd a groc molt graduals de maig a octubre. Els mesos que van de novembre a febrer el camp es queda sense cultiu, s'inunda i té un aspecte completament diferent. Els mesos de preparació del terreny, febrer, març i abril, es veu un delta gairebé desèrtic, ja que predomina el color de la terra, fins que novament es torna a inundar per iniciar la sembra.

Els monoconreus de cítrics es localitzen principalment al sector central de la plana del Baix Ebre-Montsià i sud de les serres de Montsià-Godall, així com a les terrasses de Barrufemes i a les del paisatge fluvial de l'Ebre. Es tracta d'un conreu poc variable al llarg de l'any, tot i que presenta unes lleugeres variacions cromàtiques interessants quan té el fruit madur al final de la tardor i a l'hivern, i olfactivas quan floreix a la primavera. Al sector d'Alcanar (sud de les serres de Montsià-Godall) es distingeixen dos tipus principals de conreus de cítrics segons la forma de les parcel·les. Així, al sud d'aquest sector es detecten unes parcel·les estretes i allargassades amb direcció de nord-oest a sud-est, en les finques tradicionals. Al nord d'aquest sector apareixen finques quadrades i mitjanes i que en general es corresponen amb noves plantacions. A les terrasses del riu Ebre, des de l'estret de Barrufemes fins a Tortosa, hi ha plantacions antigues de cítrics que amb el temps han format un monoconreu sobre antigues hortes, avui dia gairebé desaparegudes, per la qual cosa les finques tendeixen a presentar una forma estreta i allargassada perpendicular al riu. Al sector central de la plana del Baix Ebre-Montsià és on les plantacions són més recents, i la seva disposició no segueix una pauta concreta, tot i que es pot intuir una tendència al predomini de finques mitjanes o grans de forma rectangular i seguint una orientació d'oest a est.

Els conreus d'horta es localitzen al sector predeltaic del paisatge fluvial de l'Ebre, així com en algunes parts de l'interior de la unitat delta de l'Ebre. Tot i que es tracta d'un tipus de conreu antic, ben arrelat al territori i amb una certa fama dels seus productes, el cert és que en els darrers anys s'ha notat una tendència a la intensificació d'aquest tipus de conreu, amb la creació de parcel·les més grans i una major rotació de conreus. La principal virtut d'aquest paisatge és que es tracta d'un paisatge divers quant a formes i mides de les parcel·les, així com dels conreus.

Els monoconreus de fruita dolça es localitzen al sector central de la cubeta de Móra, així com en algunes parts dels costers de l'Ebre. És un monoconreu format principalment per presseguers i cirerers, que s'ha expandit molt en els darrers anys a causa de la proliferació dels sistemes de reg que ha permès plantar fruita dolça en indrets cada cop més allunyats del riu, on tradicionalment s'havien

localitzat. Aquest fet queda palès en les formes de les parcel·les, que són més petites, allargassades i estretes com més properes al riu, i més quadrades i grans com més se n'allunyen. El principal aspecte estètic d'aquest monoconreu és la seva variabilitat anual vinculada als canvis vegetatius dels conreus, amb uns finals d'hivern espectaculars quan té lloc la florida dels presseguers i cirerers, unes primaveres i uns estius ufanosos que contrasten amb els ambients eixuts de les muntanyes i altiplans circumdants, i unes tardors multicolors amb grocs, vermells i marrons.

Els monoconreus de vinya es localitzen en alguns punts del baix Priorat i sobretot als fondos occidentals de l'altiplà de la Terra Alta, al voltant del nucli de Batea, i als fondos del nord de les riberes de l'Algars.

Singularitats

Les singularitats comprenen elements amb valor estètic que són molt rellevants perquè són únics, bé en el context de les Terres de l'Ebre, bé perquè ho són per a tot Catalunya. Entre aquestes singularitats s'han identificat aquells elements o espais vinculats al patrimoni arquitectònic, assentaments urbans que destaquen pel seu valor estètic, els elements relacionats amb les geofomes, els fenòmens meteorològics, la vegetació, els barrancs, els conreus singulars i els conjunts harmònics.

Elements o espais vinculats al patrimoni arquitectònic

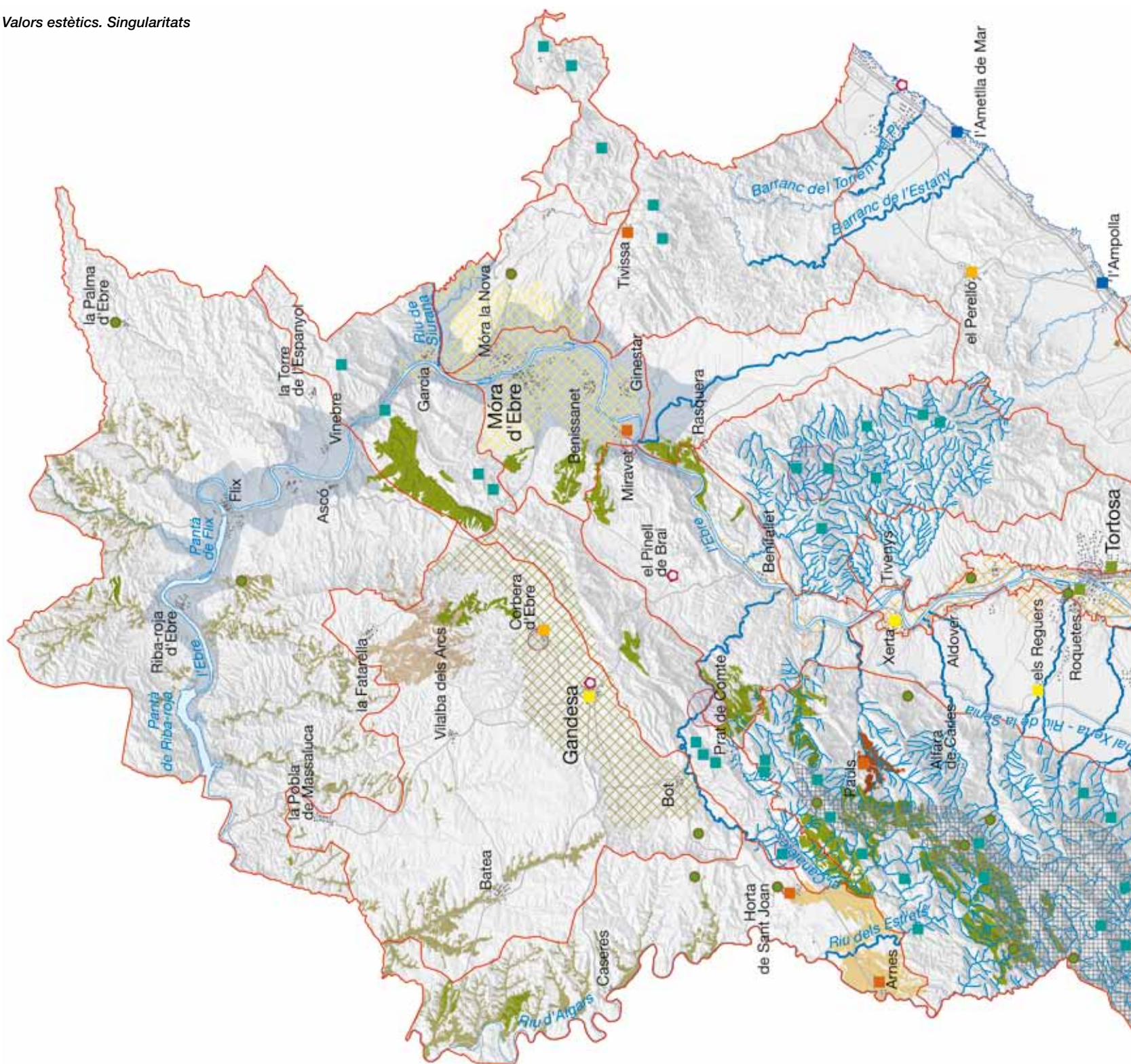
— **Elements monumentals historicoculturals:** destaquen pel seu valor estètic les torres de vigilància ubicades al llarg del riu i de la costa. La majoria són d'origen islàmic i feudal. De les situades a la vora de l'Ebre destaca la torre de la Carrova, situada al costat de la carretera C-12, entre Tortosa i Amposta, que és la més gran de l'Ebre. Del litoral destaca la torre castell de Sant Jordi d'Alfama.

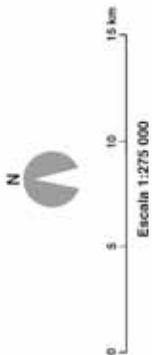
També es consideren paisatges amb valor estètic els cellers modernistes que va construir Cèsar Martinell al Pinell de Brai i a Gandesa, així com el molí d'oli d'Ulldecona, del mateix arquitecte.

— **Conjunt monumental historiconatural:** el conjunt monumental de les Terres de l'Ebre més valorat estèticament és el format pel castell i el cap de la vila de Miravet, ubicats en un promontori a tocar del riu Ebre, i a la zona on encaixen la cubeta de Móra i Barrufemes. Un altre conjunt declarat monument historicoartístic el 1985 és el conjunt de la muntanya de Santa Bàrbara i el convent de Sant Salvador d'Horta. A les serres de Cardó-Boix hi ha el monestir balneari de Cardó, construït el 1806 per monjos carmelites, al voltant del qual es construïren tretze ermites (entre les quals la de la Trinitat, la de l'Àngel i la de Sant Onofre o de la Columna) avui en dia abandonades i malmeses. El santuari de la Mare de Déu de la Fontcalda i els seus voltants destaquen especialment pels seus valors estètics, amb afloraments geològics força espectaculars (plegaments, anticlinals...) i formes molt capricioses (gorges, crestes...), que contrasten amb l'edifici del santuari. Altres conjunts monumentals identificats com a valor estètic són: el poble vell de Corbera d'Ebre, la Suda i les muralles de Tortosa, el castell d'Ulldecona i l'ermita de la Pietat.

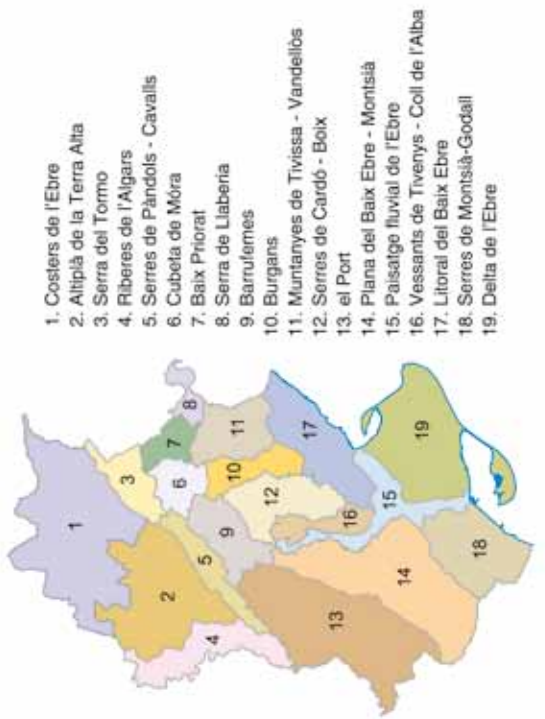
Valors estètics. Singularitats

112

Unitats de paisatge de les Terres de l'Ebre

1. Costers de l'Ebre
2. Altiplà de la Terra Alta
3. Serra del Tormo
4. Riberes de l'Algars
5. Serres de Pàndols - Cavalls
6. Cubeta de Móra
7. Baix Priorat
8. Serra de Liaberia
9. Barrullemes
10. Burgans
11. Muntanyes de Tivissa - Vandellòs
12. Serres de Cardó - Boix
13. el Port
14. Plana del Baix Ebre - Montsià
15. Paisatge fluvial de l'Ebre
16. Vessants de Tivenys - Coll de l'Alba
17. Litoral del Baix Ebre
18. Serres de Montsià-Godall
19. Delta de l'Ebre

Patró d'assentament

- Nucli encimbellat
- Poble pesquer
- Ciutat/poble - camí
- Nucli amb traçat ortogonal
- Nucli disseminat

Conjunt harmònic

- Delta de l'Ebre
- Foia d'Ulldecona
- Terrasses fluvials
- Cubeta de Móra
- Corredor Bot - Gandesa - Corbera

Conreu singular

- Avellaners de la Fatarella
- Cirerers de Pauls
- Conreus en fons de barranc
- Cítrics dels Prats d'Alcanar
- Mosaic de cereal d'Arnes

- Formació geològica singular
- Arbre singular i monumental
- Element o conjunt monumental
- Boira hivernal de la vall de l'Ebre
- Cella del Port
- Bosc singular

Filera d'arbres

- Entrada de pobles
- Camp de conreu

Barranc

- Conca mitjana i baixa
- Capçalera
- Xarxa hidrogràfica
- Unitat de paisatge
- Cap de municipi

Assentaments urbans

Una part important dels nuclis urbans encara conserven una estructura tradicional, per bé que en alguns casos el patró ha quedat difuminat pels nous creixements urbans. Entre aquests patrons d'assentament urbà singulars des del punt de vista estètic hi ha:

—**Nucli encimbellat:** és el patró d'assentament urbà més valorat estèticament. Destaquen els nuclis de Miravet, amb una part vella del poble o cap de la vila penjada sobre el riu a sobre una penya-segat de color rogenc, que presenta una panoràmica única, coneguda i representada artísticament per diversos pintors com Joaquim Mir.

També destaca el nucli encimbellat d'Horta de Sant Joan on, per salvar els desnivells del terreny, les cases s'esglaonen unes sobre les altres. La part més interessant del centre històric és la plaça de l'Església i els carrers que l'envolten, on hi ha els edificis més singulars. El conjunt arquitectònic d'Horta està declarat bé cultural d'interès nacional i està protegit. També ha estat representat artísticament per pintors coneguts, entre ells el pintor Pablo Picasso. Arnes, sense tenir l'aurèola artística d'Horta de Sant Joan, també conté un interessant conjunt arquitectònic declarat BCIN. Un altre nucli que ressalta per la seva ubicació, entorn i morfologia és Tivissa. Als peus de la serra amb el mateix nom i envoltat d'hortes, Tivissa presenta una panoràmica molt bonica on destaca l'església de Sant Jaume. Manté una fisonomia emmurallada amb carrers estrets i sinuosos. Un dels nuclis urbans més pintorescs i encantadors de les Terres de l'Ebre és Paüls. És un poble de muntanya encimbellat sobre un turó entre dos barrancs i tancat al darrere pel massís del Port. Les cases estan disposades esglaonadament i s'adapten a les corbes de nivell.

—**Poble pesquer:** representat pels nuclis urbans de l'Ametlla de Mar, l'Ampolla, Sant Carles de la Ràpita i les Cases d'Alcanar. Aquests quatre nuclis litorals tenen històries recents, ja que foren construïts a partir del segle XVIII. Les parts més antigues dels nuclis urbans vinculats a la pesca encara presenten un cert encant que queda desdibuixat pels nous creixements que s'estenen cap a l'interior, excepte a l'Ametlla de Mar, on es conserven unes formes i uns colors semblants a l'assentament tradicional mediterrani, és a dir, cases blanques penjant d'un petit penya-segat, al peu del qual hi ha el port. En el cas de l'Ampolla aquesta característica de poble pesquer es nota més en la forma irregular dels carrers de la part antiga que en la forma dels edificis, la majoria dels quals han sobrepassat les alçades tradicionals (de planta baixa i un o dos pisos com a molt). A Sant Carles de la Ràpita i a les Cases d'Alcanar, es poden observar fragments interessants de nuclis pesquers en costa més o menys planera, on es conserven alguns edificis tradicionals de planta baixa i un pis, amb el color blanc com a color característic de les façanes.

—**Ciutat/poble camí:** es tracta d'un patró que predomina bastant en la geografia de les Terres de l'Ebre, en tractar-se històricament d'un territori de pas. Pas de la ramaderia que venia a pasturar al desert d'Alfama o al delta des d'Aragó (d'aquí l'abundància de lligallos) i pas d'infraestructures viàries pel corredor del Mediterrani. Aquests antecedents històrics han fet créixer els nuclis urbans al

costat d'aquests passos. Dels lligallos neixen els nuclis com Campredó, Lligallo del Ganguil i Lligallo del Roig, aquests dos últims conserven la toponímia de Lligallo (camí ramader). De pobles que s'estructuren a l'entorn de carreteres hi ha l'Aldea i, en menor grau, el Perelló. Per altra banda, Corbera d'Ebre va adoptar una forma de poble camí (hi creua l'N-420) des que es va haver de reconstruir després de la destrucció de l'antic nucli durant la Guerra Civil.

—**Traçat ortogonal:** un altre patró força ben representat a les Terres de l'Ebre és el que caracteritza els nuclis urbans d'Uldecona, els Reguers, Gandesa i Xerta, que s'estructuren al voltant d'una plaça central a partir de la qual sorgeixen els carrers que adopten una estructura quadriculada.

—**Disseminat:** aquest patró es dona sobretot al delta de l'Ebre i als voltants de Tortosa i Roquetes. El cas més notable és Deltebre, que amb una longitud de més de 7 km i amb una superfície urbanitzable de 415 ha, és el nucli amb menys densitat d'habitants. Precisament, els nuclis urbans del delta s'originen a partir de l'agrupament d'edificacions agrícoles, i per això presenten una important extensió superficial que origina uns paisatges urbans força peculiars. L'aspecte dels nuclis, aparentment caòtic i desordenat, respon a una lògica de distribució familiar entre els descendents de les propietats (construcció d'habitatges adossats seguint l'estructura de les propietats), a una forma cultural de relacionar-se amb el medi (existència d'hortos urbans en gairebé cada parcel·la) i a una distribució capil·lar (seguint els principals eixos viaris). De les originals barraques de color blanc, edificacions aixecades a partir dels materials de la zona (joncs, canyes i fang), s'ha passat al llarg del temps a la construcció de cases amb estructura de formigó i totxo de planta baixa i un o dos pisos com a molt, amb coloracions diverses (per bé que el blanc encara té una presència destacada). Aquests disseminats es complementen amb els paisatges hortícoles que els envolten.

Per la seva banda, l'assentament disseminat del sector de Tortosa-Roquetes presenta una disposició encara més dispersa, seguint les propietats de la terra. Així doncs, aquest disseminat, que s'originà per la necessitat de disposar d'una caseta al camp per guardar-hi les eines i passar-hi el temps de la collita, s'ha mantingut i potenciat les darreres dècades pel costum de la població urbana de tenir una casa, amb superfície conreada principalment per a l'autoconsum, on anar a passar els caps de setmana o els períodes de vacances. La forma general disseminada de les noves edificacions acostuma a ser de planta baixa i un pis, i estan fetes amb materials moderns (estructura de formigó i totxo), amb cobertes de teula romana i colors de façana diversos, amb predomini dels blancs i dels terrossos.

Geoformes

Els elements singulars identificats en l'àmbit de les geoformes estan condicionats per la naturalesa i l'estructura del relleu de les Terres de l'Ebre, que està farcida d'indrets espectaculars molt particulars i dels quals es té una expressió toponímica nombrosa. A les Terres de l'Ebre s'han identificat:

—La serra de Godall, al Montsià, que, amb el seu paisatge calcari ofereix una combinació de fenòmens càrstics i tectònics al vessant sud-est molt atractiu. Aquest fenomen també apareix al racó dels Castellans.

—A les muntanyes de Tivissa -Vandellòs hi ha una magnífica secció estratigràfica on afloren materials amb unes condicions espectaculars.

—El tram entre Benifallet i Miravet on el riu Ebre s'encaixa i travessa la Serralada Prelitoral, originant un espai d'elevat valor estètic.

Als voltants de l'estació del Pinell de Brai, actualment abandonada, s'aprecien làmines encavalcades que donen al terreny unes formes molt atractives.

A la serra de Pàndols hi ha formacions dominades per plecs i encavalcaments que han acabat donant una geomorfologia molt atractiva. Hi destaquen la Moleta, l'Agulla de Bot, la Falconera i la Rocamala.

—La muntanya de Santa Bàrbara amb nivells de conglomerats quasi verticals al cim que es van arquejant suaument fins a ser gairebé horitzontals a la zona del Convent de Sant Salvador d'Horta.

—Al massís del Port hi ha la Gronsa i, sobretot, les Roques de Benet com a formacions geològiques més emblemàtiques i característiques de la Terra Alta. Són un imponent conjunt de monòlits on s'observen tota una sèrie de discordances lligades a la formació de la Serralada Prelitoral catalana i el seu encaixament amb el Sistema Ibèric. Muntanyes amb parets i agulles arrodonides i solcades per estretes feixes vermelles plenes de balms. Dins el Port també destaca la impressionant mola de Catí, que sorgeix majestuosa al mig del massís. Els estrets d'Arnes també són plens de formacions geològiques amb valor estètic amb indrets com les moles dels Viarnets, les Roques del Duc, la punta de l'Espardenyer i la moleta del Molló.

—A la serra de Cardó, prop del monestir balneari, es poden observar uns talls i plecs geològics molt interessants.

—La serra del Tormo també gaudeix d'unes formacions en conjunt on destaquen la zona del Tormo, la Picossa i Santa Magdalena.

A l'altura del Mas de Miralles, a la serra de Montsià s'observa una brusca elevació muntanyosa que contrasta amb l'entorn.

—El delta de l'Ebre té com a elements destacables, el perímetre costaner. Les dunes del perímetre costaner són mòbils per la influència del vent i de l'aigua, per tant, és un paisatge canviant. El seu color i les seves formes caracteritzen una àrea formada per sediments, amb estanys, barres (barra del Trabucador), puntes (punta del Fangar, la punta de la Banyà) i illes.

Fenòmens meteorològics

Alguns fenòmens meteorològics també són reconeguts com a elements singulars del paisatge que en condicionen la visibilitat. A les Terres de l'Ebre s'han identificat els següents:

—**Boires hivernals:** sobretot es presenten a la cubeta de Móra i als costers de l'Ebre. A l'hivern, en dies d'anticicló, aquesta boira es manté al llarg de tot el dia i arriba a una cota aproximada de 100-150 m. Quan l'anticicló s'agreuja la boira pot arribar a cotes superiors estenent-se per la plana del Burgar, per l'altiplà de la Terra Alta i el baix Priorat. És un fenomen climatològic habitual durant els mesos d'octubre i fins al final del mes de gener que condiciona clarament la percepció del paisatge. Amb referència als valors estètics de la boira, es poden distingir diferents sensacions en funció del tipus de boira. En aquest sentit, la boira de riu és una boira melangiosa que suavitzava el contrast de la tenebra i la llum, que desfigura les siluetes i els perfils, que esvaeix els colors accentuats, que emplena vallades i escapça cims i tot ho iguala. Per altra banda, la boira que penetra a la cubeta de Móra pel pas de l'Ase provinent dels costers de l'Ebre, es caracteritza per un corrent d'aire gelat, que arossega manyocs i filagarses de boira, totalment horitzontals. Finalment, un tercer tipus de boira és la urgellesa, coneguda també com a boira de Maials, ensellada o broma urgellesa. És com una immensa tapadora que descansa als cims de les muntanyes, mentre que a les terres baixes no hi arriba.

—**Cella del Port:** és una marca característica del paisatge ebrenc. És conseqüència del vent sec i càlid (vent de dalt) i és produït pels relleus que són perpendiculars a la direcció del vent. Aquesta cella es forma per l'anomenat efecte föhn, pel qual els vents, en remun-

El celler modernista del Pinell de Brai és l'element més singular del teixit urbà d'aquest nucli. Cristina Serra, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

La cella del Port és un element identitari del paisatge ebrenc. Ferran Aguilar

tar les serralades que es troben en el seu recorregut, condensen i retenen la seva humitat al vessant oest, mentre que, durant el camí de descens, convertit en un aire sec, ressequen l'ambient, els sòls i les plantes.

—**Mestral, serè, cerç o “vent de dalt”**: és el vent més conegut a les Terres de l'Ebre. És un vent sec i intens, de component nord-oest i amb intensitats que molts cops superen els 90 km/h. Hi ha ràfegues que sobrepassen els 100 km/h. Observar el paisatge amb el vent bufant a aquestes velocitats dona un caràcter de més lluminositat al territori. Indirectament, aquest vent de dalt també ha condicionat el paisatge, ja que s'hi han plantat fileres de xiprers en alguns camps de conreu del Baix Ebre i Montsià, per tal de protegir la collita dels forts vents. El vent també ha influenciat la forma de construir a les Terres de l'Ebre. Al llarg del temps, la gent ha anat creant construccions adaptades i resistents als embats del vent: des dels antics abrics i paravents fets en pedra seca que hi ha a molts marges, fins a les construccions més sofisticades fetes de metall i plàstic o la mateixa disposició geomètrica dels xiprers entre camps de conreus.

Vegetació

—**Arbres singulars i monumentals**: els arbres singulars i monumentals transmeten unes formes i unes dimensions d'una bellesa extraordinària. Tot i que la majoria d'arbres singulars i monumentals es localitzen al massís del Port, també hi ha altres arbres típics de la vegetació de ribera com l'álber, l'om, el baladre i el plàtan. No obstant això, els arbres singulars i monumentals més característics i més reconeguts de les Terres de l'Ebre són les oliveres (*Olea europaea* var. *Europaea*). N'hi ha tres de catalogades: dues fargues a la partida de l'Arion (Ulldecona) i lo Parot a Horta de Sant Joan.

—**Bosc singular**: també s'han considerat en el grup de les singularitats paisatgístiques els boscos singulars. Es tracta d'espais arbrats que destaquen sobre la resta, bé pel tipus de vegetació que tenen o bé perquè la seva denominació els situa entre els elements amb nom propi, i per tant són portadors d'un pes important en la construcció cultural de la zona. Aquests boscos singulars,

relacionats amb els valors ecològics, tenen un valor estètic remarkable per les formes i els colors que adquireixen permanentment o estacionalment. Els casos més remarcables són:

- Les bosquines, garrigues i màquies dels vessants de la serra de Cardó ofereixen uns agradables espais al mig de les zones més transformades residencials i de les oliveres.
- Els alzinars ben constituïts de la serra de Cardó a l'obac del camí de la Creu i al vessant de la cova dels Porcs, complementats amb boscos de roure valencià i teixos que apareixen de manera esporàdica.
- Diversos fragments de bosc de ribera, principalment del riu Ebre, i d'altres rieres com el barranc de la Galera, el de Sant Antoni, Canaletes, Sant Jordi i riu de la Sénia, que aporten variabilitat paisatgística al llarg de l'any.
- Els boscos de pi negre distribuïts al vessant occidental del massís del Port i a les parts obagoses de la serra de Cardó, que destaquen per les formes i colors d'aquests boscos madurs.

—**Fileres d'arbres**: també vinculat amb la vegetació, les fileres d'arbres són un element singular amb valor estètic que o bé forma part de les entrades d'algunes poblacions, o bé complementa els paisatges dels camps de conreu de les planes prelitorals i predeltaiques.

En algunes entrades de pobles es mantenen fileres de plataners amb una funció d'embelliment i per proporcionar-hi ombra. Malgrat que al llarg dels darrers anys n'han desaparegut moltes, encara n'hi ha que es mantenen en algunes poblacions, com a l'entrada sud a Tortosa per la C-12, a l'entrada a l'Aldea pel delta o pel camí de l'ermita de l'Aldea, a Ulldecona per molts dels camins que accedeixen al nucli, i a l'entrada de Tivissa a la T-304.

Com s'ha comentat anteriorment, en alguns camps de conreu hi ha fileres de xiprers plantades als extrems de ponent dels parcel·lars, sobretot al Baix Ebre, que tenen la funció de protegir els conreus, principalment d'horta i cítrics, del fort vent de dalt (Mestral).

Barrancs

Els barrancs són molt abundants a les serres calcàries de les Terres de l'Ebre, i constitueixen unes singularitats força destacades i valorades estèticament. Presenten grans diferències en funció de si són capçaleres de barrancs o conques mitjanes i baixes:

—**Capçaleres de barrancs**: es caracteritzen per forts pendents i desnivells. Molts són sinuosos, amb una accessibilitat complicada i caracteritzats per l'estretor, i amb un curs normalment més ample que el cabal que porten, que acostuma a ser nul. De les capçaleres destaquen les del Port amb els barrancs de la vall d'Uixó, la Paridora, el Regatxol, la Fou, Valldebous, la Galera, Lloret, la Conca, Xalamera, riu Canaletes, la Caramella, els Estrets; les de les serres de Cardó-Boix, amb les dels barrancs de les Nines, de Vallpalmera, i de la Victòria; i les de les muntanyes de Tivissa-Vandellòs, amb els barrancs del Pouet, de Franquers, d'Escaldabecs, dels Comuns i del Mas de Capcir.

Carretera flanquejada per fileres arbrades a l'Aldea. Yamileth Amelines, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

—**Conques mitjanes o baixes de barrancs:** destaquen les que passen per la plana de la Galera amb els barrancs de Valldebous, Solsó, la Galera, Lledó, Sant Antoni, de la Servera, de la Conca, de Xiveli. Tots aquests barrancs es caracteritzen per tenir uns pendents suaus, tot i estar perfectament encaixonats, amb una fondària i una verticalitat elevades en molts trams. La vegetació que hi ha no és la típica d'ambients humits, ja que normalment baixen secs. S'han identificat altres conques mitjanes al litoral del Baix Ebre i als Burgans, com per exemple el riu Sec i el barranc de la Roja als Burgans, o el de Camarles, el del Baconer, el de Santes Creus i el de l'Estany, al litoral del Baix Ebre. També s'han identificat els barrancs que passen per la cubeta de Móra, amb les conques del riu Sec, el barranc de Faneca i el de les Lloses. Als costers de l'Ebre hi ha la conca de la vall de Sant Joan que desemboca al riu Ebre a Sebes.

Conreus singulars

Els conreus singulars són elements del paisatge agrari que destaquen de la resta perquè es tracta d'espais de dimensions reduïdes amb conreus no molt freqüents. A les Terres de l'Ebre s'han identificat els següents:

—**Avellaners de la Fatarella:** la presència d'aquest conreu als voltants del nucli urbà és una peculiaritat en el conjunt de les Terres de l'Ebre, tot i que també en resten alguns claps a l'entorn de Tivissa. La variabilitat cromàtica de l'avellaner al llarg de l'any, lligada al seu cicle vegetatiu, ofereix un paisatge canviant que va del color terrós de l'hivern als verds ufanosos del final de primavera, passant pels marrons tardorencs. És un conreu que es troba en retrocés a causa de la crisi de preus que viu el sector de la fruita seca.

—**Cirerers de Paüls:** el cultiu del cirerer ha proporcionat una estètica ben coneguda per tots els habitants de les Terres de l'Ebre que, sovint, visiten aquest indret en l'època de floració per la bellesa que proporcionen aquests camps.

—**Conreus en fons de barranc (fondos):** es tracta d'una peculiaritat del conjunt de les Terres de l'Ebre que es localitza al sector occidental dels costers de l'Ebre i al nord de l'altiplà de la Terra Alta i les riberes de l'Algars. Es tracta de les capçaleres de barrancs, quan encara tenen poca conca de recepció i aprofitant la major disponibilitat de sòl, que són conreats amb fruiters de secà abançats amb marges de pedra seca. Aquest aprofitament crea un mosaic on les línies dels marges, perpendiculars al llit del barrancs, van formant estructures reticulars repetides al llarg de la vall i contrasten amb els verds de les masses forestals que cobreixen els vessants. Els conreus principals, que quasi sempre es presenten en monoconreu, són l'olivera als fondos dels costers de l'Ebre, i la vinya als fondos de l'altiplà de la Terra Alta i les riberes de l'Algars.

Conreus de cirerers situats a les proximitats del nucli encimbellat de Paüls. Mariano Cebolla

118

El paisatge de la foia d'Ulldecona és un conjunt harmònic caracteritzat per la diversitat de conreus i una estructura parcel·lària molt marcada. Observatori del Paisatge

—**Cítrics dels prats d'Alcanar:** les plantacions de cítrics que es troben al sud de les serres de Montsià-Godall, tot i ser molt recents, tenen una estètica que és apreciada per la gent del territori i, sobretot, en el moment en què l'arbre té el fruit taronja a punt de collir i en el moment de la floració, cap al febrer o març.

—**Mosaic de cereal d'Arnes:** es tracta d'uns paisatges escassos en el conjunt de les Terres de l'Ebre, i més vinculats a paisatges propis del cor de la depressió de l'Ebre. En aquest cas presenta un rerefons de primera magnitud, el Port, i es combina amb altres conreus, com l'olivera, la vinya i l'ametller.

Conjunts harmònics

A les Terres de l'Ebre també s'han identificat una sèrie de conjunts harmònics, que corresponen a zones on la combinació de diversos elements (construccions rurals, canals, rius, séquies, poblacions, conreus, camins...) fa que la percepció del conjunt esdevingui visualment atractiva. Se n'han identificat cinc: el delta de l'Ebre, la foia d'Ulldecona, les terrasses fluvials de l'Ebre, la cubeta de Móra i el corredor agrícola Bot-Gandesa-Corbera d'Ebre.

—**Delta de l'Ebre:** el paisatge deltaic ofereix un paisatge solcat d'infininitat d'arrossars, un conreu que és la base d'aquest paisatge. Els camps d'arròs confereixen al delta una estètica característica i un ventall cromàtic que inclou gairebé tota la gamma de verds i grocs, a banda de potenciar l'horitzontalitat del terreny.

—**Foia d'Ulldecona:** la foia en si mateix ja és una singularitat pel fet de tractar-se d'un terreny enfonsat entre dues serres. A més, l'existència d'una zona endorreica fa que l'aigua hi sigui relativament abundant, i hagi potenciat l'agricultura de regadiu que es presenta amb uns patrons nítids que representen les estructures parcel·làries i els diversos tipus de conreu que hi ha.

—**Terrasses fluvials:** des del pas de Barrufemes fins a Campredó hi ha les terrasses fluvials que, amb els diversos conreus de regadiu que conté (hortes, cítrics, i fruiters de regadiu), presenten una estructura agrícola ben ordenada i amb diversitat cromàtica al llarg de l'any.

—**Cubeta de Móra:** amb conreus principalment de fruita dolça, té un paisatge molt diferenciat de la resta de les Terres de l'Ebre, amb

colors i formes canviants al llarg de l'any pels canvis vegetatius dels conreus.

—**Corredor Bot-Gandesa-Corbera:** és una plana allargassada encabida entre les serres de Pàndols-Cavalls i l'altiplà de la Terra Alta, que presenta un autèntic mosaic agroforestal típic de la trilogia mediterrània, amb alternança de conreus de vinya, olivera, cereal i ametller. Destaca per la seva organització parcel·lària, amb diferents combinacions cromàtiques al llarg de l'any, que sobretot ressalten a la tardor, amb la vinya i a final d'hivern, amb l'explosió de la florida dels ametllers.

5.3 Valors històrics

En relació amb els valors històrics amb un reconeixement legal, la Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català estableix, entre altres, les categories següents: béns culturals d'interès nacional (BCIN), béns catalogats que inclouen els béns culturals d'interès local (BCIL) i el espais de protecció arqueològica (EPA). A part del patrimoni reconegut en l'àmbit català, també s'ha de tenir en compte els elements que formen part del Patrimoni Mundial de la UNESCO com a espai reconegut pel seu interès cultural.

La recerca ha permès obtenir una llista aproximada de tres-cents elements catalogats per la importància cultural que tenen. En aquest conjunt patrimonial es troben des de torres de defensa, castells, ermites, esglésies i ponts, fins a construccions habitades que formen part de la xarxa de carrers dels nuclis urbans. Molts d'aquests elements es troben dins el nucli urbà i, per tant, la seva presència paisatgística sovint queda difuminada per la resta d'edificis. Altres tenen un estat de conservació molt precari i en molts casos són difícils de visualitzar. Per tant, s'ha cregut convenient fer una tria dels que tenen una presència remarcable a l'espai que ocupen. Per altra banda, també hi ha altres elements del paisatge amb valors històrics però que no formen part de cap de les catalogacions anteriors.

Com es pot constatar a primera instància, la diversitat de paisatges amb valor històric a les Terres de l'Ebre és elevada i per facilitar-ne l'estudi s'han dividit en cinc grups. Aquests grups són: escenaris de la memòria històrica (escenaris de la batalla de l'Ebre), patrimoni arquitectònic en l'espai rural (construccions de pedra seca, masos, construccions hidràuliques, castells, torres de guaita i defensa i edificis religiosos), patrimoni arquitectònic al nucli urbà (nuclis que contenen elements del catàleg de béns culturals d'interès nacional), patrimoni arqueològic (jaciments arqueològics, Via Augusta), i conreus i usos històrics de l'espai rural (conreus de caràcter històric, pastures d'estiu, pastures d'hivern i oliveres monumentals).

Escenaris de la memòria històrica

Les Terres de l'Ebre, i concretament el sector comprès entre els paisatges de l'altiplà de la Terra Alta, els costers de l'Ebre, la serra del Tormo i la cubeta de Móra, destaca per haver estat un paisatge bèl·lic molt significatiu en la història recent tant d'aquest mateix territori, com també per a Catalunya i per a l'Estat espanyol. Són els

Restes de trinxeres a les serres de Pàndols-Cavalls. Observatori del Paisatge

paisatges de la batalla de l'Ebre. Aquest fet tan significatiu ha fet que s'hagi considerat aquest paisatge com un paisatge d'atenció especial. Així, en el bloc 4 d'aquesta publicació es pot trobar tota la informació referent a aquest paisatge.

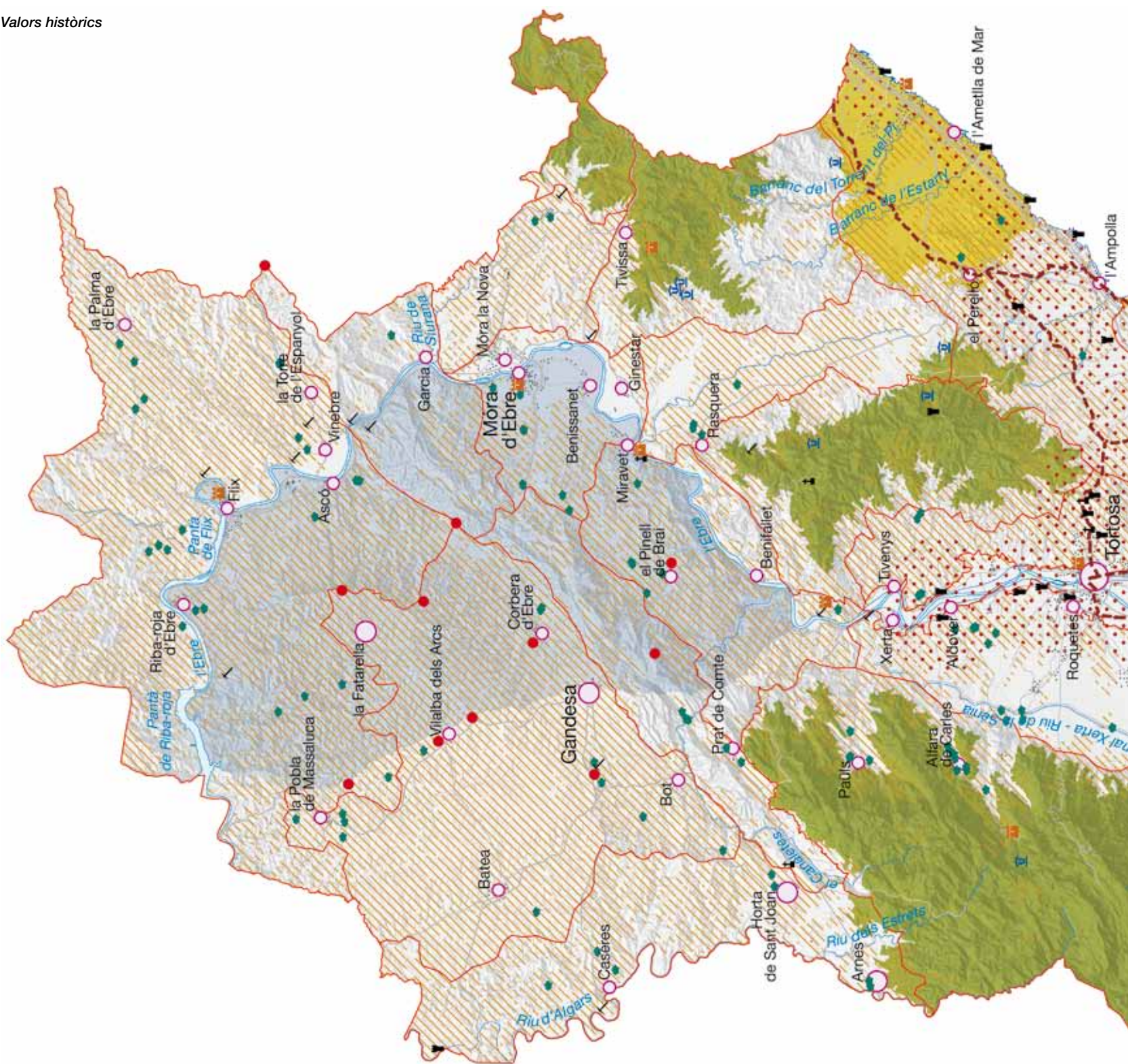
L'extens territori, d'un total de 47.600 ha (35 km de nord a sud i 20 km d'oest a est), on va tenir lloc la batalla, per si sol ja constitueix un paisatge amb valor històric. Entre els elements de la batalla que s'hi poden contemplar hi ha restes de trinxeres i amagatalls en diversos estats de conservació. Alguns espais o fites esdevenen paisatges amb una alta càrrega simbòlica, com la punta Alta de Pàndols (coneguda com a cota 705 m), les Camposines, o el coll del Moro, on es va establir l'observatori de l'exèrcit franquista.

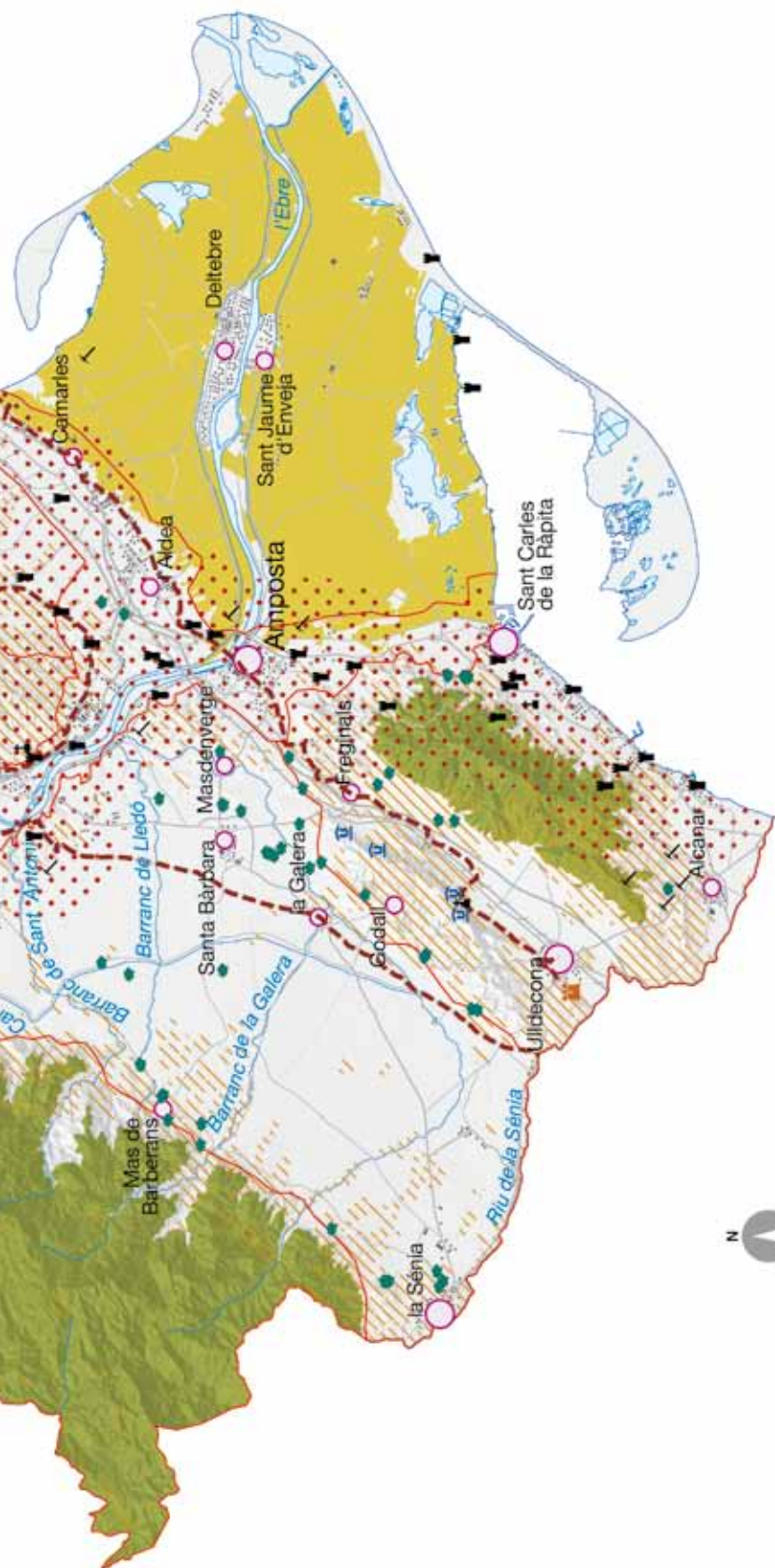
Hi ha altres espais que van constituir part de l'escenari de la Guerra Civil però que són menys coneguts. Un d'aquests espais és el conjunt de fortificacions que l'exèrcit republicà va establir al llarg del litoral, quan esperava una ofensiva de l'exèrcit franquista per aquest costat. Una ofensiva que mai va produir-se i que va permetre, en certa manera, que aquestes fortificacions hagin arribat als nostres dies en un relatiu bon estat de conservació. Sobretot són destacables les trinxeres búnquers i els túnels situats al litoral sud del municipi de l'Ametlla de Mar, entre el Port de l'Estany i la cala de l'Estany Podrit, i al litoral del municipi d'Alcanar.

Patrimoni arquitectònic en l'espai rural

Les construccions de pedra seca (marges i altres elements relacionats amb l'arquitectura rural de pedra seca, com les cabanes, aixoplucs o aljubs, entre d'altres), configuren uns paisatges de gran valor històric i estètic i esdevenen l'element del patrimoni arquitectònic en l'espai rural més abundant a les Terres de l'Ebre, ja que és present en el 65% del territori ebrenc. Són testimonis d'una forma de conreu tradicional avui ja en retrocés. De manera especial, destaquen els conjunts de marges de l'altiplà de la Terra Alta, dels costers de l'Ebre, dels vessants de les serres de Cardó-Boix, els Burgans, i sectors de la plana del Baix Ebre-Montsià i de les serres de Montsià-Godall.

Valors històrics

Unitats de paisatge de les Terres de l'Ebre

1. Costers de l'Ebre
2. Altiplà de la Terra Alta
3. Serra del Tormo
4. Riberes de l'Algars
5. Serres de Pàndols - Cavalls
6. Cubeta de Móra
7. Baix Priorat
8. Serra de Liaberia
9. Barrufemes
10. Burgans
11. Muntanyes de Tivissa - Vandellòs
12. Serres de Cardó - Boix
13. el Port
14. Plana del Baix Ebre - Montsià
15. Paisatge fluvial de l'Ebre
16. Vessants de Tivenys - Coll de l'Alba
17. Litoral del Baix Ebre
18. Serres de Montsià-Godall
19. Delta de l'Ebre

Patrimoni arquitectònic en l'espai rural

- Castell
- Torre de guaita i defensa
- Element religiós
- Àrea amb abundància de torres de defensa

Densitat de patrimoni arquitectònic en el casc urbà

- Fins a 24 elements
- Entre 25 i 66 elements
- Més de 66 elements

Patrimoni arqueològic

- Patrimoni mundial de la UNESCO
- Jaciment arqueològic
- Via Augusta

Patrimoni històric rural

- Olivera monumental
- Marges de pedra en sec
- Pastures d'estiu
- Pastures d'hivern

Escenaris de la memòria històrica

- Batalla de l'Ebre
- Espai de la batalla de l'Ebre
- Xarxa hidrogràfica
- Unitat de paisatge
- Cap de municipi

El mas de les Setenes, a Ulldecona. Observatori del Paisatge

Els masos, així com altres tipus d'habitatges, temporals o permanents, es troben repartits arreu de les Terres de l'Ebre, i tenen un gran valor històric lligat al testimoniatge d'un tipus d'assentament pretèrit que permet comprendre com eren les relacions entre l'ésser humà i la natura en un passat no tan llunyà. Molts dels masos han perdut el seu ús al llarg de la segona meitat del segle passat, per la qual cosa bona part d'aquest patrimoni es troba en diversos estats de degradació. No obstant això, en alguns indrets de les Terres de l'Ebre hi ha edificis rurals d'especial interès des del punt de vista històric:

122

—A les terrasses del riu Ebre hi ha masos que encara es mantenen vius perquè resten lligats a l'activitat agrícola. Tot i així, cada cop són més els masos que s'abandonen. En canvi, es detecta que la conservació dels masos augmenta prop dels nuclis urbans; així, hi ha masies conservades a l'horta de Soldevila, l'horta de Sant Llàtzer, l'horta de Vinallop, l'hort de Catí, els horts d'Aldover i als de Xerta. En aquests espais es conserven masos emblemàtics com el mas del Bisbe a Bitem, el mas de Baptista a Xerta i el mas de Noves a Tortosa.

L'assut de Xerta és una de les construccions hidràuliques històricament més significatives de les Terres de l'Ebre. Observatori del Paisatge

—On també hi ha una bona representació de masos que permeten interpretar el lligam que tenen amb la terra, és a la unitat delta de l'Ebre. Hi destaquen el mas de la Comandanta, el maset de la Torrassa, el mas de Xapa, el conjunt de masos de la Llanada i el conjunt de masos de Buda, al marge dret. Al marge esquerre, el mas de Tramuntano, el mas de Bombita i el mas de Mollena.

—També alguns masos de les planes doten de valor històric el paisatge, com el mas de les Setenes, a Ulldecona, el tancat de Codorniu, modernista i actualment hotel a Alcanar, i altres masos d'Alcanar, alguns convertits actualment en cases de turisme rural.

Per altra banda, com a construccions hidràuliques amb valor històric destaca l'assut de Xerta, tant per la construcció en si, potenciada per tots els elements auxiliars que històricament s'hi han encaixat (molí hidràulic i rescloses), com per tot el que significa en la creació de paisatges aigües avall. En aquest sentit, cal destacar les casetes dels guardacanal, petites construccions a la riba dels canals principals del riu Ebre on es resguardaven les persones que treballaven com a guardacanal en l'exercici de les seves funcions de regadors o vigilants de les infraestructures hidràuliques. Entre la infraestructura vinculada amb l'aigua, actualment encara es poden observar altres elements destacats en el paisatge, com ara els molins paperers i fariners situats al llarg del riu de la Sénia i el riu Ebre. Per altra banda, també és significatiu el conjunt de pous i sénies situades als fondos dels costers de l'Ebre, a l'altiplà de la Terra Alta i a les riberes de l'Algars, així com també les situades a la foia d'Ulldecona, a l'interior de les serres de Montsià-Godall.

A part d'aquests elements vinculats directament amb l'activitat agrícola, l'espai rural també acull altres construccions de caràcter històric, com castells i torres de defensa, esglésies i ermites.

En relació amb els castells, la presència de templers i hospitalers durant el procés de conquesta cristiana d'aquests territoris ha deixat empremta en alguns indrets. Cal destacar sobretot aquells castells que, per la seva situació estratègica, formen part important del paisatge i esdevenen elements fàcilment visibles des de diferents punts del territori, i, a la inversa, punts des d'on es pot contemplar el paisatge. Com a castells amb importància visual destaquen el

La torre de la Carrova, situada al costat de la carretera C-12 i del canal de la Dreta de l'Ebre, és una de les construccions defensives més destacades de les Terres de l'Ebre. Observatori del Paisatge

castell de Miravet, d'origen andalusí; el castell d'Ulldecona (segles IX i XVII); el conjunt d'arquitectura militar de Tortosa de diferents èpoques amb el castell de la Suda, els trams de muralla (segles XIV), els fortins (segles XVII-XVIII) de Tenasses, avançades de Sant Joan, Bonete, Orleans i el turó del Sitjar; i el castell d'Amposta, d'origen feudal. També són destacables el castell Nou de Flix, el de Móra d'Ebre, el de coll de Som, i el de Carles, a Alfara de Carles.

També relacionat amb les construccions defensives, en tot el territori ebrenc cal destacar l'existència de vint torres de defensa catalogades, moltes d'origen islàmic i la resta d'origen feudal. A part d'aquestes n'hi ha moltes més que no gaudeixen de cap figura de protecció, tot i la seva importància. La majoria de torres s'ubiquen especialment en el tram baix de l'Ebre, a partir de l'assut de Xerta, i al llarg de la línia de costa, així com en algunes serres, com la de Montsià. La seva funció era fer talaies des d'on guaitar la presència dels diversos enemics, segons l'època històrica. Les de costa, sobretot van proliferar entre els segles XV i XVIII per tal de prevenir dels atacs pirates, molt freqüents durant aquest període. Pel fet de ser construccions que tenen una certa alçada sovint esdevenen referents visuals. Val a dir que actualment n'hi ha moltes en bon estat de conservació.

Al voltant del riu Ebre hi ha divuit torres: torre Abalari, torre de la Campana, torre d'en Corder, torre del Prior, torre de Riba-roja, torre de la Petja, torre de Soldevila, torre de la Roca-Corba, torre de Sant Onofre, llotja de Campredó, torre de Campredó, torre de la Candela, torre de la Burjacènia, torre de la Carrova, torre de la Granadella, torre de Poques Salses, torre de Futxeron i torre de l'Oriola. Entre totes destaca la torre de la Carrova, situada al costat de la carretera C-12 (eix de l'Ebre) entre Tortosa i Amposta. És la torre més emblemàtica de l'Ebre, construïda sobre la roca, al costat de les restes d'una antiga vila romana. La terrassa està rematada amb merlets (alguns de formigó fruit de restauracions posteriors) i matancans de maçoneria amb forma de voltes corbes que descansen

sobre mènsules allargassades. Està restaurada i des de la torre es pot observar a l'altra banda del riu una torre germana, també restaurada, la torre de la Font de Quinto o de Campredó.

Al litoral en destaquen un total d'onze: torre de Vinaixarop, torre de Vellòria, torre de Garidell, torre de Cap Roig, torre de l'Àliga, torre del Torn, castell de Sant Jordi d'Alfama, torre de Salim, torre de Sant Joan, torre de la Figuera, i torre d'Oliver, aquestes tres darreres situades a l'hemidelta sud. Entre totes aquestes, la que destaca i és més significativa és la torre castell de Sant Jordi d'Alfama, construïda al segle XIII i reconstruïda al segle XVIII. El seu origen es remunta a l'orde de Sant Jordi d'Alfama, fundat l'any 1201 per Pere el Catòlic, rei d'Aragó i comte de Barcelona, que els va concedir el desert d'Alfama (plana de Sant Jordi). El segle XVII va ser bombardejada fins a l'ensorrament per les galeres espanyoles, a fi que no fos ocupada per les tropes franceses. Durant el regnat de Carles II, ja al segle XVIII, es va construir l'actual fortalesa, a prop de la primera, que va ser ocupada militarment per les tropes regulars.

A les serres de Montsià-Godall, especialment als vessants marítics de la serra de Montsià, s'han identificat un total de deu torres defensives: torre de la Guardiola, torre de Burgar, torres del Moro, torre de Camin, torre del Codonyol, torre del Montsià, torre d'en Calbo, torre d'en Morralla, i torre de Sant Pere-Sant Felip. Als vessants de Tivenys-coll de l'Alba se n'han identificat tres: torre del Mig Camí, torre de Gassà i torre del coll de l'Alba. Altres torres de vigilància se situen en altres indrets de les Terres de l'Ebre: torre de la Vil·la Seca, a la plana del Baix Ebre-Montsià; torre i poblat de la Fullola, a les serres de Cardó-Boix; al tossal del Moro, a les riberes de l'Algars, i als masos torre de mas d'Aumet, mas d'en Cedó i mas de Frauques, a les muntanyes de Tivissa-Vandellòs.

Com a elements reconeguts culturalment pel seu valor històric i que, a part transmeten valors religiosos, destaquen les ermites i les esglésies. Pel que fa a ermites catalogades, i destacant només les que són bons referents paisatgístics, n'hi ha cinc. Dues s'ubiquen

Església d'origen romànic situada al poble deshabitada de Pinyeres, a la unitat de riberes de l'Algars. Lluís Vives, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

al terme municipal de Tortosa i són l'ermita del Coll de l'Alba i la de Mig Camí. La primera es troba a 370 m d'altitud sobre el nivell del mar a la carena d'un braç de la serra del Boix coneguda amb el mateix nom que l'ermita. Des d'allí es contempla un paisatge molt extens tant cap a l'oest (el Port), com cap a l'est (delta de l'Ebre). L'ermita de Mig Camí es troba a uns 270 m d'altitud sobre el nivell del mar al vessant occidental de la mateixa serra. La tercera ermita amb valor reconegut i amb importància paisatgística és l'ermita del Remei, al terme municipal d'Alcanar. Aquesta ermita està ubicada a l'extrem sud de la serra de Montsià i és un referent per a tots els habitants de la plana d'Alcanar. A Ulldecona hi ha l'ermita de la Pietat, situada a la façana marítima de la serra de Godall, i que és un dels millors indrets per contemplar la foia d'Ulldecona (fossa tectònica entre la serra de Godall i la serra de Montsià). I, per últim, l'ermita de Berrús a Riba-roja d'Ebre que, ubicada en una zona coneguda pel mateix nom al marge dret del riu Ebre, és on hom hi pot contemplar el riu Ebre amb el pantà de Riba-roja i tots els costers del marge esquerre.

Per altra banda, també cal destacar altres construccions religioses com l'església Vella de Miravet, el conjunt de Cardó compost pel monestir balneari i diferents ermites (Barrufemes, Benifallet) i el convent de Sant Salvador d'Horta, a les serres de Pàndols-Cavalls.

Patrimoni arquitectònic al nucli urbà

En aquest grup s'han considerat els elements del patrimoni arquitectònic situats en l'espai urbà significatius des del punt de vista paisatgístic, alguns dels quals formen part dels catàlegs dels BCIN o BCIL.

Tortosa és el nucli urbà amb més elements arquitectònics inclosos en el BCIN (la Suda, el call jueu, la catedral, les muralles del segle XIV, el conjunt renaixentista, els edificis modernistes, etc.). El fet que estiguessin encaixats a l'entorn urbà fa que requereixin, en alguns casos, actuacions de rehabilitació des del punt de vista urbanístic i arquitectònic.

Les cooperatives i cellers modernistes de Cèsar Martinell del Pinell de Brai i de Gandesa també tenen un valor històric. La cooperativa del Pinell de Brai data de l'any 1917 i la de Gandesa, del 1919.

Uns altres paisatges reconeguts pel seu valor cultural són alguns espais urbans que estan considerats béns culturals d'interès nacional (BCIN). Per la seva extensió o pel conjunt, destaquen quasi tots els pobles de la Terra Alta, que bé són considerats globalment un BCIN, com en el cas dels nuclis d'Arnes (que també conté un important conjunt renaixentista i un singular ajuntament) i Horta de Sant Joan (amb un conjunt renaixentista al nucli antic), o parts importants dels nuclis, com el centre històric de Vilalba dels Arcs, el carrer major i el perxe (porxo que antigament donava accés a les muralles) dels carrers Cavallers, del Mig i Sant Miquel, a Batea, o els cellers modernistes de Gandesa i del Pinell de Brai. Menció a banda mereix el poble vell de Corbera d'Ebre, abandonat arran dels bombardejos de l'aviació franquista durant la Guerra Civil i que ja no es va tornar a recuperar. Actualment és un dels espais més destacables de la batalla de l'Ebre.

El pont penjat d'Amposta sobre el riu Ebre, de 1921, és un referent per a la població. Yamileth Amelines, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

Com a elements catalogats que siguin un referent visual i no es puguin incloure dins de cap de les categories anteriors, hi ha el pont penjat d'Amposta inaugurat l'any 1921 i el pont d'arcades de Móra d'Ebre, inaugurat l'any 1943.

Per altra banda, relacionat amb les construccions religioses, la majoria dels pobles de les Terres de l'Ebre tenen catalogada l'església o, en algun cas, les esglésies que hi ha dins mateix del nucli urbà. Sovint són esglésies ubicades al bell centre del nucli urbà i amb un campanar que sobresurt de la resta de construccions. Per tant, molts pobles són recognoscibles pel seu campanar (element identitari del municipi). Aquest element catalogat a la majoria de municipis és un referent clar per als habitants d'aquestes poblacions.

Patrimoni arqueològic

En aquest grup s'han considerat els elements del patrimoni arqueològic més significatius, alguns dels quals formen part dels catàlegs dels BCIN, BCIL o dels béns del Patrimoni de la Humanitat de la UNESCO, no tant per la seva rellevància física, sinó perquè contribueixen a explicar formes de vida i paisatges pretèrits. S'han agrupat en tres categories: jaciments arqueològics, elements que formen part del patrimoni mundial de la UNESCO i la Via Augusta.

Entre els jaciments arqueològics amb valor històric lligat al paisatge destaquen els relacionats amb els poblats ibers. Se n'han identificat un total de vint-i-dos distribuïts per les diverses unitats de paisatge: poblat de la punta de la Gessera, a les riberes de l'Algars; poblat iber del coll del Moro, a l'altiplà de la Terra Alta; poblat i necròpolis de Santa Madrona, necròpoli dels Castellons, poblat del Tossal del Moro de Pinyeres (Batea) i poblat de la Roca de la Bruixes, als costers de l'Ebre; poblat de Forn Teuler i poblat iber de Sant Miquel, a la serra del Tormo; poblat del Castellet de Banyoles, al baix Priorat; poblat de la Moleta Rodona, a les serres de Cardó-Boix; poblat del castellot de la Roca Roja, a Barrufemes; poblat de l'assut i necròpoli de l'Oriola, al paisatge fluvial de l'Ebre; necròpoli de Mianes i pla de les Sitges, a plana del Baix Ebre-Montsià; necròpoli del Bordissal i necròpoli del Mas de Mussols,

al delta de l'Ebre, poblat de los Castellans, poblat de la Coluga, Moleta del Remei, i Sant Jaume Mas d'en Serra, a les serres de Montsià-Godall.

Entre aquests assentaments ibers cal destacar, per les seves dimensions, l'estat de conservació o per la rellevància històrica els jaciments següents: el poblat de la punta de la Gessera, el del coll del Moro, el poblat i necròpoli de Santa Madrona, el poblat dels Castellans, el poblat de l'Assut, el poblat de castellet de la Roca Roja, el poblat del Tossal del Moro de Pinyeres (Batea), el de la moleta Rodona, el del forn Teuler, el de la roca de les Bruixes, el de Sant Miquel i el de Castellet de Banyoles.

També cal destacar el conjunt d'art rupestre de l'arc mediterrani inclòs en la llista de Patrimoni Mundial de la Humanitat de la UNESCO. Es tracta de vint-i-dos emplaçaments repartits entre les unitats dels Burgans, les muntanyes de Tivissa-Vandellòs, el Port i les serres de Montsià-Godall. Aquests elements van ser inscrits com a patrimoni mundial l'any 1998 i descriuen d'una manera gràfica com es vivia en una fase crítica i essencial del desenvolupament humà, per mitjà de pintures, úniques pel seu estil i tema. Aquestes pintures es troben en abrics o en coves. Es caracteritzen per tenir llargàries de 2,5 m a 20 m i alçades que majoritàriament no arriben als 2 m. En el cas de les coves, les dimensions són una mica més grans, però en cap cas superen els 15 m de llargària i els 6 m d'alçada. Les seves reduïdes mides podrien fer pensar que són poc significatives en relació amb el paisatge, però les escenes que contenen són un retrat excepcional de la vida d'aquelles societats i també del paisatge, en un període cabdal de l'evolució humana.

També és important remarcar el pas de la Via Augusta pel litoral de les Terres de l'Ebre. En època romana, aquestes terres eren travessades per aquesta via, que unia Roma amb Cadis. En alguns punts d'aquesta via hi havia *mutationes*, instal·lacions de petites dimensions situades a la vora dels camins que servien com a llocs de canvi de cavalls o de descans. Un d'aquells llocs va desenvolupar-se prop de l'actual localitat del Perelló, on es conserven uns quatre quilòmetres de via, en diversos trams, a la vora dels quals també es pot observar algun pou de l'època. Un cop al Montsià, aquesta via es divideix en dues: una pel litoral (que passa per Amposta i la foia d'Ulldecona) i una per l'interior (pel pla de la Galera). Hi ha diversos itineraris senyalitzats per tal de resseguir els vestigis d'aquesta via mil·lenària, per la part interior, que coincideix molt sovint amb les vies de comunicació actuals.

Conreus i usos històrics de l'espai rural

Alguns espais rurals contenen elements d'especial interès des del punt de vista històric per la seva representativitat, raresa o singularitat. Són testimonis d'un paisatge que havia estat predominant en aquesta zona.

A la Terra Alta, hi ha una gran extensió agrícola, en forma de mosaic agroforestal que, amb el predomini actual de la vinya, és una mostra representativa de l'anomenada trilogia mediterrània, formada per conreus de cereal, vinya i olivera, amb variacions segons el grau de precipitacions (el cereal és substituït per l'ametller allà

on hi ha menys precipitacions). Amb alts i baixos en l'extensió de cadascun dels tipus de conreu, i amb avenços i retrocessos de les masses forestals, el paisatge d'aquest sector ha mantingut, des d'antic, una fesomia més o menys semblant a l'actual.

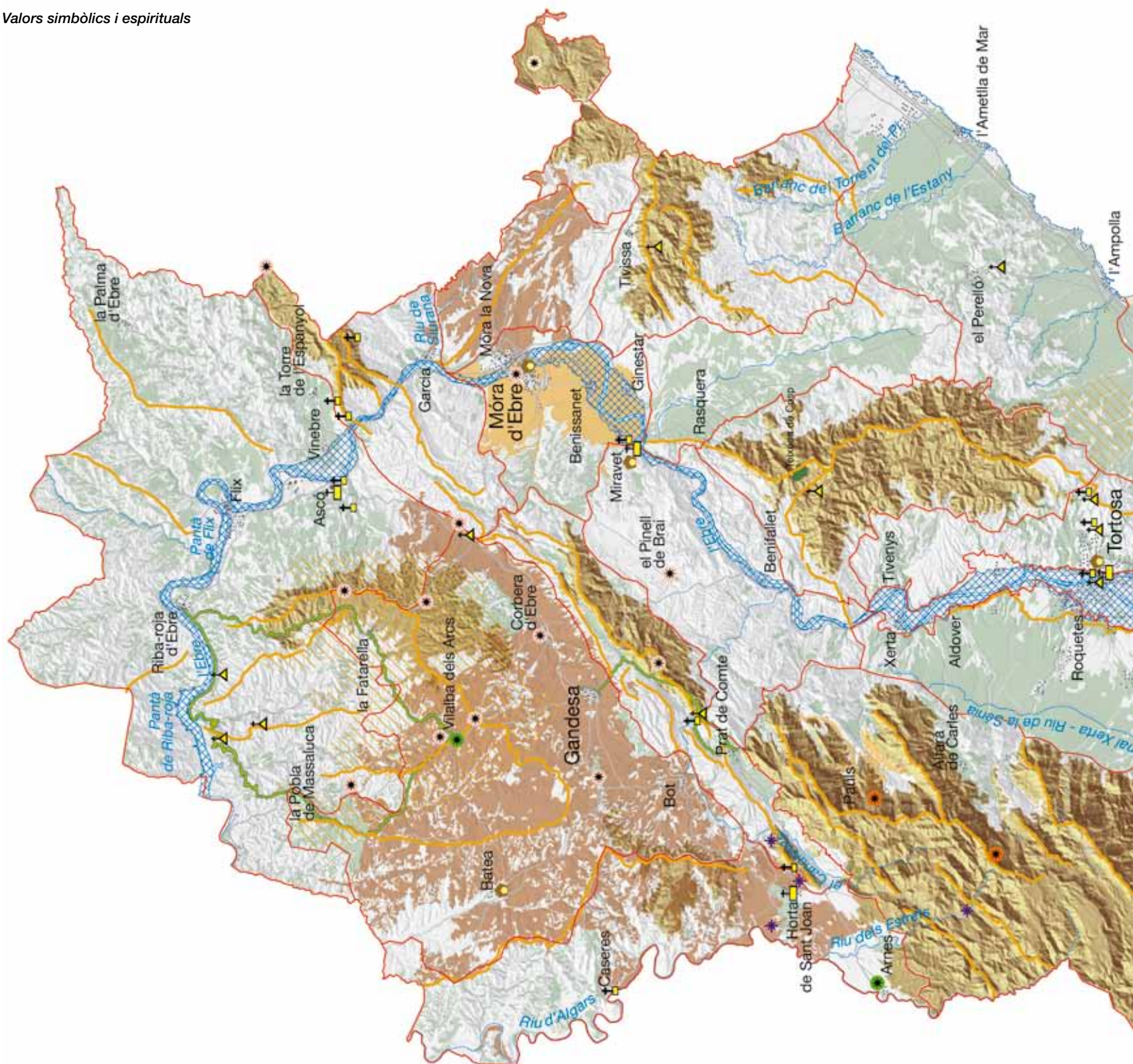
Als voltants de la foia d'Ulldecona encara es mantenen conreus de vinya, que pràcticament van desaparèixer de la comarca del Montsià amb l'arribada de la fil·loxera a principi del segle xx. Per la seva banda, al paisatge fluvial de l'Ebre, des de la construcció dels canals de regadiu, al final del segle xix el de la dreta i a començament del segle xx el de l'esquerra, hi ha predominat el cultiu d'horta. Malgrat el retrocés d'aquests conreus per la irrupció dels conreus de cítrics i els avenços tecnològics, que han modificat la forma de conreu, encara es conserven mostres significatives d'aquestes hortes (hortes de Soldevila, de Sant Llützer, de Vinallop, de Catí, d'Aldover, de Xerta). A la plana del Baix Ebre-Montsià, sobretot a la plana de la Galera i als Burgans, hi ha una gran extensió d'oliveres i altres fruiters de secà que s'han mantingut durant més d'un segle. Aquests terrenys eren utilitzats antigament per a la ramaderia però gràcies a les desamortitzacions s'aprofitaren per a l'agricultura.

Una altra activitat agrària característica de les Terres de l'Ebre és la ramaderia extensiva de cabres i ovelles. Una ramaderia que, malgrat anar a menys en els darrers anys, encara es manté ben viva en diversos àmbits, com a les serres de Cardó-Boix o a les muntanyes de Tivissa-Vandellòs, on encara es manté una espècie de cabra autòctona, la cabra blanca de Rasquera. La ramaderia ha condicionat l'existència i el manteniment de determinats paisatges, com poden ser les brolles i els prats que abunden al conjunt de serres i muntanyes acabades d'esmentar. Aquesta activitat també ha generat diversos elements encara visibles en el territori, com els lligallos, els abeuradors i els corrals, entre altres. A les Terres de l'Ebre, tradicionalment els ramats es movien segons l'època de l'any: a l'hivern es duïen a les pastures d'hivern, és a dir, als territoris propers al mar, com el litoral del Baix Ebre o el delta de l'Ebre, que gaudeixen de temperatures més agradables i també

A la unitat paisatge fluvial de l'Ebre, des de la construcció dels canals de regadiu hi ha predominat el cultiu d'horta. A la imatge, les hortes de Soldevila. Observatori del Paisatge

Valors simbòlics i espirituals

0 5 10 15 km
Escala 1:275.000

Unitats de paisatge de les Terres de l'Ebre

1. Costers de l'Ebre
2. Aliplà de la Terra Alta
3. Serra del Torro
4. Riberes de l'Algars
5. Serres de Pàndols - Cavalls
6. Cubeta de Móra
7. Baix Priorat
8. Serra de Liaberia
9. Barrulemes
10. Burgans
11. Muntanyes de Trivissa - Vandellòs
12. Serres de Cardó - Boix
13. el Port
14. Plana del Baix Ebre - Montsià
15. Paisatge fluvial de l'Ebre
16. Vessants de Tivenys - Coll de l'Alba
17. Litoral del Baix Ebre
18. Serres de Montsià-Godall
19. Delta de l'Ebre

Valors religiosos i espirituals

- Ermita, monestir
- Romiatge

Valors simbòlics i identitaris

- Element o conjunt monumental
- Edifici religiós
- Ordes religiosos del Temple i l'Hospital
- Paisatges picassians
- Formació vegetal
- Perfil emblemàtic
- Àmbit fluvial de l'Ebre
- Arquitectura rural de pedra en sec

Conreus simbòlics

- Arròs
- Fruiter de secà
- Vinya
- Fruita dolça

Escenaris de la memòria històrica

- Guerra Civil
- Guerra dels Miquelets
- Guerres carlines
- Resistència armada antifranquista

Muntanyes emblemàtiques

- Xarxa hidrogràfica
- Unitat de paisatge
- Cap de municipi

de més bones pastures. Per altra banda, a l'estiu, per evitar les temperatures més altes i poder gaudir de pastures més fresques, els ramats es pujaven a les pastures d'estiu, a les muntanyes de Tivissa-Vandellòs, a les serres de Cardó-Boix, als Ports, o a les serres de Montsià-Godall.

Les oliveres també són elements amb valor històric destacats del paisatge de les Terres de l'Ebre. A partir de l'estudi realitzat l'any 2005 pel Consorci de Serveis Agroambientals de les comarques del Baix Ebre i Montsià (el *catàleg d'oliveres singulars i monumentals de les Terres de l'Ebre*), es van identificar més de dos-cents cinquanta peus o conjunts. Aquestes oliveres monumentals es troben repartides arreu del territori ebrenc, tot i que on hi ha més densitat és als costers de l'Ebre, a la plana del Baix Ebre-Montsià, i a les serres de Montsià-Godall. Així mateix, el *catàleg d'arbres monumentals de la Generalitat de Catalunya* reconeix tres oliveres monumentals a les Terres de l'Ebre, les dues fargues de l'Arion, a Uldecona, i lo Parot, a Horta de Sant Joan.

5.4 Valors religiosos i espirituals

Els valors religiosos i espirituals es corresponen amb elements del paisatge, o amb paisatges en conjunt, que es relacionen amb pràctiques i creences religioses. Els paisatges amb valors religiosos i espirituals de les Terres de l'Ebre no es fonamenten en les grans construccions de monestirs i convents, sinó més aviat en esglésies i ermites senzilles, però a la vegada ben conservades,

128

A les Terres de l'Ebre hi ha diverses ermites que destaquen per la seva situació, el seu bon estat de conservació i per l'afluència de visitants, com l'ermita de Santa Magdalena, a prop del monument a la Pau, a la serra de Pàndols. Marc Coromina, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

que solen tenir un valor religiós per als pobles de l'entorn immediat. A les Terres de l'Ebre, destaquen les ermites següents pel seu bon estat de conservació i per l'afluència de visitants: ermita del Remei i ermita de la Pietat, a les serres de Montsià-Godall; ermita de Mig Camí i ermita del Coll de l'Alba, als vessants de Tivenys-coll de l'Alba; ermita de Sant Cristòfol, al litoral del Baix Ebre; ermita de Sant Blai, a les muntanyes de Tivissa-Vandellòs; ermita de Santa Magdalena, a les serres de Pàndols-Cavalls; ermita de Sant Francesc i ermita de Santa Madrona, a costers de l'Ebre, i l'ermita templera de Sant Bartomeu, a les Camposines al límit entre l'altiplà de la Terra Alta, la serra del Tormo i els costers de l'Ebre.

També tenen un valor religiós i espiritual els paisatges per on passen els diversos romiatges que encara es fan a alguns municipis de la Terra Alta. Entre aquests destaquen els que fan a la Pobla de Massalua, Vilalba dels Arcs i Riba-roja d'Ebre a l'ermita de Santa Magdalena de Berrús. Així, per exemple, en el romiatge que fan des de Vilalba dels Arcs cada dissabte de Pasqua, recorren un dels fons característics d'aquest sector (barranc de l'Ermita/barranc de Barball) i es van parant en diversos punts, en els quals es canten successives pregàries. Aquests punts del paisatge (Roda, Devea de Paulo, Encenedor de Sant Pau, Esmorzador Vell, Partició de Quatre Termes...) tenen una significació especial per als que recorren aquest itinerari.

Els santuaris, que en general gaudeixen d'un nivell de valoració religiosa que sol abraçar un territori més extens que el de les ermites, no estan massa ben representats a les Terres de l'Ebre. Destaca el santuari de la Mare de Déu de la Fontcalda, tot un referent per als municipis de Gandesa i Prat de Comte, que hi celebren els romiatges respectius. Aquest santuari, on se celebren diverses trobades i aplecs, dota de valor un paisatge situat enmig de les serres de Pàndols-Cavalls, molt concorregut per gent tant de la mateixa comarca de la Terra Alta com de fora.

La vall de Cardó, a les serres de Cardó-Boix, amb un conjunt d'ermites i un convent (que posteriorment es convertí en balneari), és un espai amb càrrega espiritual perquè durant segles ha estat un lloc d'aïllament, de meditació i de vida eremítica.

Altres elements que representen paisatges amb valor simbòlic i espiritual són la catedral i el seminari de Tortosa. Tots dos elements han estat, i encara són, referents per a un ampli territori, ja que la Diòcesi de Tortosa inclou un territori que va més enllà de les Terres de l'Ebre (fins al Priorat i el Baix Camp pel nord, i fins a la comarca del Port i el Baix Maestrat, al País Valencià, pel sud).

5.5 Valors simbòlics i identitaris

El valor identitari es correspon amb la identificació que un determinat col·lectiu sent amb un paisatge. Ambdós valors —simbòlic i identitari— fan referència a elements del paisatge o paisatges en conjunt amb una gran càrrega simbòlica o identitària per a les poblacions locals pel fet d'establir-hi relacions de pertinença.

S'hi han identificat els elements i conjunts monumentals historico-artístics, els elements religiosos (edificis i ordes), l'arquitectura rural

de pedra seca, els conreus simbòlics, els perfils emblemàtics, les formacions vegetals, els paisatges picassians, els escenaris de la memòria històrica, l'àmbit fluvial del riu Ebre, les muntanyes emblemàtiques, el litoral i determinades vistes o punts d'observació.

Elements i conjunts monumentals

Els elements i conjunts monumentals historicoartístics amb valor simbòlic i identitari més destacats són:

—El nucli antic, el castell i les muralles de Tortosa, que esdevenen un referent tant per als propis habitants de la ciutat com per als qui viuen en l'entorn proper.

—El castell d'Ulldecona i el turó on s'ubica representen un símbol d'identitat, especialment per a les persones del mateix municipi.

—El castell de Miravet i tot el conjunt històric del cap de la vila formen una imatge molt identitària del territori coneguda arreu, que ha estat representada per diversos artistes.

—El nucli antic de Batea, que amb els seus elements arquitectònics forma un conjunt reconegut com a símbol per a la població. Entre aquests elements destaquen: l'església parroquial de Sant Miquel; l'ajuntament; les capelles del Portal, de Santa Susanna, de Sant Josep, de Sant Joan Baptista, de Santa Magdalena, de Sant Francesc d'Assís, i del Sant Sepulcre; l'ermita de Sant Roc; la casa Català; la casa dels Cavallers Cardona, les cases dels carrers Sant Miquel i Perera; el perxe dels carrers Cavallers, del Mig, i Sant Miquel; la porta dels Cavallers; les torres de la Bassella; i el carrer Major.

—El castell de Móra d'Ebre, vinculat a la història de la colonització cristiana del territori interior de les Terres de l'Ebre, en una pugna entre diversos ordes i llinatges.

—Les torres de vigilància de la Candela, de Campredó o Font del Quinto, de Camarles i de la Carrova, per la seva presència en el

El castell medieval d'Ulldecona i el turó on s'ubica han esdevingut referents simbòlics i identitàris per a la població. Observatori del Paisatge

territori i pel seu significat relacionat amb el passat dels sectors litoral i fluvial de les Terres de l'Ebre.

Elements religiosos

Els elements religiosos als quals es reconeix un valor simbòlic-identitari a les Terres de l'Ebre tenen un abast local i estan representats pels diversos edificis religiosos que es troben en diferents indrets del territori.

En aquest sentit, s'han identificat: les ermites de la Verge de la Pietat i de la Verge del Remei, l'església nova de Sant Carles de la Ràpita, a les serres de Montsià-Godall; les ermites de la Petja, de Mig camí, i del coll de l'Alba, als vessants de Tivenys-coll de l'Alba; el conjunt d'ermites de lo Calvari, Santa Paulina de Vallxiquer, Mare de Déu del Carme, Sant Miquel, Sant Antoni i Santa Magdalena, a cavall entre els costers de l'Ebre i la serra del Tormo; el santuari de la Mare de Déu de la Fontcalda i el convent de Sant Salvador d'Horta, a les serres de Pàndols-Cavalls; la catedral de Tortosa, a cavall dels vessants de Tivenys-coll de l'Alba i el paisatge fluvial de l'Ebre; l'església vella de Miravet, a cavall entre la cubeta de Móra i Barrufemes, i l'església de Santa Magdalena, la capella del Portal i les capelles del Calvari, a Caseres, a les riberes de l'Algars.

També s'han identificat els conjunts arquitectònics vinculats als ordes religiosos del Temple i de l'Hospital, que van tenir gran importància en aquest territori. De l'orde del Temple, hi destaca el castell d'Ascó, el castell de Miravet, el nucli antic d'Horta de Sant Joan i el nucli antic de Tortosa. De l'orde de l'Hospital, els castells d'Amposta i d'Ulldecona.

Arquitectura rural de pedra seca

El paisatge de l'arquitectura rural de pedra seca té un gran valor simbòlic i identitari, especialment aquell que estructura els antics conreus. En els casos on aquesta arquitectura rural de pedra seca encara és viva, molts ciutadans i ciutadanes d'aquests entorns se senten identificats amb aquests paisatges. Com a paisatges més destacats des d'aquest punt de vista s'han identificat el sector central de la plana de la Galera, els voltants del coll de l'Alba, i la major part dels terrenys conreats de la Terra Alta, especialment els del triangle la Fatarella, la Pobla de Massaluca i Vilalba dels Arcs.

Conreus simbòlics

Els espais agrícoles que formen els conreus d'olivera de la plana del Baix Ebre-Montsià, de l'altiplà de la Terra Alta, de les riberes de l'Algars i dels costers de l'Ebre esdevenen un referent simbòlic i identitari per la llarga història d'aquest conreu en aquestes terres, a la qual cosa cal afegir el fet que contenen alguns arbres monumentals. També tenen valor simbòlic i identitari el conreu d'arròs al delta de l'Ebre, el conreus de vinya a l'altiplà de la Terra Alta, a les riberes de l'Algars i al baix Priorat, i els conreus de secà als Burgans.

En aquests conreus simbòlics hi ha elements que també són identitàris per a una determinada població de les Terres de l'Ebre. Per exemple, són una referència els elements arquitectònics vinculats amb l'aprofitament de l'aigua (pous, sínies, molins...); la floració primaveral i la ufanor estiuenca dels conreus de fruita dolça de la cubeta de Móra; la floració dels cirerers de Paüls, la Torre de l'Es-

*Monoconreu de vinya a la unitat de riberes de l'Algars.
Lluís Vives, Escola d'Art i Disseny de Tarragona*

panyol i del baix Priorat, i la floració del final de l'hivern dels ametllers i els cultius de la vinya a l'altiplà de la Terra Alta i al baix Priorat.

Perfils emblemàtics

Els perfils emblemàtics marquen els fons escènics sobre els quals es reflecteix la identificació amb un lloc. En el cas de les Terres de l'Ebre s'han identificat els següents perfils:

— La silueta del massís del Port, amb el perfil característic d'aquesta muntanya (vist des de Tortosa) on sobresurt el Caro com el cim més alt. També ressalten altres puntes com la Barcina, la Portella del Vicari, Pellers, Marturi, Serrassolses, la tossa de la Reina, la tosseta Rasa, el coll de Carabasses, el coll dels Eriçons, les rases d'Alfara, l'Espina, la tossa de Pauils, la punta de l'Aigua, tossal d'Engrilló i la mola Grossa. Cada poble s'identifica amb aquest perfil segons el vessant des del qual el veuen des del municipi. És a dir, els perfils identitaris van variant depenent de qui se'ls mira i des d'on es miren.

— Una altra silueta amb molta càrrega d'identitat és el conjunt de cims de les serres de Pàndols-Cavalls (vist des de l'altiplà de la Terra Alta), amb el puig Cavaller, la vall de Navarro, la punta de l'Àliga, la punta de Cavalls (la Creu) i la roca del Pebrer.

— El conjunt de cims de les serres de Cardó-Boix tenen un valor identitari per a la gent de la comarca del Baix Ebre. Aquí hi destaquen un conjunt de cims i colls com els de la punta de l'Agulla, el coll de Murtero, el coll de Santos, la mola del Boix, la roca Foradada, la punta de la Buinaca, les Moles, l'Alentar i el coll de l'Alba.

Al valor simbòlic i identitari d'aquests perfils topogràfics se sumen diversos elements característics de la climatologia de les Terres de l'Ebre, com són els cels rojos que es formen amb les postes de sol, els núvols compactes generats per les tempestes d'estiu, o la claredat amb què es poden observar aquests perfils els dies que bufa el mestral, aquí també anomenat serè o vent de dalt.

Formacions vegetals

Entre les formacions vegetals amb valor simbòlic i identitari s'ha identificat el bosc del Bugar, com a exemple d'alzinar típic mediterrani pròxim a una població del litoral (Sant Carles de la Ràpita) i únic a la serra de Montsià; la fageda del Port, considerada Reserva Natural Parcial, i on gran part de la població de les Terres de l'Ebre s'hi ha acostat, i també gent de fora que la visiten per la seva importància ecològica. A l'últim, a la serra de Cardó s'ha identificat la teixeda de Cosp.

Paisatges picassians

Els paisatges picassians (els paisatges que van inspirar el pintor Pablo Picasso en les seves dues estades a Horta de Sant Joan, entre 1898 i 1899, i el 1909) també tenen un element de valor identitari per a la població del municipi. A part del nucli urbà, també cal destacar altres paisatges com: la muntanya de Santa Bàrbara pintada per Picasso tant durant la primera estada com durant la segona, quan en va fer diverses visions cubistes; el convent de Sant Salvador, al peu de la muntanya de Santa Bàrbara, també pintat per Picasso, del qual destaca l'oli *La processó al convent*; el Mas del Quiquet, el mas habitat més separat del poble i prop de la "cova" on Picasso i el seu amic Pallarès es refugiaven les nits del mes d'agost del 1898, i el mas de Tafetans, on Picasso va realitzar un oli del petit mas així com diversos dibuixos i esbossos dels pagesos treballant.

Escenaris de la memòria històrica

Els escenaris de la memòria històrica que tenen un major valor simbòlic i identitari per al conjunt de les Terres de l'Ebre són els espais de la batalla de l'Ebre. La memòria dels que la van viure ha estat traslladada al present i tota la població ebrenc identifica aquests espais amb els durs mesos de la batalla més important de les que van tenir lloc durant la Guerra Civil. El seu desenllaç i conseqüències van marcar tota la població. Entre tots aquests espais, el que té un major simbolisme és el poble vell de Corbera d'Ebre destruït per les bombes de l'aviació franquista.

Els paisatges de les obagues de la serra de Llaberia també formen part dels paisatges de la memòria històrica. Aquests espais van servir d'amagatall al miquelet antiborbònic Pere Joan Barceló i Anguera, *Carrasclet*, entre els segles XVII i XVIII. També s'han identificat alguns emplaçaments que recorden diversos episodis de les guerres Carlines, a la Sénia, Arnes, i Vilalba dels Arcs, o de la resistència armada antifranquista, els maquis, als Ports.

Àmbit fluvial de l'Ebre

L'àmbit fluvial de l'Ebre és concebut per la població ebrenc com a element de base constitutiu de la seva idiosincràsia. Alguns elements o espais significatius i identitaris lligats a l'àmbit fluvial són: la Reserva Natural de Sebes, el pas de l'Ase, el pas de barca de Miravet, el pas de Barrufemes, l'assut de Xerta, el pont penjant d'Amposta, el record dels llaguts, la navegació fluvial, el camí de sirga, els fragments de bosc de ribera i les illes del riu.

Per la seva particularitat destaquen com a valor simbòlic i identitari les sènies de Móra, Benissanet, Miravet i Ginestar, per bé que avui

Les activitats pesqueres encara tenen un gran pes com a valor identitari per a la població de la unitat delta de l'Ebre. Observatori del Paisatge

dia es troben en un clar retrocés i/o en estat de degradació. Les sèries eren explotacions agràries familiars formades per petites hortes amb mas i sènia (pou amb roda de catúfols i safareig) que van ser molt abundants als marges del riu Ebre, tot i que les de la cubeta de Móra, per la seva densitat, eren les més representatives.

Vinculat amb aquest àmbit fluvial, el delta de l'Ebre constitueix un dels paisatges de referència per a la població de les comarques litorals, especialment per als habitants del delta, que en són els principals forjadors. Al delta hi ha associada una tradició familiar al voltant dels arrossars vinculada a l'esforç de colonització agrícola que va representar per als avantpassats. A més, aquest paisatge és el més conegut fora d'aquest territori. Dins de l'àmbit deltaic, s'han pogut identificar una sèrie d'elements o espais als quals la societat atorga valors simbòlics i identitaris. Aquests són: les barraques (construccions tradicionals del delta), la xarxa de canals de reg, el nucli urbà de Poblenou, l'illa de Buda, les platges de l'Aluet, la Marquesa i el Fangar, les dunes, la bassa de la Tancada, la punta de la Banya, la desembocadura, les activitats pesqueres, la lluminositat i els colors canviants dels conreus, l'horitzontalitat i la sensació de gran espai obert, el silenci i la tranquil·litat o el cantar dels ocells.

Muntanyes emblemàtiques

Juntament amb el delta de l'Ebre, el conjunt de muntanyes i serres que travessen el territori de nord-est a sud-oest forma uns altres paisatges amb els quals la societat ebrenc se sent identificada. Aquestes serres són percebudes com a espais que van possibilitar el desenvolupament del territori en temps passats perquè van aportar diversos recursos com la caça o el carbó, sense oblidar que moltes d'aquestes muntanyes van ser conreades fins als racons més inhòspits quan hi havia mancança de terres a les zones planes. A la vegada, tradicionalment també s'han considerat espais durs, inhòspits, plens de perills... Malgrat que avui dia hagin perdut part d'aquest simbolisme, sobretot per a les generacions més joves, encara s'hi poden identificar tota una sèrie d'elements o espais que representen valors simbòlics i identitaris.

La cova del Vidre, al Port, és un dels indrets amb valor simbòlic d'aquest massís. Observatori del Paisatge

De totes les serres, la que representa un major conjunt de valors és el Port, ja que a part de ser la serra més alta, i per tant la més visible, és la que agrupa un major nombre de municipis. Dins d'aquest àmbit els principals espais o elements amb valors simbòlics i identitaris que s'han identificat són: els espais oberts, els colors de la roca, les olors, el barranc de la Fou, el barranc d'Orió, el barranc del carrer ample, la fageda del Retaule, els Estrets, les Gúbies, el riu d'Algars, les roques Benet, i la cova del vidre.

Les serres de Pàndols i de Cavalls, a banda de mantenir molta vinculació amb la batalla de l'Ebre, contenen una sèrie d'espais i elements amb càrrega simbòlica i identitària, com són: la punta Rodona, el puig Cavaller, la Fontcalda, el barranc de Cavalls o els congostos del riu Canaletes.

També són considerades amb valor simbòlic i identitari la serra de la Fatarella, la serra dels Pesells, la muntanya de Santa Bàrbara, la serra del Tormo, la serra de Llaberia, les muntanyes de Tivissa i Vandellòs, les serres de Cardó i del Boix (que conté el monestir balneari i la vall de Cardó), i la serra de Montsià.

Transversalment, a bona part d'aquestes serres s'hi associa un valor simbòlic i identitari vinculat a la transhumància a través dels lligallos, als camins rals i a tota la xarxa de senders i corriols.

Litoral

Un altre element característic del paisatge de les Terres de l'Ebre al qual s'atorguen valors simbòlics i identitaris és el litoral, sobretot per a la població dels nuclis costaners. Així doncs, aquest paisatge també presenta una doble dimensió (com el riu, el delta i les serres) positiva i negativa alhora; del mar es treuen diversos recursos pesquers i el litoral atreu l'activitat turística, però, històricament, del mar venien els corsaris i en segueixen venint les llevantades. Del litoral ebrenc s'han identificat un seguit d'elements o espais que contenen aquests tipus de valors. Aquests són: les cales i platges del litoral de l'Ametlla de Mar, el Perelló i l'Ampolla, i els sorolls i els colors de la mar.

Valors socials

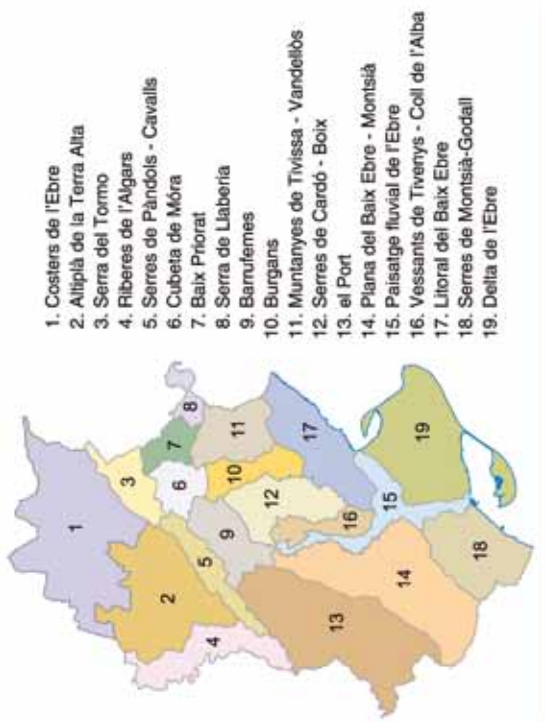
132

Escala 1:275 000

Unitats de paisatge de les Terres de l'Ebre

1. Costers de l'Ebre
2. Aliplà de la Terra Alta
3. Serra del Tormo
4. Riberes de l'Algars
5. Serres de Pàndols - Cavalls
6. Cubeta de Móra
7. Baix Priorat
8. Serra de Liàberia
9. Barnefemes
10. Burgans
11. Muntanyes de Tivissa - Vandellòs
12. Serres de Cardó - Boix
13. el Port
14. Plana del Baix Ebre - Montsià
15. Paisatge fluvial de l'Ebre
16. Vessants de Tivenys - Coll de l'Alba
17. Litoral del Baix Ebre
18. Serres de Montsià-Godall
19. Delta de l'Ebre

	Museu		Itinerari reconeguts
	Espai de la batalla de l'Ebre		Itinerari a peu
	Via d'escalada		Itinerari en bicicleta de muntanya
	Via ferrada		Itinerari en automòbil
	Port esportiu		Xarxa hidrogràfica
	Refugi de muntanya		Unitat de paisatge
	Àrea de lleure		Cap de municipi
	Àrea d'interpretació de la natura		
	Platja o cala		
	Barranquisme controlat		
	Piragüisme		
	Pesca controlada		
	Reserva nacional de caça		
	Principal àrea on es cullen bolets		

Punts d'observació

Finalment, a les Terres de l'Ebre s'han identificat una sèrie de vistes, espais i punts d'observació que tenen un simbolisme per a la població d'aquest territori, la qual s'hi sent identificada. Aquests són: les vistes del delta des de l'ermita de Sant Cristòfol del Pelló i des de la serra de Montsià, les vistes del Port i del delta de l'Ebre des de la creu de Santos (serres de Cardó-Boix), vistes des del castell de Miravet, vistes des del poblat ibèric del Castellet de Banyoles, vistes de les vinyes des del poble vell de Corbera d'Ebre, vistes entrant a Horta de Sant Joan per la carretera de Bot, vistes entrant a Batea des d'Aragó, vistes des del mont Caro, vistes des del coll de l'Alba, vistes de la plana del Baix Ebre-Montsià des de Mas de Barberans, recorregut per la carretera C-12 entre Amposta i Tortosa, entorns de nuclis urbans (la Galera, Godall, Mas de Barberans, Reguers, Paüls, Móra la Nova, Móra d'Ebre, Garcia, la Torre de l'Espanyol i Batea), els mosaics agroforestals dels voltants d'Horta de Sant Joan, la Pobla de Massaluca, la Fatarella, Corbera i Bot, els passos de barca de Flix i Miravet, la foia d'Uldecona, la via verda (i les infraestructures auxiliars, com les estacions), la ruta literària del carlisme a les Terres de l'Ebre, i la ruta literària d'Artur Bladé i Desumvila.

5.6 Valors socials

134

Els valors socials es relacionen amb la utilització que fa un individu o un determinat col·lectiu d'un paisatge per a diverses activitats, sobretot relacionades amb el temps d'oci. S'han identificat espais concrets que la població freqüenta per gaudir o interpretar el paisatge i els principals itineraris i recorreguts.

Els darrers anys, des de diverses institucions (consells comarcals, patronats de turisme locals i regionals...), s'han impulsat itineraris per conèixer, a peu, amb bicicleta i/o amb vehicles motoritzats, els diversos paisatges de les Terres de l'Ebre. Com a itinerari amb

Els paisatges del litoral, especialment els espais naturals que queden vora el mar, són espais freqüentats per a fer-hi diverses activitats, com passejar o fer esport. Adrià Borràs, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

Pescadors a la barra del Trabucador, al delta de l'Ebre. Observatori del Paisatge

una alta freqüència d'utilització destaca la Via Verda del Baix Ebre i la Terra Alta, que permet descobrir el paisatge del riu Ebre, del congost del riu Canaletes i dels espais de les riberes de l'Algars. En aquest sentit, també destaquen el conjunt d'itineraris impulsats pel Consell Comarcal de la Terra Alta.

Els paisatges del litoral, tot i l'elevada artificialització que han sofert, encara són avui espais amb una alta capacitat d'atracció. Els passeigs marítims, i especialment els espais naturals que queden vora el mar, són espais freqüentats per a la realització de diverses activitats, com passejar o fer esport. L'existència de diversos ports esportius facilita en certa manera la visualització des del mar del paisatge litoral de les Terres de l'Ebre. Els paisatges litorals més freqüentats són els més pròxims als nuclis de població. També té un cert nivell d'utilització el camí litoral, GR-92, que passa per la costa de l'Ampolla a l'Ametlla de Mar.

Els paisatges de secà amb conreus d'olivera, vinya o ametller han esdevingut, al llarg dels anys, paisatges d'ús social familiar. Són moltes les famílies de les Terres de l'Ebre que gaudeixen de jornades festives a les finques de secà, també anomenades al Baix Ebre "garrigues" o "la muntanya". Els mosaics de secà que formen els espais de la batalla de l'Ebre també han esdevingut darrerament espais visitats per part de la població, tant local com forana.

Els espais forestals de muntanya, especialment els del sector del Port, són atractius per als habitants de la plana, que hi acudeixen per a realitzar-hi tot tipus d'activitats (excursionisme, escalada, barranquisme, recollida de bolets, activitats cinegètiques, aplecs i trobades...).

Cal destacar els espais que, a poc a poc, s'han anat equipant i regulant per a un ús públic, per exemple, els refugis de muntanya, les àrees de lleure, els punts d'informació i les àrees d'interpretació de la natura, les vies d'escalada i les vies ferrades. Aquests espais tenen una clara funció pedagògica: s'hi realitzen diverses activitats i itineraris de natura per als diversos nivells educatius, des de primària fins als ensenyaments universitaris.

Un paisatge que ha anat recuperant l'ús social és el riu Ebre. Cada cop s'hi practiquen més esports d'aigua (principalment piragüisme), pesca, o navegació de passeig. Al tram final del riu fa anys que funcionen serveis de passeig amb barca, que de mica en mica han anat desenvolupant-se en trams intermedis com ara l'estret del pas de Barrufemes, entre Miravet i Benifallet.

Relacionat amb el paisatge fluvial, s'ha identificat el valor social dels camins que ressegueixen el riu. Així, per exemple, el camí vell de Tortosa a Amposta és un bon referent d'aquest valor, ja que la gent hi surt a passejar a peu o en bicicleta.

Un altre dels paisatges de les Terres de l'Ebre que destaca pel valor social que té és el paisatge del delta de l'Ebre. És un espai únic amb una capacitat d'atracció altíssima sobretot a la primavera i a l'estiu, motivada per la seva horitzontalitat i monotonia cromàtica uniforme en l'espai i canviant en el temps. En aquest espai es practiquen múltiples activitats (passejos amb bicicleta i a peu, o rutes per la xarxa de carreteres), així com activitats pedagògiques. També s'ha detectat un increment de l'ús dels sectors litorals del delta de l'Ebre com a espais de sol i platja. L'existència del parc natural n'ha facilitat l'equipament i la regulació per a l'ús públic,

amb la implantació d'àrees de lleure, punts d'informació, àrees d'interpretació de la natura i punts d'observació. En aquest sentit, també cal destacar l'equipament privat de la Fundació Catalunya la Pedrera anomenat MónNatura Delta de l'Ebre, que ha recuperat la piscifactoria de les antigues salines de la Tancada per a realitzar-hi activitats lúdiques i didàctiques i donar a conèixer els valors naturals i culturals del delta.

5.7 Valors productius

Els valors productius estan relacionats amb la capacitat d'un paisatge de proporcionar beneficis econòmics, i convertir els elements en recursos. A les Terres de l'Ebre destaquen, per sobre de la resta, els paisatges litorals, especialment els relacionats amb les cales i platges, que són paisatges amb una alta capacitat d'atracció, per bé que, sovint, l'activitat turística mateixa transformi, i degradi, aquests valors paisatgístics.

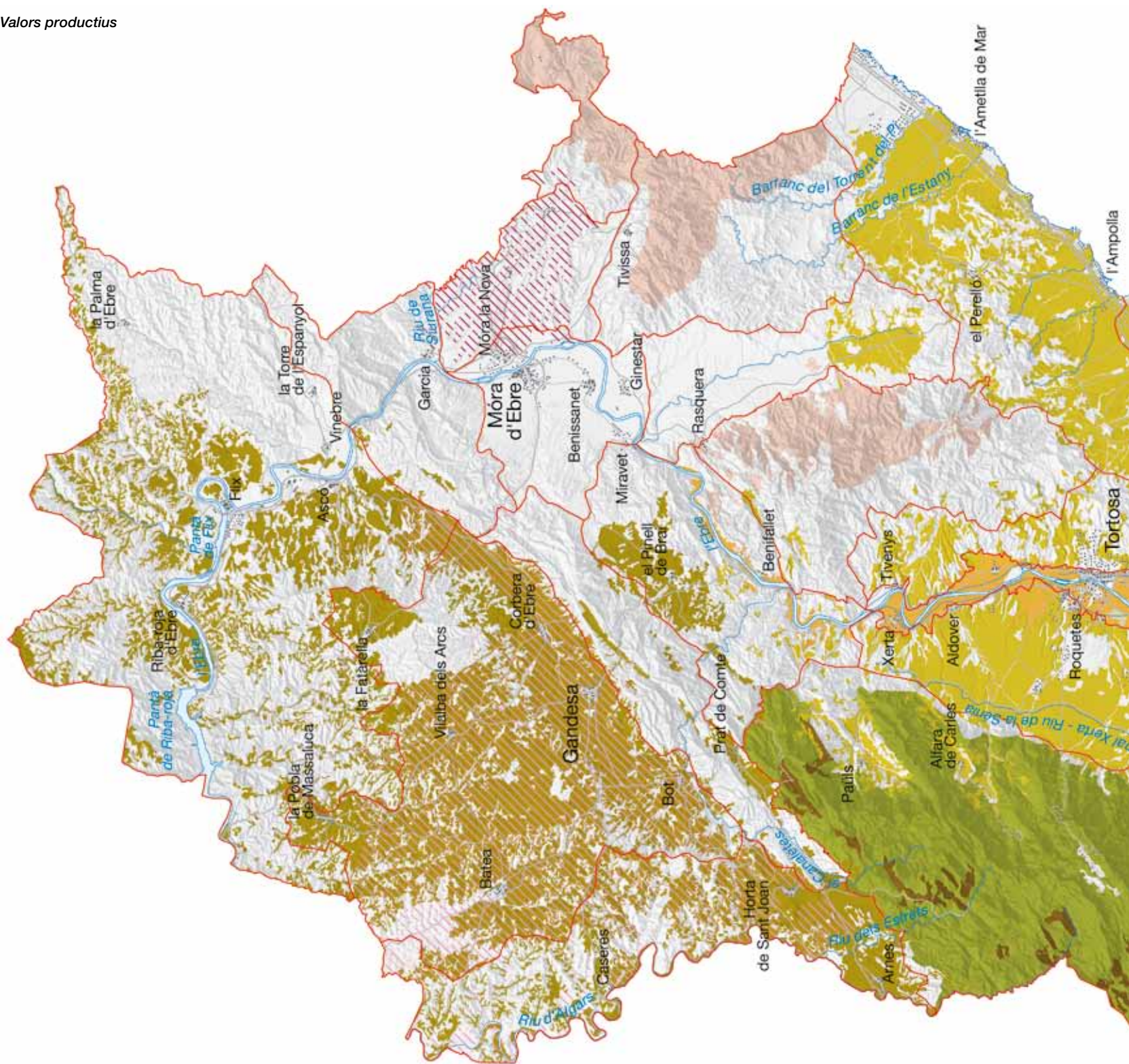
El paisatge del delta de l'Ebre, des de les platges i el mar fins als aiguamolls i la zona agrícola, té un caràcter productiu molt important. El fet de ser un espai tant característic des d'un punt de vista

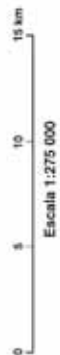
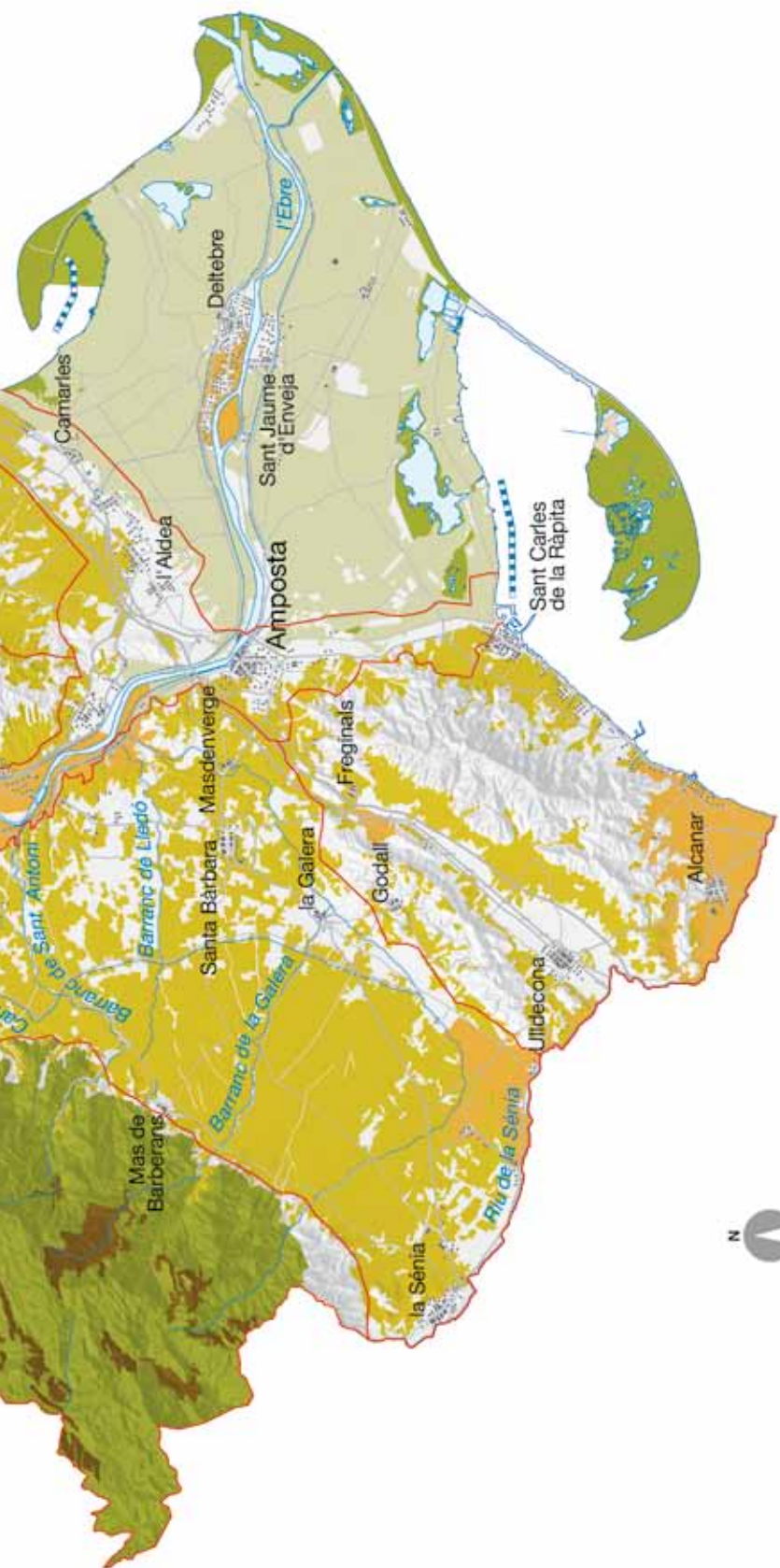

El conreu de l'arròs al delta, a part dels seus valors productius directes, també configura un paisatge amb una gran aflluència turística.
Yasmina Curto, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

Valors productius

136

Unitats de paisatge de les Terres de l'Ebre

1. Costers de l'Ebre
2. Altiplà de la Terra Alta
3. Serra del Tormo
4. Riberes de l'Algars
5. Serres de Pàndols - Cavalls
6. Cubeta de Móra
7. Baix Priorat
8. Serra de Liaberia
9. Barrufemes
10. Burgans
11. Muntanyes de Tivissa - Vandellòs
12. Serres de Cardó - Boix
13. el Port
14. Plana del Baix Ebre - Montsià
15. Paisatge fluvial de l'Ebre
16. Vessants de Tivenys - Coll de l'Alba
17. Litoral del Baix Ebre
18. Serres de Montsià-Godall
19. Delta de l'Ebre

estatal per tots els valors que inclou ha generat una afluència de turisme molt gran, sobretot durant els darrers anys. El producte s'associa amb elements o activitats específiques de l'espai del delta com ara les platges, l'ornitologia, la caça o la pesca.

D'altra banda, durant els darrers anys s'estan dissenyant i comercialitzant productes de la zona, especialment vinculats al conreu de l'arròs, ecològic o en producció integrada, relacionats amb la Denominació d'Origen Protegida de l'Arròs del Delta de l'Ebre.

Vinculat a l'activitat marina que es desenvolupa a les badies del delta, hi ha una sèrie d'activitats que generen uns paisatges que també són aprofitats com a valor productiu, malgrat que en l'actualitat no estan prou desenvolupats. Es tracta de les instal·lacions per a la producció de musclos i ostres, i de sal a les salines de la Trinitat.

El paisatge del riu Ebre, en la mesura que sigui capaç de transformar els seus valors en beneficis econòmics, tindrà un valor productiu destacat. Així doncs, el projecte de navegabilitat del riu o el camí de l'Ebre, la revaloració d'espais naturals (com el de Sebes o les illes del riu), o la potenciació de les activitats lúdiques i esportives no motoritzades, poden reforçar el valor productiu del riu Ebre i els seus paisatges.

Tot i que es traci d'un paisatge creat artificialment, l'activitat pesquera i recreativa a l'embassament de Riba-roja està fortament desenvolupada i, en part, arrelada en aquest sector del riu Ebre.

Un altre paisatge que els darrers anys està agafant un elevat valor productiu és el paisatge de la vinya de la Terra Alta i el baix Priorat. Des de part del sector vitivinícola s'està treballant per associar el vi amb el paisatge, de manera que la qualitat del paisatge sigui un valor afegit al vi que s'hi produeix.

El paisatge de l'olivera de la plana del Baix Ebre-Montsià té un elevat valor productiu, com així ho demostra la Denominació d'Origen Protegida de l'Oli del Baix Ebre i Montsià. Hi ha cinc cooperatives

inscrites en aquest registre. Per altra banda, al Montsià ha sorgit alguna iniciativa que pretén aprofitar el valor patrimonial de les oliveres monumentals per a la comercialització de l'oli que produeixen.

El conjunt de paisatges agroforestals tenen un paper cada vegada més important en l'atracció i fixació de turisme rural, especialment a les comarques de l'interior de les Terres de l'Ebre, i sobretot a municipis com Arnes i Horta de Sant Joan. A més, la Denominació d'Origen Protegida de l'Oli de la Terra Alta i la Denominació d'Origen de la Terra Alta afavoreixen aquest tipus de turisme.

Vinculat en part a aquests paisatges agroforestals, hi ha els paisatges de la memòria històrica que representen els espais de la batalla de l'Ebre. Tot i que encara d'una manera incipient, en els darrers anys, i amb l'objectiu també de fixar un aprofitament pecuniari, s'ha iniciat la recuperació i promoció de diversos espais vinculats a aquesta batalla. Així doncs, s'han recuperat i habilitat espais de les serres de Pàndols i de Cavalls, a Camposines, a la Fatarella, a Vilalba dels Arcs, i al Pinell de Brai. A Corbera d'Ebre s'ha creat un centre d'interpretació i s'han fet actuacions al poble vell.

El paisatge natural vinculat als espais naturals protegits també esdevé progressivament un altre paisatge amb valor productiu i amb unes potencialitats molt grans per a la demanda creixent de turisme en espais naturals (parcs naturals dels Ports i del Delta de l'Ebre), o per l'elaboració de productes carnis de qualitat, com la cabra blanca de Rasquera.

En aquest territori on l'agricultura de secà és predominant, també destaquen els paisatges caracteritzats pel conreu de cítrics, que són reconeguts gràcies a l'impuls de la Indicació Geogràfica Protegida de les Clementines de les Terres de l'Ebre.

Actualment, els valors productius dels paisatges urbans estan poc explotats. Així doncs, paisatges urbans com els dels nuclis antics de Tortosa o Batea encara no són suficientment coneguts. Només en el cas del paisatge urbà d'Horta de Sant Joan es detecta un cert valor productiu, vinculat sobretot a la figura de Picasso.

6. Rutes i punts d'observació i gaudi del paisatge

Via verda de la Terra Alta i el Baix Ebre al seu pas pel viaducte sobre el barranc de Censal. Rafael López-Monné

En aquest capítol es descriuen les principals rutes i punts d'observació del paisatge de les Terres de l'Ebre. S'han escollit les rutes i determinats punts que permeten l'observació d'àmplies panoràmiques que inclouen diverses unitats de paisatge o altres vistes que s'han considerat d'interès atenent els valors del paisatge. En alguns casos, els punts i les rutes seleccionats són àmpliament coneguts per tota la població de l'àmbit territorial, i en d'altres són representatius a escala local.

6.1 Rutes

Les principals rutes per a l'observació i gaudi dels paisatges de les Terres de l'Ebre han estat agrupades entre motoritzades i no motoritzades. Les rutes motoritzades ofereixen una visió dinàmica del paisatge i permeten copsar els elements més rellevants de cadascuna sense fixar-se, però, en els detalls i els elements menuts presents en els paisatges. D'altra banda, les rutes no motoritzades permeten una aproximació més detallada als elements que componen els paisatges, cosa que afavoreix una contemplació més reflexiva dels paisatges observats.

Rutes motoritzades

Les rutes motoritzades són les que es poden fer amb vehicles de motor i que recorren principalment les carreteres de la xarxa viària i, en algun cas, els camins i les pistes forestals o rurals aptes per a la circulació de vehicles.

Taula 4. Rutes motoritzades per a l'observació i gaudi dels paisatges de les Terres de l'Ebre

1	Eix de l'Ebre, entre Amposta i Maials
2	N-420, entre Caseres i Falset
3	N-340, entre Alcanar i l'Almadrava
4	TV-7411, de la Pobla de Massaluca a Riba-roja d'Ebre
5	Camí de les Modorres, coll de les Paumeres a Riba-roja d'Ebre
6	T-730, del coll de la Torre al Molar
7	T-731, del Molar a Garcia
8	TV-3031 TV-3032, de Tivissa a l'N-420
9	TV-3111 T-311, de Llaberia al coll de Fatxes
10	C-44, del Mas de Molló al coll de Fatxes
11	Camí forestal de coll de Fatxes a la plana de Sant Jordi
12	N-340a, des del Perelló fins a l'Almadrava
13	TV-3022, del Perelló a Rasquera
14	Camí de les Sénies, entre Móra i Benissanet
15	T-333 C-230b, de Pinell de Brai a Prat de Comte
16	C-43, del riu Ebre a Gandesa
17	Carretera de Rasquera al balneari de Cardó
18	C-42, de l'Aldea a Tortosa
19	TP-3318 TP-3319, des d'Alcanar a Sant Joan del Pas
20	T-331, des d'Uldecona al Turó dels Masets
21	TV-3319, de la Sénia a Sant Joan del Pas
22	TV-3421, de la Sénia a Roquetes
23	TP-3311 T-331, de la Sénia a Vinallop
24	Carretera de Caro
25	Camí d'Horta de Sant Joan al mas de la Franqueta
26	V-3541, de Xerta a Paüls
27	Camí de la Fonteta a Prat de Comte
28	TV-3301 T-330, de Bot a Prat de Comte

29	TV-3531 T-334, de Gandesa a Horta de Sant Joan
30	TV-7232 TV-7333, de Batea a la Fatarella
31	TV-7231, de Gandesa a la Pobla de Massaluca
32	T-334 T-330, d'Horta de Sant Joan a Arnes
33	TV-3341 i Camí rural, d'Horta de Sant Joan a Caseres
34	C-221 i camí rural, de Batea a Pinyeres
35	TV-3454 T-340, entre Amposta i Riumar
36	TV-4301, entre Deltebre i l'Ampolla
37	TV-3405/TV-3403, Amposta-Sant Jaume d'Enveja-Deltebre
38	TV-3406 TV-3406, entre Sant Carles de la Ràpita i l'Eucaliptus

Tal com es pot veure a la taula 4 i a la cartografia associada (mapa de rutes i punts d'observació i gaudi del paisatge), s'han identificat un total de trenta-vuit rutes motoritzades que es descriuen en els paràgrafs següents. En primer lloc es destaquen tres rutes que permeten una visió global del paisatge de les Terres de l'Ebre:

1. La **carretera C-12, o eix de l'Ebre, entre Amposta i Maials**, passant pel paisatge fluvial de l'Ebre, Barrufemes, la cubeta de Móra, la serra del Tormo i els costers de l'Ebre. A més, des d'aquesta ruta es poden contemplar els vessants de Tivenys-Coll de l'Alba, les serres de Cardó-Boix, les serres de Pàndols-Cavalls, les muntanyes de Tivissa-Vandellòs i el baix Priorat. Es tracta d'una ruta que creua de sud a nord el conjunt de les Terres de l'Ebre i que permet contemplar la gran variabilitat paisatgística d'aquest àmbit territorial resseguint el curs fluvial de l'Ebre. Així doncs, es poden contemplar:

—Les terrasses fluvials de cítrics, horta, infraestructures hidràuliques i assentaments urbans dispersos, situats al marge dret del tram final de l'Ebre.

—Les terrasses fluvials més septentrionals amb conreus de cítrics en combinació amb els pendents pronunciats que ha generat el riu en excavar el pas de Barrufemes. Aquestes terrasses mantenen conreus d'olivera relictos enmig d'extenses zones on aquest mateix conreu ja ha estat abandonat i del qual donen testimoni les restes de marges de pedra seca i els bancals.

—Els meandres que l'Ebre fa al seu pas per la cubeta de Móra, que permeten contemplar els diversos mosaics de conreus de fruita dolça en combinació amb els fragments de bosc de ribera associats a l'Ebre.

—Els estrets del pas de l'Ase tot resseguint el curs fluvial de l'Ebre i els seus retalls de bosc de ribera, que són escanyolits enmig dels cingles que descendeixen a banda i banda.

—Els diversos paisatges dels costers de l'Ebre: les terrasses fluvials reduïdes amb conreus de fruita dolça; les centrals nuclears, el nucli urbà i el castell d'Ascó; els conreus de vinya; el meandre, el parc fotovoltaic, l'embassament i la indústria química de Flix; i els conreus encaixonats en vessants oberts (vall de Sant Joan).

La carretera C-12 permet gaudir de paisatges com aquest, a l'estret de Barrufemes. Cristina Serra, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

2. **L'N-420, entre Caseres i Falset**, passant per Gandesa, Corbera d'Ebre, Móra d'Ebre i Móra la Nova, fa un recorregut per tot el conjunt de paisatges de l'interior de les Terres de l'Ebre, des de les riberes de l'Algars al baix Priorat, passant per l'altiplà de la Terra Alta, la serra del Tormo, i la cubeta de Móra, i ofereix panoràmiques sobre el Port, les serres de Pàndols-Cavalls, la serra de Llaberia, les muntanyes de Tivissa-Vandellòs, i les serres de Cardó-Boix. Resseguint aquesta carretera es poden contemplar:

—Els vessants que separen el riu d'Algars de l'altiplà de la Terra Alta per un dels corredors més planers entre els dos àmbits paisatgístics.

—Les panoràmiques de l'altiplà de la Terra Alta i de les serres de Pàndols-Cavalls des del coll del Moro.

—Uns dels escenaris més importants de la batalla de l'Ebre (el poble vell de Corbera d'Ebre), i uns dels mosaics agroforestals de la trilogia mediterrània més ben conservats de tota la Terra Alta i de

les Terres de l'Ebre, enmig d'un corredor situat entre les serres de Pàndols-Cavalls i al mateix altiplà de la Terra Alta.

—La transició paisatgística de la cubeta de Móra des de les bosquines dels vessants meridionals de la serra del Tormo fins a la vora del riu Ebre, amb el pont vell i el nucli urbà de Móra d'Ebre, passant pels mosaics agroforestals de conreus de secà, amb vinyes i oliveres, acompanyats de brolles arbrades amb pi blanc i pels mosaics de conreus de fruita dolça.

—Els mosaics agroforestals característics del baix Priorat, amb predomini de la vinya per sobre de la resta de conreus, que es disposen sobre una orografia força irregular que es deriva dels sots que generen els barrancs que baixen des de la serra de Llaberia fins al riu Siurana.

—Els perfils dels nuclis urbans del Masroig, els Guiamets i Marçà, que encara mantenen l'estructura de poble compacte sense massa estridències estètiques.

3. **L'N-340, entre Alcanar i l'Almadrava**, passant per les Cases d'Alcanar, Sant Carles de la Ràpita, Amposta, l'Aldea, Camarles, l'Ampolla, el Perelló i l'Ametlla de Mar, fa un recorregut pel sector litoral de les Terres de l'Ebre de sud a nord, i recorre els vessants marítics de les serres de Montsià-Godall, el paisatge fluvial de l'Ebre en el sector del predelta i el litoral del Baix Ebre. Així mateix, des de diversos punts del recorregut, quan la carretera agafa una alçada relativa, s'obtenen àmplies panoràmiques sobre el conjunt del delta de l'Ebre i les seves puntes (de la Banya i del Fangar). Resseguint aquesta carretera es poden contemplar:

—El fragment litoral densament urbanitzat, que avança entre els contraforts marítics de la serra de Montsià i la línia de la costa, amb la punta de la Banya que tanca la badia dels Alfacs.

—Els paisatges del predelta constantment canviant, tant pel dinamisme dels sistemes urbans associats a vies de comunicació (polígons industrials, indústria aparador, noves urbanitzacions, etc.), com pels canvis en la fisiognomia d'hortes i d'algun fragment d'arrossar. En aquest sector és interessant observar la transició radical d'uns paisatges agrícoles, on l'aigua és la protagonista (arrossars), a uns paisatges d'olivera de secà. En efecte, es poden contemplar des de les hortes intensives, fins a tots els desajustaments que generen els nous paisatges urbans que cerquen el creixement lineal de les vies de comunicació (indústria aparador, comerç i serveis) o les visuals que els petits abancalaments ofereixen sobre el delta de l'Ebre.

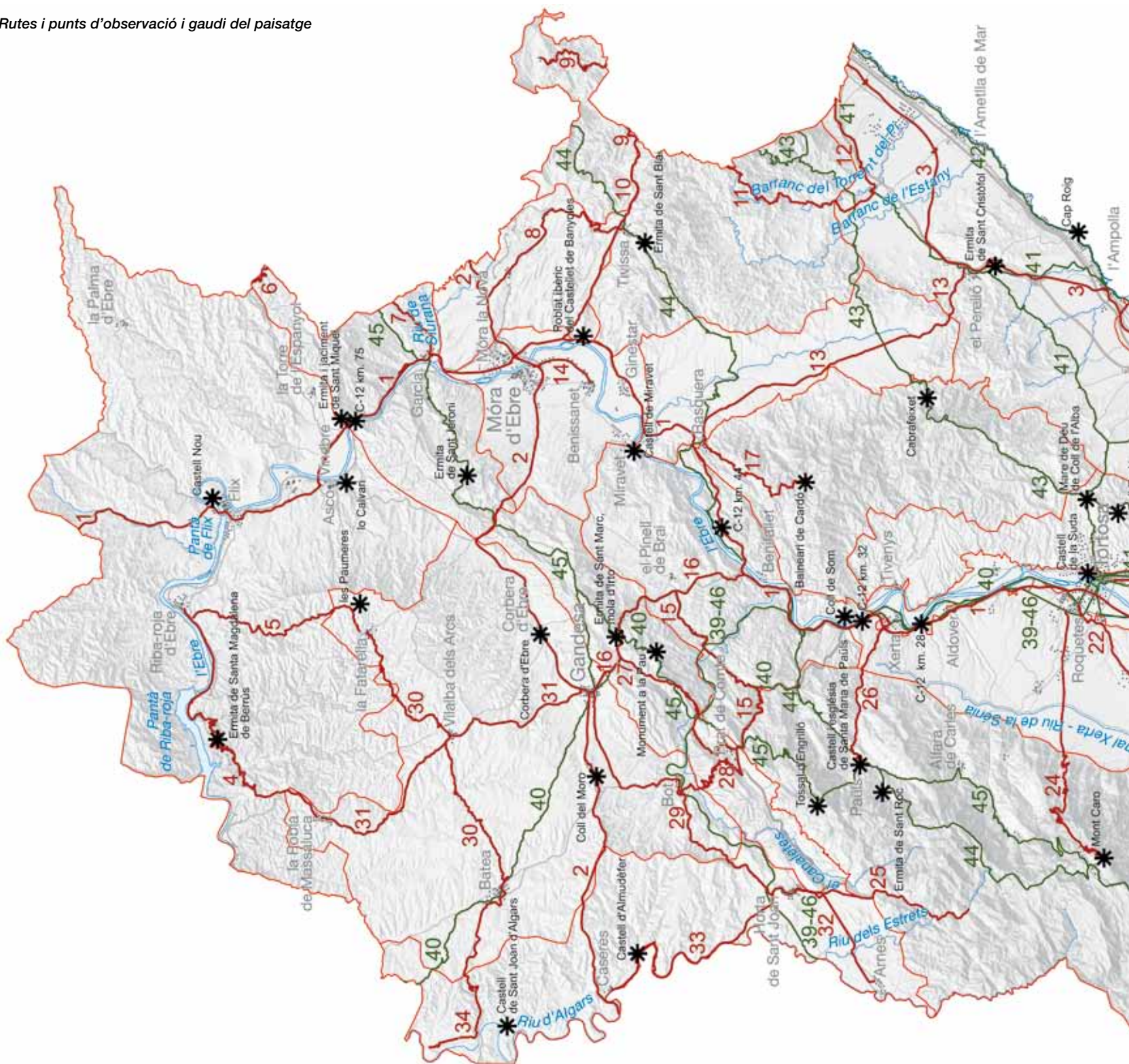
—Els dos subsectors que formen el litoral del Baix Ebre: la plana de Sant Jordi i els vessants marítics de la serra del Boix, que configuren paisatges singulars d'olivera i garrofer vora el mar Mediterrani, amb importants traces de marges de pedra seca que ressegueixen les ondulacions d'un territori aparentment planer.

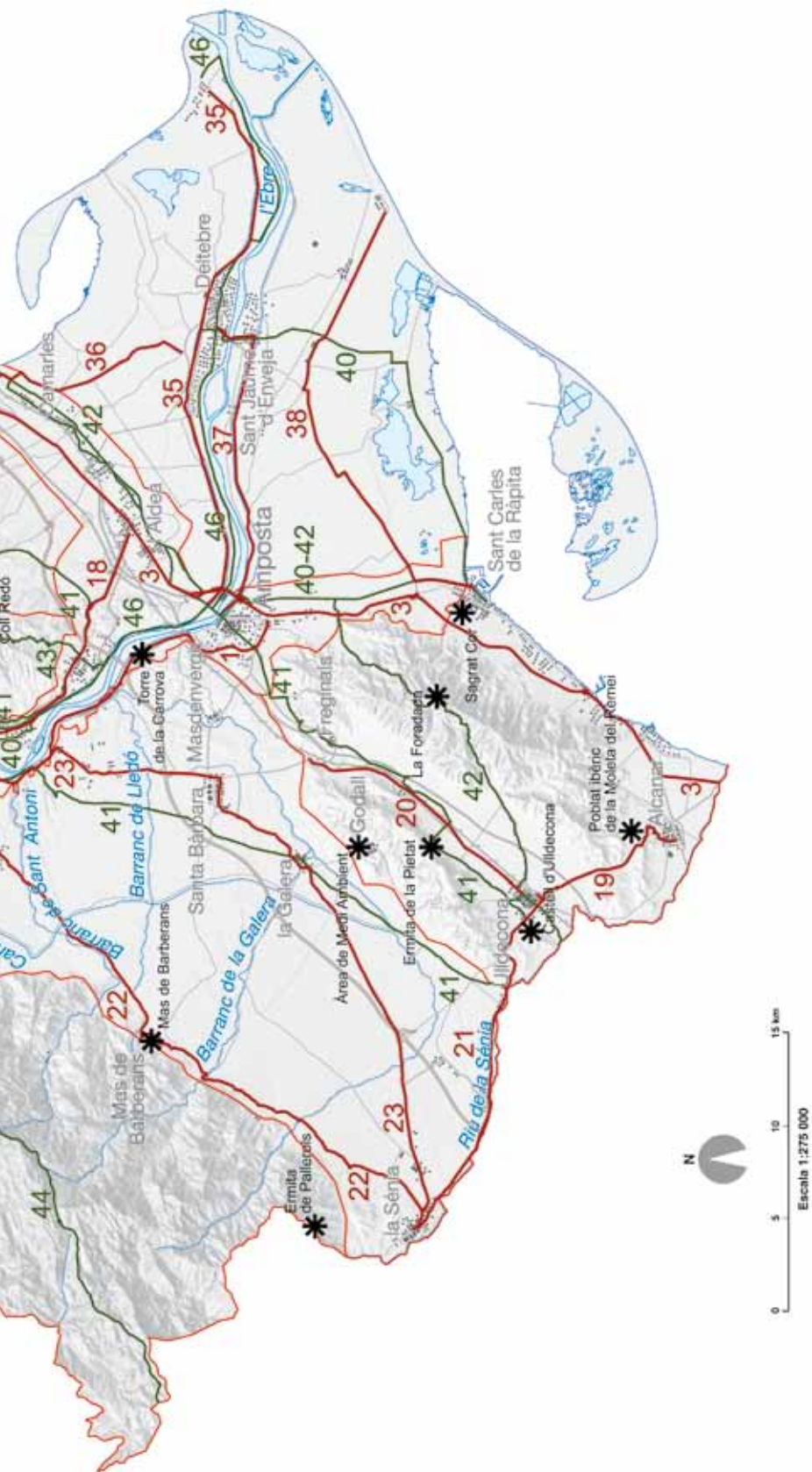
Les altres rutes motoritzades que permeten contemplar i gaudir dels paisatges del conjunt de les Terres de l'Ebre són:

4. **De la Pobla de Massaluca a Riba-roja d'Ebre**, per la **TV-7411**, que permet contemplar diversos paisatges de la part

Rutes i punts d'observació i gaudi del paisatge

142

Unitats de paisatge de les Terres de l'Ebre

1. Costers de l'Ebre
2. Altiplà de la Terra Alta
3. Serra del Tormo
4. Riberes de l'Algars
5. Serres de Pàndols - Cavalls
6. Cubeta de Móra
7. Baix Priorat
8. Serra de Liaberia
9. Barrafemes
10. Burgans
11. Muntanyes de Trivissa - Vandellòs
12. Serres de Cardó - Boix
13. el Port
14. Plana del Baix Ebre - Montsià
15. Paisatge fluvial de l'Ebre
16. Vessants de Tivenys - Coll de l'Alba
17. Litoral del Baix Ebre
18. Serres de Montsià-Godall
19. Delta de l'Ebre

- * Mirador
- Itinerari motoritzat
- Itinerari no motoritzat
- Xarxa hidrogràfica
- Unitat de paisatge
- Cap de municipi

La numeració dels itineraris correspon a les rutes de la tauca adjunta.

occidental dels costers de l'Ebre: el paisatge hidràulic de l'embassament de Riba-roja, el conjunt de conreus en fons de barranc que des de l'altiplà de la Terra Alta descendeixen vers el riu Ebre, els contraforts meridionals dels tossals d'Almatret, així com fragments del congost de Mequinensa.

5. **Des del coll de les Paumeres fins a Riba-roja d'Ebre, pel camí de les Modorres**, transitant pels conreus en fons de barranc característics del sector occidental dels costers de l'Ebre on el barranc desapareix sota les feixes d'olivera enmig d'uns vessants antigament conreats i ara ocupats per pinedes esclarissades de pi blanc.

6. **Del coll de la Torre al Molar**, passant per la Figuera, per la T-730, que permet contemplar una de les característiques principals del paisatge de la serra del Tormo, és a dir, el contrast entre la coberta vegetal de les obagues, poblades de pinedes de pi blanc i alguns retalls d'alzinar, i les solanes, caracteritzades pel predomini de les brolles que s'han originat a partir dels incendis de les dècades del 1980 i el 1990. Aquest recorregut, a més, permet l'accés als miradors de Sant Pau i de l'Escambellet.

7. **Del Molar a Garcia**, per la T-731, on es pot contemplar el pas dels conreus de regadiu de la vora del riu Siurana a les vinyes i les brolles de l'entorn del Molar, passant per conreus de secà abandonats i ocupats per bosquines esclarissades de pi blanc. A la vegada, des d'aquesta ruta es pot contemplar el sector meridional del Priorat històric i el baix Priorat, i, en dies clars, fins i tot la serra de Llaberia, les muntanyes de Tivissa-Vandellòs i les serres de Cardó-Boix.

8. **De Tivissa a l'N-420**, passant per la Serra d'Almos i Darmós, per les TV-3031 i TV-3032, on es poden observar tant els mosaics agroforestals on es combinen avellaners, ametllers, oliveres i vinya, com els mosaics de conreus de regadiu, formats per cirerers i vinya. Aquesta ruta creua els nuclis urbans de la Serra d'Almos i Darmós amb l'estructura allargassada típica dels pobles camí.

9. **De Llaberia al coll de Fatxes**, per les TV-3111 i T-311, a través del que constitueix l'única via d'accés condicionada per accedir a l'interior de la serra de Llaberia i al nucli urbà aïllat de Llaberia.

10. **Des del Mas del Molló fins al coll de Fatxes**, per la C-44, que representa la principal ruta que permet contemplar els conjunts de serres, cingles, pics i barrancs que formen la unitat muntanyes de Tivissa-Vandellòs pel seu sector occidental, així com el sector meridional del baix Priorat.

11. El **camí forestal des del coll de Fatxes fins a la plana de Sant Jordi**, que creua la unitat de nord a sud i des d'on es poden contemplar les vastes extensions de matollars, cingles i barrancs feréstecs i poc coneguts de l'interior de les muntanyes de Tivissa-Vandellòs, que contenen restes d'antigues masades com les d'Au-met o de Frauques.

12. **Des del Perelló fins a l'Almadrava**, per l'antiga carretera N-340, que avança pel mig del desert d'Alfama, que és com s'anomena també la plana de Sant Jordi d'Alfama, recoberta de

matollars amb alguns conreus dispersos d'olivera, ametllers i gar-rofers.

13. **Del Perelló a Rasquera**, per la TV-3022, que creua tota la unitat de sud-est a nord-oest pel sector occidental de la plana. La ruta permet contemplar un mosaic agroforestal típic d'olivera, ametller i vinya, amb retalls de bosquines de pi blanc que colonitzen els sectors de més pendent, així com l'abundant presència de marges de pedra seca i la proliferació de petits masos que constitueixen un assentament disseminat singular d'aquest àmbit.

14. El **camí de les Sénies, entre Móra d'Ebre i Benissanet**, que passa en paral·lel amb el riu Ebre i que permet contemplar les restes del paisatge, avui dia ja pràcticament desaparegut, del conjunt de sénies que explotaven agrícolament aquest sector i que configuraven un paisatge singular.

El camí de les Sénies permet apropar-se al paisatge agrícola de la cubeta de Móra. Marc Coromina, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

15. **De la T-333 a la capçalera del barranc de les Lloses**, passant pel Pinell de Brai, per la C-230a, que permet recórrer tota la unitat de sud-oest a nord pel sector occidental de Barrufemes. Aquesta ruta permet fer un recorregut interessant entre els contraforts meridionals de les serres de Pàndols-Cavalls, i el petit altiplà del Pinell, a través dels escadussers corredors que es generen entre les serres i els estrets de Barrufemes.

16. **Del riu Ebre a Gandesa**, per la C-43, recorrent des de les terrasses del riu Ebre fins a l'altiplà de la Terra Alta i remuntant en pocs quilòmetres el desnivell que permet albirar el petit i singular altiplà del Pinell de Brai ocupat per conreus de cirerer acompanyat d'altres conreus de secà (vinya, olivera i ametller). També ressegueix els congostos del barranc de Gandesa que separa i uneix la serra de Pàndols i la de Cavalls, fins a arribar al sector oriental de l'altiplà.

17. La **carretera de Rasquera al balneari de Cardó**, que ascendeix en ziga-zaga a través d'impressionants barrancs i cingles fins a arribar a l'entorn eremític de Cardó.

18. **De l'Aldea a Tortosa, passant per Campredó**, per la C-42, recorre el límit entre els vessants de Tivenys-coll de l'Alba i el pai-

satge fluvial de l'Ebre pel sector més industrialitzat del tram final de l'Ebre, que contrasta amb un entorn eminentment agrícola caracteritzat pels conreus de cítrics i hortes.

19. **Des d'Alcanar a Sant Joan del Pas**, passant per Ulldecona, per la **TP-3318**, la **TV-3319** i la **TV-3314**, creuant les dues serres (Montsià i Godall) i la foia d'Ulldecona pel sector meridional, ascendint i descendint enmig de camps d'oliveres centenàries o mil·lenàries als vessants de les serres, als camps de gra, a les hortes i a les plantacions de cítrics als sectors planers, i passant per miradors carregats d'història (poblat ibèric de la Moleta del Remei i castell d'Ulldecona).

20. **Des d'Ulldecona al Turó dels Masets**, per la **T-331**, que permet recórrer la foia d'Ulldecona, entre el riu de la Sénia i Freginals, observant els conreus d'horta, olivera i cereal de la foia que contrasten amb les serres calcàries amb vegetació escadussera que l'envolten a banda i banda.

21. **De la Sénia a Sant Joan del Pas**, passant pel Castell, per la **TV-3319**, resseguint el riu de la Sénia enmig de plantacions de cítrics.

22. **De la Sénia a Roquetes**, passant per Mas de Barberans, per la **TV-3421**, contemplant el gran mar d'oliveres que configuren aquest sector de la plana en contacte amb els darrers contraforts del Port, resseguint una part interessant del barranc de Lloret i els assentaments periurbans del sud-oest de la conurbació Roquetes-Tortosa.

23. **De la Sénia a Vinallop**, passant per la Galera i Santa Bàrbara, per la **TP-3311**, creuant paisatges diversos: les naus industrials i indústries aparador de mobles a prop de la Sénia, les garrigues baixes, extenses plantacions d'oliveres, algunes plantacions de cítrics, els conjunts de granges avícoles i els barrancs de la Galera i de Lledó.

24. La **carretera de Caro**, que remunta en pocs quilòmetres els 1.200 m que separen el cim de Caro (1.440 m) de la plana del Baix Ebre-Montsià (200 m), i que permet arribar a l'excel·lent mirador situat al capdamunt. Aquesta carretera permet copsar detalladament el contrast entre les cingleres i els espais amb vegetació arbrada que caracteritza el massís del Port.

25. **El camí d'Horta de Sant Joan a la Franqueta**, que permet endinsar-se al sector occidental del Port passant pels peus de les imponents Roques de Benet.

26. **De Xerta a Paüls**, per la **TV-3541**, resseguint els contraforts septentrionals del Port, per unes valls caracteritzades pel conreu de cirerers.

27. El **camí de la Fonteta a Prat de Comte**, per la Fontcalda, que permet recórrer les entranyes de la serra de Pàndols descendint fins al riu Canaletes i al santuari de la Mare de Déu de la Fontcalda, i, fent un petit tram de la Via Verda de la Terra Alta i del Baix Ebre, arribar a Prat de Comte passant pels peus de l'Agulla de Bot.

La ruta de Bot a Prat de Comte per la T-3301, o carretera dels Mil Revolts, permet creuar les estribacions meridionals i allargassades de la serra de Pàndols i observar el contrast entre les cingleres i la vegetació de les serres circumdants. Marc Coromina, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

28. **De Bot a Prat de Comte**, per la **T-3301**, o la carretera dels Mil Revolts, ja que per anar d'un nucli a l'altre, separats per tants sols 3 km en línia recta, se n'han de recórrer més de 10, per tal de poder travessar els contraforts meridionals i allargassats de la serra de Pàndols.

29. **De Gandesa a Horta de Sant Joan**, passant per Bot, per la **TV-3531** i la **T-334**, transitant per un dels mosaics agroforestals de la trilogia mediterrània més ben conservats de tota la Terra Alta i de les Terres de l'Ebre, enmig d'un corredor situat entre les serres de Pàndols-Cavalls i el mateix altiplà de la Terra Alta i la serreta dels Pesells.

30. **De Batea a la Fatarella**, passant per Vilalba dels Arcs, per les **TV-7232** i **TV-7333**, creuant el sector de monocultiu de vinya més extens de tot l'altiplà, i els mosaics de fruita seca (avellaner i ametller) en combinació amb vinya i olivera del sector de la Fatarella, en un dels indrets més significatius de la batalla de l'Ebre.

31. **De Gandesa a la Pobla de Massaluca**, passant per Vilalba dels Arcs, per la **TV-7231**, que possibilita fer un transecte que permet contemplar mosaics agroforestals de vinya i olivera, monocreus de vinya i monocreus d'olivera.

32. **D'Horta de Sant Joan a Arnes**, per les **T-334** i **T-330**, travessant uns plans on encara es manté el mosaic propi de la trilogia mediterrània del blat, la vinya i l'olivera, amb els contraforts del Port que acompanyen el recorregut.

33. **D'Horta de Sant Joan a Caseres**, per la **TV-3341** i per camí rural, resseguint les terrasses fluvials i la ribera del riu d'Algars, enmig de conreus de vinya i algunes hortes, i passant per les restes de l'antic nucli habitat i el castell d'Almudèfer.

34. **De Batea a Pinyeres**, per la **C-221** i un camí rural, descendint per un dels conreus en fons de barraca o fondos que caracteritzen els paisatges de les riberes de l'Algars, i arribant a l'antic nucli urbà i església de Pinyeres.

També cal destacar diverses rutes que recorren el delta de l'Ebre, que a grans trets permeten contemplar el paisatge definit per arrossars, canals i séquies de rec, cases aïllades, arbres grans i solitaris, marjals, llacunes, hortes i nuclis urbans de tipologia dispersa. Les principals rutes per contemplar tots aquests paisatges són:

35. La **TV-3454 T-340, entre Amposta i Riumar**, passant per Deltebre.

36. La **TV-3401, entre Deltebre i l'Ampolla**.

37. La **TV-3405 i TV-3403, entre Amposta i Deltebre** passant per Sant Jaume d'Enveja, creuant el riu Ebre pel pont lo Passador, que substitueix la funció d'unió entre els dos darrers nuclis que feien els històrics passos de barca.

El pont lo Passador, que permet admirar el paisatge fluvial del riu Ebre, té carrils per a vehicles i grans voreres per a vianants i ciclistes. Departament de Territori i Sostenibilitat

38. La **TV-3406 i TV-3405, entre Sant Carles de la Ràpita i l'Eucaliptus**.

Rutes no motoritzades

Les rutes no motoritzades travessen principalment els camins rurals no asfaltats i els senders arranjats, que generalment es troben en un estat acceptable d'ús. Es poden recórrer a peu i sovint també amb bicicleta.

Per identificar les rutes no motoritzades, principalment s'ha tingut en compte la categoria, l'adequació, la senyalització, la incidència turística i recreativa, el potencial o l'abast territorial.

Taula 5. Rutes no motoritzades per a l'observació i gaudi dels paisatges de les Terres de l'Ebre

39	Via Verda de la Terra Alta i del Baix Ebre
40	Camí de Sant Jaume de l'Ebre
41	Via Augusta

42	GR-92, des d'Ulldecona fins a Calafat
43	GR-192, des d'Amposta fins a la Talaia
44	GR-7, de Pinar Pla a Montalt
45	GR-171, de Caro al Molar
46	GR-99, de Riumar a Capellanies

Les principals rutes no motoritzades que permeten contemplar i gaudir dels paisatges de les Terres de l'Ebre són:

39. **Via Verda de la Terra Alta i del Baix Ebre:** es tracta de dos trams de l'antiga via del tren que conduïa des de Tortosa fins al Baix Aragó, passant per l'interior del Baix Ebre i creuant la Terra Alta pel sector sud. En ambdós trams són interessants els paisatges construïts que formen el conjunt d'antigues estacions del ferrocarril, majoritàriament abandonades. Tot i que és recomanable fer l'itinerari amb bicicleta, també és possible fer-lo a peu.

El tram de la Terra Alta són 23 km que avancen entre Arnes i el Pinell de Brai, passant pels termes d'Horta de Sant Joan, Bot, Prat de Comte, Gandesa. És possible contemplar els paisatges de la ribera del riu d'Algars, part dels mosaics agroforestals de la foia de Bot, parets de pedra calcària de les serres de Pàndols-Cavalls, i els engorjats del riu Canaletes, així com el santuari de la Fontcalda (segle XVI), el convent de Sant Salvador d'Horta o l'ermita de Sant Josep de Bot.

El tram del Baix Ebre consta de 26 km que van des de l'estació del Pinell de Brai fins a Roquetes, passant pels municipis de Benifallet, Xerta, Aldover i Tortosa. Sobretot és interessant per la possibilitat de contemplar els paisatges de la ribera del riu Ebre, des de la sortida de l'estret de Barrufemes, fins a l'obertura cap a la plana del Baix Ebre-Montsià, amb tot el conjunt de conreus situats a les terrasses de l'Ebre, sobretot cítrics i horta, així com també el patrimoni hidràulic de l'assut de Xerta o el conjunt històric de Tortosa.

40. **Camí de Sant Jaume de l'Ebre:** es tracta d'un camí interessant, ja que ofereix la possibilitat de gaudir de diversos paisatges de les Terres de l'Ebre: des dels arrossars del delta fins als mosaics agroforestals vitivinícoles dels altiplans de la Terra Alta, passant per les hortes i conreus de cítrics de les terrasses fluvials del riu Ebre, i els espadats, cingles i moles calcàries de les serres de Pàndols-Cavalls. És una ruta per fer preferentment a peu, tot i que hi ha trams en què també és possible fer-la amb bicicleta.

Es tracta del camí que seguien el pelegrins procedents dels països riberencs de la Mediterrània en arribar als ports de la corona catalanoaragonesa situats a les Terres de l'Ebre per tal d'arribar a Santiago de Compostel·la. Seguint l'eix de l'Ebre, s'endinsaven fins a Logronyo, on enllaçaven amb el pelegrins que venien pels camins de Somport i Roncesvall. Des dels comarcals del Montsià, el Baix Ebre i la Terra Alta, s'han adequat diversos itineraris que sota aquesta marca han estat promocionats per tal de fer el recorregut. Hi ha diversos ramals i punts de partida, i el principal és el que surt de Deltebre i circula cap a Sant Carles de la Ràpita, Amposta, Tortosa, Xerta, Gandesa, Batea i Favara de Matarranya.

41. **Via Augusta:** anomenada així perquè es va fer sota el mandat de l'emperador romà August, aprofita part del traçat de l'antiga via Heracliana de Roma a Cadis. Des del riu de la Sénia fins al Perelló, la Via Augusta presenta dos ramals: al litoral, parteix d'Ulldecona i passa pels Freginals, Amposta, l'Aldea, Camarles i l'Ampolla; i a l'interior, parteix de Sant Joan del Pas (Ulldecona), i passa per la Galera, Sant Bàrbara, Tortosa, el coll de l'Alba i Campredó. Tot i que està pensada especialment per fer a peu, també es pot fer amb bicicleta. Es tracta d'una ruta interessant per observar els diversos paisatges que es configuren en els sectors del litoral de les Terres de l'Ebre. A la plana del Baix Ebre-Montsià es poden contemplar fragments del mar d'oliveres característic d'aquesta plana, i també les modernes plantacions de cítrics, importants a l'extrem sud i als voltants de Santa Bàrbara. Als paisatges fluvials del riu Ebre es poden contemplar les hortes, els canals de reg i les plantacions de cítrics, en combinació amb fragments de vegetació de ribera que manté l'Ebre, i també s'hi troba una proliferació d'assentaments disseminats en forma d'habitatge i/o activitats industrials o de serveis. En circular pel predelta es pot contemplar el sector oest del delta de l'Ebre configurat per arrossars. Un cop al litoral del Baix Ebre es poden contemplar els mosaics agroforestals formats per marges de pedra seca amb conreus d'olivera, brolles i bosquines de pi blanc. Aquesta ruta també ofereix perspectives del Port, de les serres de Cardó-Boix i del sector meridional de les muntanyes de Tivissa-Vandellòs.

Entre les rutes a peu, també cal destacar la xarxa de senders de gran recorregut (principalment GR-92, GR-192, GR-7, GR-171 i GR-99), que permet contemplar bona part dels paisatges de les Terres de l'Ebre.

42. **GR-92, des d'Ulldecona fins a Calafat:** és una ruta interessant per observar els diversos paisatges que es configuren en els sectors del litoral de les Terres de l'Ebre. Entra a Catalunya per la foia d'Ulldecona i, després de creuar per la serra de Montsià, descendeix cap als paisatges fluvials del riu Ebre, on es poden contemplar les hortes, els canals de reg i les plantacions de cítrics, en combinació amb els fragments de vegetació de ribera que manté l'Ebre i alhora, també, la proliferació dels assentaments disseminats en forma d'habitatge i/o activitats industrials o de serveis. Després el sender s'arrambra a la línia de costa, i avança per un dels paisatges singulars de les Terres de l'Ebre, els petits penyasegats on s'intercalen petites cales que es formen a les desembocadures dels barrancs i torrents. Aquest tram litoral permet contemplar els mosaics agroforestals amb presència de marges de pedra seca amb conreus d'olivera, brolles i bosquines de pi blanc que desemboquen al mar.

43. **GR-192, des d'Amposta fins a la Talaia:** com a variant del GR-92, se'n separa a l'altura d'Amposta, creua el riu Ebre pel pont penjat i ressegueix les terrasses fluvials de l'Ebre fins a Campredó, on s'enfila pels vessants del coll de l'Alba, entre restes d'antics conreus d'olivera sobre marges de pedra seca, i acaba ascendint fins a les escarpades i descarnades moles litorals de la serra del Boix. Des d'aquí descendeix bruscament fins als mosaics agroforestals dels Burgans, per acabar enfilant-se cap als barrancs, moles i cingles de les muntanyes de Tivissa-Vandellòs.

44. **GR-7, de Pinar Pla a Montalt:** després de creuar tot el Port, de sud-oest a nord, passant per les diverses puntes, moles, vessants, boscos, matollars i herbassars característics d'aquest mas-

El GR-192 permet descobrir indrets com el barranc de les Nines, sota el morral de Cabrafeixet, a la serra del Boix. Rafael López-Monné

Camí de l'Ebre al seu pas per Benifallet. Observatori del Paisatge

sís, troba l'Ebre a l'altura del pont dels Frares. Des d'aquí ressegueix el riu per l'espectacular pas de Barrufemes fins a arribar a Rasquera, des d'on, creuant els Burgans, s'enfila pel sector occidental de les muntanyes de Tivissa-Vandellòs passant per l'ermita de Sant Blai (on es va pintar la primera marca de GR de tot l'Estat espanyol), fins a arribar a Tivissa. Des d'aquí continua pels barrancs i espessos boscos de pi blanc i alzina del sector sud-oest de la serra de Llaberia i s'enfila pel sender dels mil revolts fins al poble de Llaberia.

45. **GR-171, de Caro al Molar:** des del nord del Port, a Paüls, aquest sender passa per Prat de Comte, des d'on va a cercar el riu Canaletes a l'altura del santuari de la Mare de Déu de la Fontcaldà, passant per sota l'agulla de Bot i altres espadats del sector meridional de la serra de Pàndols. Des del santuari, i ascendint per uns cingles quasi verticals, ascendeix fins a la cota 705, un dels miradors de major abast paisatgístic de les Terres de l'Ebre. Després de creuar cap a la serra de Cavalls pels peus de la mola d'Irto i l'ermita de Sant Marc, i de passar diverses valls allargassades de l'interior on encara es conserven alguns conreus d'olivera, entra a la serra del Tormo pels voltants de Sant Jeroni i Santa Madrona. Des d'aquí creua tota la serra del Tormo pel vessant est fins a Garcia, el Molar i la Figuera, passant per la punta del Guixar, un excel·lent mirador del Priorat històric i el baix Priorat.

46. **GR-99 o camí de l'Ebre, de Riumar a Capellanies:** des de la desembocadura del riu Ebre fins a Riba-roja d'Ebre, resseguint el curs fluvial, es permet contemplar la gran variabilitat paisatgística d'aquest àmbit territorial similar a la que es pot observar des de bona part de l'itinerari motoritzat 1 (eix de l'Ebre, C-12), però d'una manera més pausada i detallada.

6.2 Punts d'observació del paisatge

S'han identificat un total de quaranta punts d'observació repartits arreu de les diverses unitats de paisatge de les Terres de l'Ebre.

Taula 6. Punts d'observació del paisatge de les Terres de l'Ebre

1	Mont Caro
2	Ermita de Sant Cristòfol (el Perelló)
3	Cap Roig (l'Ampolla)
4	Castell i església de Santa Maria de Paüls
5	Tossal d'Engrilló (entre Paüls, Horta de Sant Joan i Prat de Comte)
6	Balneari de Cardó (Benifallet)
7	Mare de Déu de Coll de l'Alba (Tortosa)
8	Castell de la Suda (Tortosa)
9	Carretera C-12, km 28 (Xerta)
10	Carretera C-12, km 32 (Xerta)
11	Carretera C-12, km 44 (Benifallet)
12	Àrea de Medi Ambient (Godall)
13	Mas de Barberans
14	Ermita de Pallerols (la Sénia)
15	Poblat ibèric de la Moleta del Remei (Alcanar)
16	La Foradada (Sant Carles de la Ràpita)
17	Torre de la Carrova (Amposta)
18	Ermita de la Pietat (Ulldecona)
19	Sagrat Cor (Sant Carles de la Ràpita)
20	Ermita de Santa Magdalena de Berrús (Riba-roja d'Ebre)
21	Lo Calvari (Ascó)
22	Poblat ibèric del Castellet de Banyoles (Tivissa)
23	Castell de Miravet
24	Castell Nou (Flix)
25	Ermita i jaciment de Sant Miquel (Vinebre)
26	Carretera C-12, km 75 (Garcia)
27	Les Paumeres (la Fatarella)
28	Monument a la Pau (Pinell de Brai)
29	Coll del Moro (Gandesa)
30	Castell de Sant Joan d'Algars (Batea)
31	Coll Redó (Tortosa)
32	Castell d'Almudéfer (Caseres)
33	Ermita de Sant Roc (Paüls)
34	Ermita de Sant Jeroni (Móra d'Ebre)
35	Ermita de Sant Blai (Tivissa)
36	Ermita de Sant Marc, mola d'Irto (Gandesa)
37	Cabrafeixet (el Perelló)
38	Castell d'Ulldecona
39	Corbera d'Ebre
40	Coll de Som (Tivenys)

D'aquesta llista (taula 6 associada al mapa de rutes i punts d'observació i gaudi del paisatge) destaquen, per les àmplies panoràmiques paisatgístiques que ofereixen o per la singularitat dels paisatges que es poden contemplar, els miradors següents:

1. **Mont Caro** (el Port, Tortosa): és un dels punts d'observació amb més camp visual, ja que des d'allà es poden observar gran part de les Terres de l'Ebre. Tanmateix, es tenen visibilitats relativament properes dels paisatges de la plana del Baix Ebre-Montsià, del delta de l'Ebre, de les serres de Cardó-Boix i de les serres de Montsià-Godall. Diu la dita popular, que des del Caro "en dies clars es veu del Pirineu a Mallorca".

2. **Ermita de Sant Cristòfol** (litoral del Baix Ebre; el Perelló): des de l'ermita s'obtenen unes excel·lents vistes sobre la totalitat del delta de l'Ebre, així com del sector sud del litoral del Baix Ebre.

3. **Cap Roig** (litoral del Baix Ebre; l'Ampolla): des d'aquí es té una visibilitat propera de l'hemidelta nord i de la part meridional dels penya-segats del litoral del Baix Ebre. Amb visibilitat mitjana es veuen les serres de Montsià-Godall.

7. **Ermita de la Mare de Déu del coll de l'Alba** (vessants de Tivenys-coll de l'Alba; Tortosa): s'obtenen vistes dels barrancs i dels camps d'oliveres amb marges de pedra seca del sector sud

de les serres de Cardó-Boix, de la part meridional del delta de l'Ebre, del paisatge fluvial de l'Ebre en el sector densament urbanitzat de Tortosa-Roquetes, de la plana del Baix Ebre-Montsià, de la façana est del Port i dels vessants septentrionals de les serres de Montsià-Godall.

8. **Castell de la Suda** (paisatge fluvial de l'Ebre; Tortosa): ofereix unes vistes sobre el nucli urbà de Tortosa (especialment sobre el nucli històric), els paisatges septentrionals de la plana del Baix Ebre-Montsià, en contacte amb els paisatges fluvials de l'Ebre. En un escenari llunyà es poden contemplar els vessants orientals del Port i els vessants septentrionals de les serres de Montsià-Godall.

13. **Mas de Barberans** (plana del Baix Ebre-Montsià; Mas de Barberans): s'hi poden contemplar esplèndides vistes sobre la plana del Baix Ebre-Montsià, especialment sobre el mar d'oliveres que s'estén als peus d'aquest punt d'observació. També es poden contemplar els vessants occidentals de les serres de Montsià i de Godall, i fragments, ja difuminats, de les serres de Cardó i del Boix, del paisatge fluvial de l'Ebre i del delta de l'Ebre.

14. **Ermita de Pallerols** (el Port; la Sénia), que tot i situar-se en un extrem meridional de les Terres de l'Ebre, permet obtenir bones perspectives dels paisatges meridionals de la plana del Baix Ebre

El castell de la Suda permet contemplar unes magnífiques vistes del nucli històric de Tortosa, Mariano Cebolla

i del Montsià, i dels vessants occidentals de les serres de Montsià i de Godall.

16. **La Foradada** (serres de Montsià-Godall; Sant Carles de la Ràpita): tot i ser un punt d'observació on només es pot ascendir a peu, es pot contemplar el conjunt del delta de l'Ebre, bona part de la plana del Baix Ebre-Montsià, així com vistes sobre els barrancs interiors de la serra de Montsià. En un escenari més llunyà es poden contemplar els vessants orientals del Port.

22. **Poblat ibèric del Castellet de Banyoles** (baix Priorat; Tivissa): amb unes excepcionals vistes sobre la cubeta de Móra, especialment del sector de les sèries de Benissanet, de la part interior dels Burgans, dels vessants septentrionals de les serres de Cardó i de Boix, així com també dels vessants meridionals de les muntanyes de Tivissa-Vandellòs, dels barrancs i planes meridionals del baix Priorat, i la silueta de la serra del Tormo. De manera més difuminada també s'observen les crestes de les serres de Pàndols i de Cavalls i del Port.

23. **Castell de Miravet** (cubeta de Móra; Miravet): ofereix vistes sobre el sector meridional de la cubeta de Móra, de bona part de la plana dels Burgans i dels encaixaments del riu Ebre al seu pas per Barrufemes. També s'observen, just a davant, les serres de Cardó i de Boix i les muntanyes de Tivissa i Vandellòs. Més allunyats cauen el baix Priorat i la serra del Tormo.

150

28. **Monument a la Pau-Cota 705** (serres de Pàndols-Cavalls; Pinell de Brai): és un excepcional punt d'observació de bona part del conjunt del territori de les Terres de l'Ebre. Les millors panoràmiques s'obtenen sobre l'altiplà de la Terra Alta, el Port, les serres de Pàndols i de Cavalls, Barrufemes i les serres de Cardó i Boix. Més lluny es pot observar la cubeta de Móra, la serra del Tormo, el baix Priorat, les muntanyes de Tivissa-Vandellòs i la serra de Llaberia.

29. **Coll del Moro** (altiplà de la Terra Alta; Gandesa), amb vistes sobre l'altiplà de la Terra Alta i les serres de Pàndols-Cavalls, el Port (vessants oest) i la serra del Tormo.

38. **Castell d'Ulldecona** (serres de Montsià-Godall), des d'on s'obtenen unes excepcionals vistes sobre els paisatges de la foia d'Ulldecona i els vessants interiors de les serres de Montsià-Godall, així com del nucli urbà d'Ulldecona mateix.

Per altra banda, la Direcció General d'Infraestructures de Mobilitat Terrestre de la Generalitat de Catalunya va habilitar a la vora de la carretera C-12 (Eix de l'Ebre), entre Tortosa i Móra la Nova, un seguit de miradors i llocs de repòs. Es tracta del mirador de Xerta (mirador núm. 9), el de l'Assut de Xerta (mirador núm. 10), el de l'estret de Barrufemes (mirador núm. 11) i el de l'estret del Pas de l'Ase (mirador núm. 26). Els dos primers permeten contemplar de prop diversos racons del paisatge fluvial de l'Ebre (incloent l'assut de Xerta i Tivenys), el de Barrufemes ofereix panoràmiques sobre el riu Ebre i els seus espectaculars vessants excavats en la roca calcària. El mirador del pas de l'Ase permet contemplar el riu Ebre al seu pas per la serra del Tormo, i també el sector meridional dels costers de l'Ebre.

Mirador del Coll del Moro. Observatori del Paisatge

7. Avaluació del paisatge

*Gasolinera associada a la carretera C-12 al seu pas per Barrufemes.
Cristina Serra, Escola d'Art i Disseny de Tarragona*

L'avaluació del paisatge s'ha efectuat per mitjà d'una anàlisi de les debilitats, les forteses, les amenaces i les oportunitats del conjunt de les Terres de l'Ebre en clau de sostenibilitat paisatgística, partint sobretot de quatre aspectes estudiats prèviament: el paisatge actual, els valors del paisatge, les dinàmiques del paisatge i els factors que hi incideixen, i la possible evolució del paisatge.

7.1 Debilitats

Les principals debilitats del paisatge de les Terres de l'Ebre són:

—L'augment de la urbanització a les perifèries dels nuclis urbans normalment amb poca cura tant pel que fa a la integració dels nous creixements en el territori que els acull com en relació amb la configuració de la imatge dels mateixos nuclis urbans. Aquest fenomen és sobretot important en els sectors més dinàmics de les Terres de l'Ebre, com són l'eix del riu Ebre, el predelta i el litoral.

—En determinats paisatges, com al litoral del Baix Ebre i a les serres de Montsià-Godall s'han desenvolupat urbanitzacions d'autoconstrucció de baixa qualitat estètica amb límits poc integrats en l'entorn.

—La proliferació de l'assentament disseminat amb vocació de primera residència, i que es tendeix a implantar preferentment en els vessants assolats marítims de les muntanyes de Tivissa-Vandellòs, a les serres de Cardó-Boix i a la serra de Montsià, així com a les planes litorals del Baix Ebre, el pla del Burgar, la plana del Baix

Ebre-Montsià i als vessants de Tivenys-coll de l'Alba, implica unes activitats urbanístiques que comporten alteracions paisatgístiques puntuals però molt presents arreu del territori. Al delta de l'Ebre hi ha una dinàmica similar i, en aquest cas, proliferen primeres i segones residències en espais on inicialment hi havia magatzems destinats a l'ús agrícola.

—Les perifèries i els accessos als nuclis urbans mancats de coherència pel que fa a les tipologies constructives, a la disposició dels elements sobre la trama urbana i a la imatge general de la localitat en qüestió. En aquest sentit, s'estan creant uns paisatges estèticament poc interessants, en els quals es juxtaposen solars buits colonitzats per la vegetació ruderal amb conjunts d'edificis generalment poc atractius (magatzems, dipòsits, naus industrials i comercials). Aquest fenomen es manifesta més significativament a la perifèria de la conurbació Tortosa-Roquetes-Jesús, a l'Aldea, Amposta, Sant Carles de la Ràpita, Deltebre, Alcanar i, en menor mesura, a poblacions com l'Ametlla de Mar, Ulldecona, la Sénia, Móra d'Ebre o Santa Bàrbara, així com, en general, al llarg dels diversos assentaments urbans del litoral continental: des de l'Amet-

lla de Mar fins a l'Ampolla, i des de Sant Carles de la Ràpita fins a Alcanar.

—Els nuclis antics que requereixen actuacions de rehabilitació, en part iniciades gràcies al Pla de barris (creat a partir de la Llei 2/2004, de 4 de juny, de millora de barris, àrees urbanes i viles que requereixen una atenció especial, desenvolupada pel Decret 369/2004, de 7 de setembre), impulsat per la Generalitat.

—La rehabilitació de molts masos i casetes de camp, amb unes tipologies, volumetries o cromatismes totalment heterogenis. Aquest fet està provocant l'aparició d'impactes puntuals, però molt repetits arreu del territori ebrenc, especialment a les planes litorals, al delta de l'Ebre i als vessants assolats de les serralades prelitorals. Per altra banda, en l'entorn rural també hi ha masos deshabitats.

—L'existència de concentracions de granges poc integrades en el paisatge en àmbits com la plana del Baix Ebre-Montsià. Tot i que aquestes construccions ajuden a mantenir l'activitat agrícola, provoquen uns impactes visuals en entorns d'alta qualitat paisatgística.

—Una de les principals entrades a l'àmbit territorial de les Terres de l'Ebre és la zona de l'Hospitalet-coll de Balaguer que presenta un paisatge generalment poc valorat per la població, caracteritzat per l'existència de les centrals nuclears de Vandellòs, la central tèrmica i les infraestructures auxiliars associades (principalment estacions transformadores i línies elèctriques).

Bona part de les masses forestals de les Terres de l'Ebre són molt vulnerables als incendis. Marc Coromina, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

—L'abandonament de les activitats agroforestals en els sectors agrícoles més marginals de les Terres de l'Ebre implica una regeneració de la vegetació natural que comporta unes extenses continuïtats forestals, com a les muntanyes de Tivissa-Vandellòs, als conreus en fons de barranc de Ribarroja d'Ebre, a les serres de Pàndols-Cavalls, a les serres de Cardó-Boix, al massís del Port i a la serra de Montsià.

—Bona part de les masses forestals de les Terres de l'Ebre són molt vulnerables als incendis, en ser incloses gairebé totes en zones d'alt o molt alt risc d'incendi forestal. Els incendis forestals produeixen canvis dràstics en el paisatge, almenys durant un cert temps.

—La transformació de l'activitat agrària tradicional de secà per una de regadiu ha transformat els paisatges agraris. Especialment en el cas de les noves plantacions de cítrics a la plana del Baix Ebre-Montsià, de fruita dolça a la cubeta de Móra o de vinya a l'altiplà de la Terra Alta o al baix Priorat, on s'han perdut part de les antigues estructures de marges, camins o construccions de pedra seca.

—Notable transformació del paisatge d'alguns indrets per la proliferació d'activitats extractives per abastir el sector de la construcció i de l'obra pública. Aquest fenomen es localitza sobretot a les serres de Montsià-Godall, a l'eix la Carrova-Campredó, a la plana del Baix Ebre-Montsià o a la vora de la carretera N-420, al municipi de Móra d'Ebre.

7.2 Amenaces

Les principals amenaces del paisatge de les Terres de l'Ebre són:

—La urbanització vinculada al turisme residencial pot provocar l'expansió lineal de l'espai construït a primera línia de costa i als sectors de contacte entre el delta i el continent. Aquests processos donen lloc a una dispersió de l'espai construït per tot el territori i poden fragmentar i modificar la fesomia característica dels paisatges mediterranis litorals.

—A les Terres de l'Ebre hi ha diversos projectes de parcs eòlics. Tot i que els parcs produeixen energia elèctrica a partir d'una font renovable, una part de la societat percep el model d'implantació utilitzat fins ara com una amenaça pels valors del paisatge, especialment pel fet d'estar ubicats en llocs d'elevada visibilitat. Els parcs estan relacionats també amb l'obertura de noves pistes forestals o l'adequació de les ja existents per la configuració d'estesa de línies elèctriques per evacuar i distribuir l'energia generada.

—L'adequació de les infraestructures existents i la construcció de noves vies de comunicació (A-7 o desdoblament de la C-12) pot provocar un augment de la fragmentació del paisatge, tant per les infraestructures en si, com pels efectes induïts (expectatives d'urbanització, abandonament de camps de conreu que queden encaixonats i aïllats, etc.).

—L'envelliment de la població dedicada a l'agricultura, un relleu generacional gairebé inexistent i la pèrdua de competitivitat del sector primari pot conduir a una pèrdua del paisatge agrícola tra-

Parc eòlic de les Colladetes, a prop de la plana del Burgar. Observatori del Paisatge

154

dicional en favor dels espais forestals o de la implantació d'altres usos no agrícoles.

—Les noves àrees de regadiu projectades (Xerta-Sènia, Terra Alta, l'Aldea-Camarles, Burgà...) poden modificar un paisatge agrícola tradicional i fràgil, a causa de la concentració parcel·lària i l'expansió de les àrees de conreus més intensius i productius que, si no es fan amb cura, poden comportar la desaparició d'elements del patrimoni històric i cultural relacionat amb l'activitat agrària (marges de pedra seca, barraques, etc.).

—La subsidència i regressió del delta com a conseqüència de la retenció de sediments a les preses riu amunt i a l'increment del nivell del mar per efecte del canvi climàtic pot comportar una variació substancial dels paisatges que formen aquest sistema tan singular. Actualment ja estan constatades unes regressions de 20 metres/any en el lòbul central del delta, i una bona part de la superfície deltaica està a 0,5 m per sota del nivell del mar.

7.3 Fortaleses

Les principals fortaleses dels paisatges de les Terres de l'Ebre són:

—La gran varietat de paisatges amb caràcter propi de les Terres de l'Ebre, que responen a realitats territorials, socials i econòmiques ben diferents i que fan d'aquest àmbit un territori ben ric i divers des d'un punt de vista paisatgístic. En aquest sentit, aquest catàleg de paisatge ha catalogat dinou unitats de paisatge diferents a les Terres de l'Ebre.

—Les Terres de l'Ebre tenen un paper fonamental en la connectivitat ecològica i paisatgística. De nord a sud i d'est a oest les Terres de l'Ebre són el nexa d'unió entre l'interior de la depressió de l'Ebre, el Sistema Ibèric, el Sistema Prelitoral català i el litoral mediterrani.

—Gairebé un 35% del territori compta amb una figura de protecció integrada en el PEIN. Aquest reconeixement suposa un compromís per la conservació dels valors naturals i paisatgístics d'aquests territoris.

—Alguns pobles de l'interior de les Terres de l'Ebre conserven els límits clars entre el nucli urbà i els conreus circumdants, sense l'existència d'espais periurbans. Aquest fet és molt valorat estèticament i es dona sobretot a les riberes de l'Algars, a l'altiplà de la Terra Alta i als Ports. En són alguns exemples els pobles d'Arnes, Paüls, Pinell de Brai, Bot i Horta de Sant Joan.

—L'existència d'iniciatives vinculades a la custòdia del territori (adquisició de terrenys, convenis amb propietaris, etc.), sorgides des d'àmbits diversos, amb vocació d'ordenar, gestionar i conservar els valors presents en un territori, són una bona opció per preservar i valorar els paisatges ebrencs que necessiten més protecció. A les Terres de l'Ebre existeixen diverses entitats de custòdia, com el Grup de Natura Freixe a la Reserva Natural de Sebes (Flix), SEO/BirdLife a la Reserva Natural de Riet Vell al delta de l'Ebre o la Fundació Catalunya-La Pedrera amb l'equipament MónNatura Delta de l'Ebre (a la piscifactoria de les antigues salines de la Tancada), propietats o convenis de gestió: la bassa de l'Aufacada i les salines al delta de l'Ebre, el Port d'Arnes o l'entorn del balneari de la Fontcalda, a la Terra Alta.

La Fundació Catalunya-La Pedrera du a terme diverses iniciatives a través d'acords de custòdia del territori i d'adequació d'espais amb finalitats pedagògiques a les Terres de l'Ebre, com ara l'espai MónNatura Delta de l'Ebre, a la piscifactoria de les antigues salines de la Tancada. Mariano Cebolla, Fundació Catalunya-La Pedrera

—Els paisatges ebrencs cada vegada tenen més reconeixement social a nivell del territori català, sobretot arran de les mobilitzacions en defensa de l'Ebre que hi ha hagut els darrers anys, que han situat les Terres de l'Ebre, sobretot el paisatge fluvial de l'Ebre, en l'imaginari col·lectiu català.

—La presa de consciència en relació amb el riu Ebre que s'ha donat en els últims anys es pot considerar una escola d'aprenentatge per a la sensibilització de la societat per la defensa dels seus paisatges. En aquest sentit, s'han recuperat alguns paisatges naturals que estaven abandonats.

—Existència de paisatges amb valor productiu, històric i simbòlic com és el cas dels monoconreus d'arròs (delta de l'Ebre), d'olivera (costers de l'Ebre, litoral del Baix Ebre i plana del Baix Ebre-Montsià), i de fruita dolça (cubeta de la Móra), els mosaics agroforestals de la vinya (altiplà de la Terra Alta i baix Priorat), els d'horta i fruita dolça (paisatge fluvial de l'Ebre) i, en general, els paisatges amb marges de pedra seca.

—Els cultius de regadiu de les terrasses fluvials, per les característiques que tenen, es poden adaptar fàcilment als canvis en les polítiques agràries europees.

—El fort impuls i dinamisme que té el conreu de la vinya al baix Priorat i a la Terra Alta permet el manteniment d'un paisatge vitivinícola mediterrani de qualitat que és cada cop més valorat des de tots els àmbits.

—L'augment de bones pràctiques agrícoles amb la introducció de mesures agroambientals ajuda a millorar la qualitat general dels ecosistemes i, per tant, també dels paisatges.

—La interacció de les societats humanes amb el territori de les Terres de l'Ebre al llarg del temps ha generat una quantitat molt

Els paisatges amb marges de pedra seca són un dels grans potencials de les Terres de l'Ebre pel seu valor productiu, històric, estètic i simbòlic. Cristina Serra, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

important d'elements que poden ser considerats com a patrimonials, a banda de les restes arqueològiques o del patrimoni històric i religiós ja reconegut. Es tracta, sobretot, d'elements del patrimoni agrícola, mariner i industrial. Del patrimoni agrícola, destaquen les feixes de pedra seca, les barraques de pagès, la xarxa de camins, les séquies, els canals o les sínies. Del patrimoni vinculat a l'activitat marítima, especialment pesquera, destaquen els fars, les cases de pescadors, les embarcacions tradicionals o les pràctiques ancestrals com les arts de pesca. Són, en conjunt, un factor més de valoració positiva del paisatge de les Terres de l'Ebre.

—Una extensa i variada xarxa de senders i camins públics molt ben constituïda, garanteix l'accés a la contemplació i gaudi del paisatge (Via Augusta, Via Verda de la Terra Alta i del Baix Ebre, etc.).

—El territori de les Terres de l'Ebre aplega un munt d'elements i conjunts naturals i culturals que constitueixen valuoses fites visuals i punts de referència per a la població.

—Existència de la Carta europea del turisme sostenible del delta de l'Ebre. La seva filosofia pot impregnar la resta de les Terres de l'Ebre.

—La varietat de paisatges de les Terres de l'Ebre permet la realització d'una gran diversitat d'activitats lúdiques i socials en contacte amb la natura i els espais oberts. Les principals activitats lúdiques que s'hi realitzen són el senderisme, l'escalada, el barranquisme, les rutes en bicicleta, la recol·lecció de bolets, la navegació del riu (sobretot al delta), la pesca (a l'embassament de Ribarroja, al delta i al litoral), així com les activitats relacionades amb el turisme de sol i platja del litoral.

—Hi ha certs espais arreu de les Terres de l'Ebre que són referents per a activitats de lleure i punts d'atracció per la seva qualitat paisatgística. Muntanyes, fonts, santuaris o parts del riu Ebre són indrets molt visitats, tant en dates assenyalades com al llarg de l'any.

Les activitats turístiques respectuoses amb el medi ambient, com ara les lligades a la Via Verda de la Terra Alta i del Baix Ebre, ofereixen una alternativa sostenible a les activitats agrícoles tradicionals actualment en regressió. A la imatge, la Via Verda al pas per l'antiga estació de Benifallet. Cristina Serra, Escola d'Art i Disseny de Tarragona

7.4 Oportunitats

Les principals oportunitats dels paisatges de les Terres de l'Ebre són:

—Els paisatges ebrencs tenen cada vegada més arrelament en el sentiment identitari col·lectiu de la població de les Terres de l'Ebre, fet que ha de contribuir a millorar el paisatge i a fer que la ciutadania en gaudeixi.

—La població de les Terres de l'Ebre reconeix la importància del paisatge com a element imprescindible per garantir una bona qualitat de vida i, per tant, la necessitat de preservar, gestionar i ordenar els paisatges que configuren i structuren la seva vida quotidiana.

—Nombrosos espais de les Terres de l'Ebre compten amb una àmplia varietat de valors de tipus natural, històric, estètic, social, productiu, simbòlic i espiritual. La posada en valor d'aquests paisatges pot convertir-los en nous paisatges de referència.

—La conservació i revaloració de la diversitat paisatgística i del patrimoni natural, històric i cultural ha de permetre desenvolupar amb garanties activitats emmarcades dins l'activitat turística respectuosa. Es tracta d'activitats especialment importants pel fet que possibiliten —en molts casos— una alternativa sostenible a les activitats agrícoles tradicionals actualment en regressió. De fet, les àrees d'interior de les Terres de l'Ebre tenen en aquestes activitats una gran oportunitat per mantenir uns efectius demogràfics i unes rendes que assegurin la continuïtat de la població en el territori. El turisme rural i l'oferta d'activitats de lleure relacionades en són el principal exemple.

—Els nombrosos miradors i punts d'observació privilegiats són una oportunitat per observar i interpretar els paisatges de les Terres de l'Ebre.

—L'existència d'itineraris paisatgístics motoritzats permet a la població gaudir del paisatge durant els trajectes quotidians. És també una oportunitat de remarcar el valor d'aquests paisatges.

—L'estada de Pablo Ruiz Picasso a Horta de Sant Joan i les seves pintures dels paisatges d'aquestes contrades són una oportunitat per remarcar el valor d'aquests paisatges i donar-los a conèixer tant a la població de les Terres de l'Ebre com a la de fora.

—El conjunt format pels cirerers i el poble de Paüls forma un paisatge de gran bellesa, sobretot durant la floració dels arbres. La seva excepcionalitat en un entorn amb predomini de cultius de vinya i olivera converteixen l'indret en una bona opció de poder gaudir d'un paisatge divers i de gran bellesa.

—El riu Ebre és l'eix vertebrador de les Terres de l'Ebre i és, al mateix temps, un símbol paisatgístic. La recuperació dels usos socials vinculats al riu com ara el piragüisme, la pesca o la navegació de plaer, són una oportunitat per recuperar-ne alguns valors naturals i patrimonials i reforçar el factor identitari de la població amb aquest espai.

—El fet històric de la batalla de l'Ebre és una oportunitat per emfasitzar el valor d'un paisatge i un patrimoni vinculat a un conflicte bèl·lic. En aquest sentit, es pot portar a terme un projecte de recuperació del camp de batalla basat en la preservació i la interpretació paisatgística, a partir de la creació i potenciació d'itineraris i miradors, l'ampliació de la recerca en l'anàlisi del paisatge històric, la vinculació del paisatge de la batalla de l'Ebre amb altres experiències de recuperació del valor d'espais històrics i la revaloració, adequació i difusió dels paisatges per al seu ús pedagògic i turístic. En qualsevol cas caldria evitar convertir l'espai en un parc temàtic.

—Les produccions de qualitat certificada (DO Vi Terra Alta, DO Vi Montsant, DOP Oli Terra Alta, DOP Oli del Baix Ebre-Montsià, DOP Arròs del Delta de l'Ebre, IGP Clementines de les Terres de l'Ebre), així com altres produccions agràries ecològiques en diferents tipus de cultiu (sobretot olivera, fruits secs i productes silvestres), són una oportunitat per al manteniment dels paisatges agraris productius de les Terres de l'Ebre. Aquests productes pateixen menys els canvis de les polítiques agràries i les crisis recurrents.

—Els paisatges de la pedra seca, que cobreixen el 65% del territori de les Terres de l'Ebre, estan vinculats a les oliveres, als ametllers i a la vinya. La valoració d'aquest paisatge tradicional de secà i del ric patrimoni associat (marges, cabanes, etc.), així com dels seus productes, hauria de permetre'n la preservació.

—La declaració, l'any 2013, de la Reserva de la biosfera de les Terres de l'Ebre per part de la UNESCO representa una oportunitat per endegar iniciatives per al conjunt de les Terres de l'Ebre a partir de les singularitats de cadascun dels seus paisatges.

*Pràctica de piragüisme al riu Ebre, a la zona de Miravet.
Cristina Serra, Escola d'Art i Disseny de Tarragona*